T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ANALİTİK FİİL YAPILARI

DOKTORA TEZİ

Gülşah KADEM

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ANKARA, 2020

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE ANALİTİK FİİL YAPILARI

DOKTORA TEZİ

Gülşah KADEM

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Funda TOPRAK

ANKARA, 2020

TEŞEKKÜR

Çalışma, TÜBİTAK tarafından 2228-B Yüksek Lisans Öğrencileri İçin Doktora Burs Programı ve 2214-A Doktora Öğrencileri İçin Yurt Dışı Araştırma Burs Programı çerçevesinde desteklenmiştir. Çalışma süresi boyunca beni cesaretlendiren ve yönlendiren desteğini her zaman hissettiğim danışmanım Prof. Dr. Funda TOPRAK'a, tez jürimde yer alan yapıcı eleştirileri ile çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN'a, çalışmamın gelişmesi için destek ve teşviklerini esirgemeyen Prof. Dr. M. Mete TAŞLIOVA'ya teşekkürü borç bilirim. Çalışmamın teorik altyapısını oluşturmak için Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesinde bulunduğum süre boyunca önerdiği kuramsal kaynaklar ve fikirleriyle tezin şekillenmesini sağlayan Prof. Dr. Julian RENTZSCH'e ayrıca teşekkür etmek isterim. Tez yazım sürecinde tezin redakte aşamasında katkılarını esirgemeyen değerli arkadaşım Latife ÖZCAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu süreçte maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen aileme, zorlu çalışma sürecinde her türlü desteği sunan ve yanımda olan eşim Timur KADEM'e gönülden teşekkür ederim.

ÖZET

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Analitik Fiil Yapıları

Analitik fiil yapıları, ana fiile fiilimsi ekleriyle bağlanan bir yardımcı fiilden oluşan, morfo-sentaktik gramer unsurlarıdır. Türkçe yapısal olarak eklemeli diller sınıfına girse de çekimde bağımsız sözlüksel birimler kullanma konusunda oldukça zengin bir kaynak sunar. Çalışmanın çıkış noktasını, cümle kuruluşunda tek bir birimmiş gibi hareket eden ve cümlede çeşitli kılınış, zaman, görünüş ve kiplik işlevlere sahip olan analitik fiil yapıları oluşturmaktadır. Analitik fiil teriminin alan yazındaki diğer kavram ve terimlerden (birleşik fiil, perifrastik yapılar, tasvirî fiiller vb.) bağımsız olarak seçilmesi, bu terimin yalnızca özel bir fiilimsi türüyle kurulan şekilleri değil, genel anlamıyla *fiilimsi + yardımcı fiil* şeklinde kurulan birliktelikleri kapsayıcı bir anlama sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Analitik fiil terimi, fiil birleşmeleri hakkında özel veya örtük bir önermede bulunmaz. Analitik fiil yapılarının esas unsurunu oluşturan yardımcı fiiller, belirli anlam alanlarından seçilerek çeşitli fonetik, semantik, söz dizimsel kayıpların ardından fiil çekim ve türetim morfolojisinin bir parçası hâline gelirler. Çalışmada yardımcı fiillere daha geniş kullanım imkânı sağlayan bu hadise, gramatikalleşme teorisi çerçevesinde sunulacaktır. Analitik fiil yapılarının semantik değerlerini ortaya koyarken kılınış ve görünüş-zamanlı kategoriler için Johanson'un (2000, 2016) yapmış olduğu sınıflamalar esas alınacaktır. Johanson'un tasniflerine ek olarak fiil birleşmelerinin işlevsel içeriklerine uygun kılınış ve görünüş-zamanlı değerleri, başka yaklaşım ve görüşlerden [yaklaşma kılınışı için Kuteva'nın (2001), deneme kılınışı için Viberg'in (1984) kuramsal yaklaşımları vb.] faydalanılarak aktarılacaktır. Kiplik kategorisi için Palmer'ın (2001) sınıflaması esas alınacak, analitik fiil yapılarının işlevleri üzerine yoğunlaşılacaktır. Çalışmada, Türkiye Türkçesinin tarihî seyrini takip etmek açısından önemli bir dönem olan Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde yazılmış, 17. yüzyıla ait bir eserden, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nden faydalanılacaktır. Eserde geçen analitik fiil yapılarının sahip olduğu gramatikal işlevlere değinilecek ve bu yapıların tasnifinde kullanılacak ölçütler araştırılacaktır. Türkçenin analitik fiil yapıları açısından art zamanlı gelişimini ortaya koymak, tarihî metinlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Analitik fiil yapıları, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, kılınış, görünüş, kiplik

ABSTRACT

Analytical Verb Structures in Evliyâ Çelebi's Seyahatnâme

Analytical verb structures are morpho-syntactic grammatical elements, consisting of an auxiliary verb connected to the main verb with verbal suffixes. Although the Turkish language is classified into agglutinative languages, it provides a quite rich source on using lexical units in conjugation. This study is based on the analytical verb structures acting as a single unit in the sentence forming and have various manner of action, time, appearance and modality functions in the sentence. Selecting the analytical verb term independently from other concepts and terms in the literature (compound verb, periphrastic structures, descriptive verbs etc.) originates from this term's having not only the ones built with a specific verbal type but also covering the forms built with *verbal + auxiliary verb* manner. The term of analytical verb does not make a specific or implicit proposition about verb combinations. The auxiliary verbs, constituting the main components of analytical verb structures, are selected from certain areas of meaning and then become a part of verb conjugation and derivative morphology after various phonetic, semantic, and syntactic losses. This case, allowing the auxiliary verbs a broader use opportunity, would be presented in this study within the scope of grammaticalisation. Classifications made by Johanson (2000, 2016) would be based on for categories of manner of action and aspect-time when providing semantic values of analytical verb structures. In addition to the classifications made by Johanson, manner of action and aspect-time values appropriate for functional contents of verb combinations would be discussed by referencing different approaches and views (theoretical approach of Kuteva (2001) for avertive gram and Viberg's (1984) approach for trial manner of action). The classification made by Palmer (2001) would be based on for modality and functions of analytical verb structures would be emphasized. In this study, the work of Evliyâ Çelebi named after *Seyahatnâme*, written in the Ottoman Turkish period of 17th century, which is an important period for following the historical course of Turkish language, would be used. The grammatical functions of the analytical verb structures in this work would be discussed and the criteria to be used in the classification of these structures would be investigated. Revealing the diachronic development of Turkish in terms of analytical verb structures would contribute to a better understanding of historical texts.

Keywords: analytical verb structures, *Evliyâ Çelebi's Seyahatnâme*, manner of action, aspect, modality.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI ii
BEYAN iii
TEŞEKKÜR iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
KISALTMALAR DİZİNİ x
YAZI ÇEVİRİ SİSTEMİ VE İŞARETLER xi
ŞEKİLLER DİZİNİ xii
TABLOLAR DİZİNİ xiii
TEZ ÇALIŞMASINDA TARANAN KAYNAKLARIN LİSTESİ xiv
GİRİŞ 1
1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE 26
1.1. Analitik Fiil Yapıları 26
1.2. Diğer Fiil Birleşmeleri 30
1.2.1. Perifrastik Fiil Yapıları 30
1.2.2. Karmaşık Yüklem Kuruluşları 33
1.2.3. Seri Fiil Yapıları 35
1.2.4. Yükseltme (Raising) Yapıları 39
1.2.5. Sıralı Fiil Yapıları 41
1.3. Analitik Fiil Yapılarının Gramerleşme Süreçleri 44
1.3.1. Gramerleşme Teorisi 44
1.3.2. Paradigmatikleşme ve Sentagmatikleşme 54
1.3.3. Yardımcı Fiileşme Olgusu 56
1.3.3.1. Anlamsal Kayıp 58
1.3.3.2. Sıklık Değerindeki Artış 61
1.3.3.3. Sözdizimsel Kısıtlamalar 63
1.4. Analitik Fiil Yapılarının Kaynakları 66
1.4.1. Temel Olay Şemaları 70
1.5. Analitik Fiil Yapılarındanki Fiilimsilerin Durumu 76
1.5.1. İsim-fiillerle Kurulan Analitik Şekiller 78
1.5.2. Sıfat-fiillerle Kurulan Analitik Şekiller 85
1.5.3. Zarf-fiillerle Kurulan Analitik Şekiller 87
1.6 Analitik Fiil Yapılarının Semantik Değerleri-Teorik Çerçeve 90
1.6.1. Kılınış Kategorisi 90
1.6.2. Görünüş ve Zaman Kategorisi 99
1.6.3. Kiplik Kategorisi 107

2. BÖLÜM: *EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ*'NDEKİ ANALİTİK FİİL YAPILARININ KILINIŞ-ZAMAN-GÖRÜNÜŞ VE KİPLİK DEĞERLERİ 118
2.1. Kılınış İşlemcileri 118
2.1.1. -(y)Xp git- *118*
2.1.2. -(X)r gider *123*
2.1.3. -(y)A git- *125*
2.1.4. -DX gitdi *127*
2.1.5. -mXş gitmiş *128*
2.1.6. -(y)Xp dur- *128*
2.1.7. -(X)r durur *131*
2.1.8. -(y)A dur- *131*
2.1.9. -(y)Xp kal- *133*
2.1.10. -mAğA kal-(mA)- *135*
2.1.11. -AsIyA kal-(mA)-dı *137*
2.1.12. -mXş kalmış *137*
2.1.13. -(y)A kal- *139*
2.1.14. -(y)Xp gel- *141*
2.1.15. –(y)A gel- *142*
2.1.16. –(y)A ko- *144*
2.1.17. –A yaz- *145*
2.1.18. -(y)I ver- *147*
2.1.19. -A gör- *150*
2.1.20. -A düş- *152*
2.1.21. -A var- *154*
2.1.22. -(y)Xp yürü- *155*
2.2. Görünüş İşlemcileri 155
2.2.1. ol- Yardımcı Fiiliyle Kurulanlar *155*
2.2.1.1. *-mXş ol-* 159
2.2.1.2. *-(X)r oldu* 161
2.2.1.3. *-mAz oldu* 162
2.2.1.4. *-mAz olmuş* 162
2.2.1.5. *-AcAk ol-* 163
2.2.2. -mXş bulun- *164*
2.2.3. -(y)XpdUr- *166*
2.2.4. -mXş durur *167*
2.2.5. -mXş yatar *169*
2.2.6. -(y)Xp yatXr *170*
2.3. Kiplik İşlemcileri 172
2.3.1. -mAdAn kal- *172*
2.3.2. -AcAğI gel- *173*
2.3.3. -AsI gel- *175*
2.3.4. -mAğA ko-(mA)- *176*
2.3.5. -mAk görün- *177*
2.3.6. -dXğXna bak-(mA)- *178*
2.3.7. –(y)A bil- *178*
2.3.8. -mXşA benze- *181*
2.3.9. -mXşA dön- *181*
SONUÇ 183

KAYNAKLAR 186
DİZİN 198
EKLER 201
EK A. *Seyahatnâme*'den Tespit Edilen Analitik Fiil Yapılarının İşlevsel Dağılımları 201

KISALTMALAR DİZİNİ

+başd	başlangıç dönüşümlü
+bitd	bitiş dönüşümlü
+intra	sınırlar arasılık
+post	sınır sonrasılık
bk.	bakınız
ÇŞ	Çoğul Şahıs
-d	dönüşümsüz
EUygT.	Eski Uygur Türkçesi
HakT.	Hakas Türkçesi
İt.	İtalyanca
K	*Seyahatnâme*'nin Tschudi nüshası
K,D	Kültigin Yazıtı, Doğu Yüzü
KrhT.	Karahanlı Türkçesi
NogT.	Nogay Türkçesi
OrhT.	Orhun Türkçesi
OsmT.	Osmanlı Türkçesi
P	*Seyahatnâme*'nin Pertev Paşa nüshası
Q	*Seyahatnâme*'nin Hacı Beşir Ağa nüshası
S	*Seyahatnâme*'nin Topkapı Saray nüshası
SN	*Seyahatnâme*
SühN.	Süheyl ü Nevbahar
TŞ	Tekil Şahıs
TT	Türkiye Türkçesi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Y	*Seyahatnâme*'nin Yıldız Sarayı nüshası
Yun.	Yunanca

YAZI ÇEVİRİ SİSTEMİ VE İŞARETLER

ŋ	nazal /n/ sesi
é	kapalı /e/ sesi
-	fiil kökünü gösterir
X	/ı/, /i/, /u/, /ü/ seslerini gösterir.
//	ses birim parantezi
^	ünlü uzunluğunu gösterir
‘	ayın sesini gösterir
<	daha eski bir şekilden gelir
>	daha eski bir şekle gider
A	/a/, /e/ seslerini gösterir
U	/u/, /ü/ seslerini gösterir
I	/ı/, /i/ seslerini gösterir
*	gramatikal olmayan biçim
↔	niteleme yönü işareti
~	değişken şekil
/	biçimlerin farklı varyantlarını belirtir
[±]	karşıtlık değerini yansıtır
ɣ	art damak /g/ sesi

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Fiilimsilerle Kurulan Analitik Fiil Paradigması..... 29

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Asimetrik ve Simetrik Seri Fiil Yapılarının Özellikleri 38
Tablo 2. Lehmann'ın Gramerleşme Olgusunu Sözdizimsel Açıdan Ele Aldığı Gramerleşme Parametresi 55
Tablo 3. Türk Dillerindeki Temel ve Diğer Olay Şemaları 74
Tablo 4. Palmer'in Kiplik Tasnifi 110

TEZ ÇALIŞMASINDA TARANAN KAYNAKLARIN LİSTESİ

Dankoff, Robert/Kahraman, Seyit Ali/ Dağlı, Yücel (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (1. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kurşun, Zekeriya/Kahraman, Seyit Ali/ Dağlı, Yücel (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (2. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, Seyit Ali/ Dağlı, Yücel (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (3.Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dağlı, Yücel /Kahraman, Seyit Ali (2000). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (4. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dağlı, Yücel /Kahraman, Seyit Ali/Sezgin, İbrahim (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (5. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, Seyit Ali/ Dağlı, Yücel (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (6. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dağlı, Yücel /Kahraman, Seyit Ali/Dankoff, Robert (2003). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (7. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, Seyit Ali/ Dağlı, Yücel/Dankoff, Robert (2003). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (8. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dağlı, Yücel /Kahraman, Seyit Ali/Dankoff, Robert (2005). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (9. Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa

462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, Seyit Ali /Dağlı, Yücel /Dankoff, Robert (2007). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (10.Kitap). (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu – Dizini). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

GİRİŞ

Dil sisteminde yer alan parametrelere bütüncül olarak bakılıp işlevlerinin ortaya konulması için yapılan dil çalışmaları, o dilin yapısı dâhilinde şekillenir. Ancak bir dilin yapısını belirleyen ölçütleri ortaya koymak her zaman kolay değildir. Sistemde yer alan yapıların sınırının nerede başlayıp nerede bittiğinin tam olarak belirlenememesi, dilin sürekli kendini yenilemesi ve değişim göstermesiyle bu durum daha da girift bir konu hâline gelir. Bu nedenle, yapı-işlev açısından dil örüntülerinin net olmayan özellikler göstermesi morfo-semantik, morfo-sentaktik gibi bazı ara alanların doğmasını sağlamıştır.

Fiil çekim sistemleri, dilin yapısını şekillendiren çok önemli işletim süreçlerini ortaya koyar. Fiillerin tarihî süreç içerisinde geçirmiş oldukları değişimler, onların çekim paradigmasındaki işlevlerini belirlemiş; türetimsel yapılardan çekimsel yapılara, tek anlamlılıktan çok anlamlılığa kadar pek çok gramerleşme süreci hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde çekimsel bir unsur olarak kullanılan yardımcı fiillerin büyük bir kısmı, tarihî dönemlerde bağımsız sözlüksel birimler olarak varlığını sürdürmüştür. Bu fiiller, farklı gramerleşme aşamalarından geçerek onlara daha geniş kullanım alanları sağlayacak çok yönlü bir anlamsal ve işlevsel boşalma sürecine girmiştir.

Analitik fiil yapılarının kuruluşlarında belirli anlam alanlarından seçilen fiiller, uğradıkları fonetik, semantik ve sentaktik değişim süreçleri sonucunda başka bir fiile çeşitli fiilimsi ekleriyle bağlanırlar ve fiil çekim kategorisinin bir parçası hâline gelirler. Seçilen fiiller, morfolojik bağımsızlıklarını kaybederek bağlı bulundukları fiilimsi ekleriyle morfo-sentaktik bir yapıya dönüşürler. Bunlardan bazıları kullanım sıklığı ve çeşitli faktörlerin etkisiyle morfemleşerek ek düzeyine ulaşırlar. Analitik fiil yapıları, dilin sistematize ettiği örüntülerin ara basamağında yer alır ve bu örüntülerin nasıl işletildiğine dair ipuçları sunarlar.

Türkçede yer alan fiil birleşmelerinin büyük çoğunluğu, gramer kitaplarında birleşik fiil üst başlığıyla verilmektedir. Ancak birleşik fiiller içerisine dâhil edilen yapıların yapısal özellikleri birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu yapılardan bir kısmı örneğin *"gözden*

çıkarmak, elden düşmek" gibi sözlüksel nitelik taşırken bir kısmı dil bilgisel işlevlerde kullanılan, bağlandığı fiile çeşitli kılınış özellikleri (art fiiller gibi; *gidedurmak, bakakalmak* vb.) ya da çeşitli görünüşsel (*gidip durdu "gitmeye devam etti*"), kiplik (*çıkmışa benziyor* vb.) işlevler yükleyebilen kuruluşlardır. Çalışmalarda birleşik fiil teriminin birbirinden farklı yapılara verilen genel bir ad olması, Türkçe fiil çekim sisteminin sadece dizimsel ve türetimsel açıdan değerlenlendirilmesine yol açmaktadır. Analitik yapıların ara alanlarda işlevsel özelliklere sahip olması bunların hepsini birleşik fiil başlığı altında değerlendirmenin hatalı olacağını göstermektedir.

Tezde Türkçede yüklem kuruluşları sağlayan morfo-sentaktik birimler, analitik fiil yapıları şeklinde adlandırılacaktır. Bu adlandırma literatürde birleşik fiiller, perifrastik yapılar, tasvirî fiiller gibi terimlerle karşılanan yapıların dilbilgisel işlevlerde kullanılanlarını içine almaktadır. Zira literatürdeki mevcut terimlerin tamamı yüklemcil kuruluşların hangi şartlar altında gerçekleşeceğiyle ilgili özel ve örtük önermelerde bulunmaktadır. Örneğin birleşik fiil terimi, kurucular arasındaki semantik bir ilgiye işaret etmekte; perifrastik yapılardan çekim paradigmasında bir boşluğu doldurmaları beklenmektedir. Literatürde yer alan birleşik fiil terimini yüklemcil kuruluşlar için genel bir başlık olarak düşünmek, bu yapılardan büyük bir kısmının sözlüksel değil, çekimsel olduğunu göz ardı etmek demektir. Bu nedenle tüm bu yüklemcil kuruluşları herhangi bir ön belirleme olmaksızın birlikte ele alarak yeni bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir. *Seyahatnâme*'deki analitik fiil yapılarının bütüncül olarak ele alınabilmesi için özellikle literatürdeki belirli paradigmatik çekimlere sahip yapılar için kullanılan tasvirî, art-fiil, perifrastik, ekleşik terimlerinden kaçınılmıştır. Çünkü analitik fiil yapıları, yalnızca belirli fiillerle ve eklerle kurulan yapılar olmaktan ziyade, oldukça karmaşık ve otantik birleşimlerden oluşan yapıları içermektedir.

Birleşik fiil terimi, literatürde hem sözlüksel hem çekimsel fiil birleşmeleri için kullanılmıştır. Bu yapıların hepsi farklı düzlemsel paradigmalara sahiptir. Ancak analitik terimi daha çok çekimsel işlev üstlenen yapılar için kullanılmaktadır. Bunun için Göksel-Kerslake'de (2005: 141) *iver-, -ayaz-, -adur-, -akal-* gibi fiil birleşmeleri bağımlı yardımcı fiiller (bound auxiliaries); *dur-, kal-, ol-, bulun-* gibi yardımcı fiiller bağımsız yardımcı fiiller; *i-* koşaç (copula) olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Deny (2012: 438) ve Banguoğlu (2011: 482), *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan fiilleri karmaşık fiiller başlığı altında sunarak diğer birleşik fillerden ayırma gereği duymuştur. Bunların, birleşik fiil teriminin

hem sözlüksel hem çekimsel paradigmaları kapsamasının getirdiği karmaşıklığın önüne geçmek için ortaya konduğu söylenebilir.

Çalışma için analitik fiil teriminin seçilmesi, çalışmayı daha nötr bir yerde konumlandırmak ve literatürde yer alan kuram ve tartışmalardan daha bağımsız hareket etmek içindir. Bu terim, Türk dillerindeki *ek + sözcük* düzeyindeki yapıları tek bir başlık altında ele alabildiği için son derece pratiktir. Çünkü, analitik fiil yapıları, fiil çekim sisteminde kendilerine özgü bir paradigma geliştirirler.

Analitik fiil yapıları; *fiilimsi + yardımcı fiil*, *fiilimsi + var/yok/değil/kiplik* ifadeler vb. ile oluşturulan yüklem kuruluşlarını kapsayan genel bir başlık olarak düşünüldüğünde bunların bünyelerindeki fiil çekim paradigmalarının birbirinden ayrılan yönleri bulunmaktadır. Aralarındaki farklılıklarının temel nedeni, her bir yapının yapısal özelliğinin, kullanım alanının, kullanım sıklığının, işlevinin ve gramerleşme seviyesinin farklı olmasıdır. Örneğin *sıfat-fiil + ol-* yardımcı fiiliyle kurulan yapılar daha çok görünüş-zamanlı ve kiplik işlevlerde kullanılırken *zarf-fiil + dur-, kal-, gör- vb.* kuruluşundakiler, yardımcı fiilin işlevsel olarak ana fiilin içeriğini güncelleyerek değiştirdiği kılınış işlemcisi olarak görev alır. Kılınış işlemcilerinin bir kısmının daha sonraki aşamalarda gramerleşme derecesinin artmasıyla görünüş-zamanlı işlevlerde kullanılmaya başladığı görülür. *İsim-fiil + ol-, iste-, görün- vb.* kuruluşundakiler ise daha az eşdizimlilik eğilimi gösterir ancak kılınışsal içerikten kipliğe pek çok işlevde kullanılabilir.

Ana fiil + fiilimsi + *var/yok/değil/kipsel sözcüklerden* oluşturulan yapılar da analitik yapılar başlığı altında değerlendirilebilir. Oldukça ilginç bir görünüm arz eden bu yapıların tarihsel süreçteki gelişim süreçleri, işlevsel özellikleri başka bir çalışmanın konusu olacak derece kapsamlıdır. Bu yüzden bu çalışmada yalnızca *ana fiil + fiilimsi + yardımcı fiil* kuruluşundaki analitik fiil yapıları ele alınacaktır.

Çalışma, 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi Dönemi'ne ait bir eser olan *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'ni kapsamaktadır. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*; 10 cilt hâlinde, nesir olarak yazılmış, dönemine göre oldukça sade bir üsluba sahip, konuşma dilinin etkileyici ve dikkate değer örneklerinin verildiği önemli bir kaynaktır. *Seyahatnâme* üzerinde edebiyattan müziğe, sosyolojiden tarihe kadar oldukça farklı disiplinlerde çalışmalar yapılmıştır. Şimdiye kadar *Seyahatnâme* üzerinde yapılan dil çalışmalarının ise oldukça az olduğu söylenebilir. Yazıldığı dönem ve Türk dünyası açısından bilgiler sunan *Seyahatnâme*'nin

Türkçenin fiil çekim sistemi hakkında oldukça önemli tespitlere kaynaklık edeceği aşikârdır. Gezdiği coğrafyalarda Türk dillerinden konuşma örnekleri sunması *Seyahatnâme*'yi, tarihî dilbilim çalışmaları açısından önemli bir kaynak hâline getirmektedir.

Bu konu çerçevesinde çalışmanın birinci bölümünde, analitik fiil yapıları başlığı altında ele alınacak olan ve dilbilgisel işlevlerde kullanıldığı öngörülen fiil birleşmelerinin sahip oldukları morfo-sentaktik özelliklere değinilecek, onların diğer fiil birleşmelerinden ayrılan yönleri üzerinde durulacaktır. Analitik fiil yapılarına işlevsel katkı sağlayan yardımcı fiillerin doğasını anlamak için gramerleşme teorisinden, paradigmatikleşme ve sentagmatikleşme olguları ve evrensel dil şemalarından bahsedilecektir. Buna ek olarak alan yazında ele alınmış kılınış, görünüş-zaman ve kiplik kategorileri hakkında görüş ve teorilerden bahsedilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nde tespit edilen analitik fiil yapılarının sahip oldukları kılınış, görünüş-zaman ve kiplik değerleri üzerinde durulacaktır. Bu değerler ele alınırken Osmanlı Türkçesinin tarihî ve günümüzdeki uzantıları olan Eski Anadolu Türkçesinden ve Türkiye Türkçesinden kısmen gelişimin izleri sürülecektir.

17. Yüzyıl Türkçesi ve Evliyâ *Çelebi Seyahatnâmesi*

15. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti; coğrafî, siyasî ve ekonomik anlamlarda Anadolu ve civarında egemen bir güç hâline gelmiştir. Devletin zamanla siyasî anlamda güçlenmesi, Oğuzların konuştuğu Türk dilinin farklı etnik kökene sahip kişiler tarafından öğrenilmesine ve bir devlet dili özelliği kazanmasına neden olmuştur. Resmî ve idarî yazışmalarda ve edebî eserlerde kullanılan Türk dili, günlük dilden oldukça farklı bir seviyede gelişim seyri göstermiştir. Eğitimli kesimin kullandığı bu dilin, kendine has bir üslup ve şekle sahip özellikleri bulunmaktadır. Arapça söz varlığı ve Farsça sözdizim kurallarının Türkçeye girmeye başlaması halkın dili ile okuryazarların dilini birbirinden uzaklaştırmaya başlamıştır. Kerslake, Osmanlı seçkinlerinin Arap ve Fars dillerinden bir sentez yaratarak oluşturduğu bu dilin, İslamî gelenekle örülmüş yüksek kültür ve eğitim dili olması arzusu taşıdığını belirtir (1998: 179-180). Osmanlı Türkçesi, 16 ve 19. yüzyıllar arasında, Eski Anadolu Türkçesinin devamı olan iki koldan ilerleyen bir dil oluşmaya başlamıştır. Osmanlı Türkçesinin gelişimi ve kullanım sahası 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Anadolu sahasında Osmanlı Türkçesinin gelişimi, Eski Anadolu Türkçesinin devamı olarak sürmüştür. Bu gelişim şu şekilde tasnif edilmiştir:

1. Eski Osmanlıca	XIII. - XV. yüzyıllar
2. Orta Osmanlıca	XVI. yüzyıl - XVIII. yüzyılın başları
3. Yeni Osmanlıca	XIX. yüzyıl – 1928 (Kerslake 1998: 181).

Oğuz Türkçesi temelinde gelişen Batı Türkçesinin gelişim dönemlerine literatürde farklı adlar verildiği görülmüştür. Bu yazı dilinin ilk dönemine Eski Osmanlıca, Eski Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi gibi adlar verilirken Osmanlı Türkçesi Dönemi'ne Orta Osmanlıca, Klasik Osmanlı Türkçesi gibi adlar verilmiştir. Özkan, Osmanlı Türkçesinin gelişimsel dönemlerini Başlangıç Devri (XV. - XVI. yüzyıllar), Klasik Devir (XVI. - XIX. yüzyıllar) ve Yenileşme Devri (XIX. - XX. yüzyıllar) Osmanlı Türkçesi şeklinde kendi içerisinde üç gruba ayırır (1995: 36-41). Oğuz yazı dili temelli Türk dilinin gelişim evrelerini gösteren bir diğer tasnif Türkiye Türkolojisinde daha yaygın kabul gören Timurtaş'a ait olan tasniftir. Timurtaş, Batı Türkçesinin gelişimini şu şekilde tasnif etmektedir:

I.	Tarihî Türkiye Türkçesi	XIII. - XX. yüzyıllar
	1. Eski Osmanlıca (Eski Anadolu Türkçesi)	XIII. - XV. yüzyıllar
	2. Klasik Osmanlıca	XVI. - XIX. yüzyıllar
	3. Yeni Osmanlıca	XIX. - XX. yüzyıllar
II.	Modern Türkiye Türkçesi	XX. yüzyıl (2005: 2)

16. ve 19. yüzyıllar arasını kapsayan Osmanlı Türkçesi, yazı dilinin yoğun olarak Arapça ve Farsçanın imlâ geleneğine ve söz varlığına maruz kaldığı bir dönem olmuştur. Öte yandan halkın konuştuğu dil, Eski Anadolu Türkçesinin devamı niteliğindedir. Yazı dilinin sadeleşmesi ve halkın diline yaklaşılması Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşebilmiştir (Timurtaş 2005: 2).

Csató vd.ne göre İstanbul'un çok kültürlü yapısı, diller arası kod kopyalamalara zemin hazırlamış ve kod kopyalamalarının had safhaya ulaştığı bu yüzyıllar arasında Türk dili merkezli bir *lingua franca*[1] ortaya çıkarak imparatorluğun geneline yayılmıştır (2010, 427). İmparatorluğa ticarî amaçlarla gelen kişiler ve İstanbul'da yaşayan farklı etnik kökene

[1] Lingua franca: Çok sayıda dilin konuşulduğu, dolayısıyla iletişim zorluklarının çekildiği ortamlarda, ortak anlaşma aracı olarak kullanılan dildir (Eker 2013: 44).

sahip halklar, o dönemde ölçünlü olmayan ve Rumeli ağızlarının etkisi altında kalan İstanbul Türkçesini öğrenmeye çalışmış, bu dili *lingua franca* statüsüne taşımıştır.

15. yüzyılın sonlarına doğru edebiyatta ortaya çıkan Arapça ve Farsça tamlamalar, gramer şekilleri giderek artmaya başlamış, halkın dili ile okuryazarların dili arasında bir ayrım baş göstermiştir (Korkmaz 2013: 110). Tulum, XV. yüzyıldan başlayarak farklılaşan halk dilinin "şehirli dili" denebilecek bir okuryazar kesimin dili niteliği kazandığını belirtir (2009, 5). Kartallıoğlu'na göre Osmanlı Türkçesi, yazı dilini kullanabilen, konuşmanın yanında yazıyla da iletişim kurabilen şehirlilerin veya okuryazarların dili hâline gelmiştir. Halkın dili ise bir dereceye kadar okuryazarların konuşmasından etkilenmiş, okuryazarların dilindeki bazı kelime ve yapılar da halkın diline bulaşmıştır (2017: 25-27). Bu açıdan Osmanlı Türkçesinin iki koldan ilerleyen bir gelişimi olmuştur. Birinci kol, halkın kısa cümlelerle günlük iletişiminde kullanıldığı ve bugünkü Türkiye Türkçesine kaynaklık eden bir dildir. İkinci kol ise Osmanlı zümresi içerisinde okuryazar kesimin oluşturduğu Arapça, Farsça ve Fransızcaya hâkim kesimin gerek birbirleriyle yazışmalarında gerek devlet idarelerindeki yazışmalarında kullandığı devlet dilidir. Okuryazar dilindeki bu yapay dil tutumu kimi yerlerde kırılmaya da çalışılmıştır. *Seyahatnâme*'de yabancı kelimelerin Türkçenin fonetik yapısına uydurularak sunulduğu örnekler de bulunmaktadır. İtalyancadan ve Yunancadan Türkçeye geçmiş pek çok terim, *Seyahatnâme*'de Türkçenin ses sistemine uydurulmuş biçimi ile tanıklanmaktadır. Örneğin balyemez "*bir top/gülle cinsi*" < İt. ballamezza, ipsarya "*bir tür balık*" < Yun. psaria, ispeçer "*eczacı*" < İt. speziale vb. Kartallıoğlu'na göre, Osmanlı Türkçesinin Fars dilinin estetik ve üslubu etkisi altında kalması sonucu özellikle adcıl tamlamaların oluşturduğu eşdizimli dil örüntüleri, halkın diline de sirayet etmiştir. Pek çok tamlama halk tarafından da kullanılmıştır: *bâd-ı zehr* halkdili *pânzeher, bâr-gir* halk dili *beygir, cihâz* halk dili *çeyiz* (2017: 29).

Osmanlı Türkçesinde meydana gelen değişimler, morfolojik olmaktan ziyade daha çok fonetik düzeydedir. Bunun dışında yazı dilinde birbirine Farsça bağlaçlarla veya fiilimsilerle bağlanan cümle tipinin kullanılışında bir artış gözlemlenir. Bu durum cümlelerin olağan dışı uzamasına ve olay örgüsündeki karmaşıklığa yol açma pahasına nesir dilinde tercih edilen bir yöntem olmuştur. Kartallıoğlu'na göre Osmanlı yazı dili cümlesi; sürekli fiilimsilerle uzatılan, yargı için ipuçları verilen ama yargının satırlarca ertelendiği bir yapı görünümündedir. Bunun aksine konuşma dili, transkripsiyon metinlerine dayanarak içinde neredeyse fiilimsilerin yer almadığı, yargının belirli sayıdaki kelimelerden sonra hemen

belirtildiği basit cümlelerden oluşan bir dildir (2017: 38). Eski Anadolu Türkçesinin devamı olan Osmanlı Türkçesinin belirgin dilbilgisel özellikleri olarak şunlar sıralanabilir:

1. Ünlüler arası ön damak /g/ sesinin düşmesi veya /y/ ve /ğ/ gibi yarı seslere dönüşmesi. İki ünlü arasında bulunan /g/ sesi, yazımda (kef) ve onun varyantlarıyla gösterilse de sesletimde /ğ/, /y/ veya düşürülerek söylenmezdi: ögle > öyle, beg > bey, öğren- > ören- vb (Kerslake 1998: 184).
2. /ŋ/ sesinin /m/ veya /n/ sesine dönüşmesi: doŋuz > domuz, deŋiz > deniz
3. Kelime sonunda yer alan /k/ sesinin ardından ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde /g/ > /ğ/ sesine değişmesi: Özellikle masdar eki olan *-mAk*'ın kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir ek aldığında /k/ sesinin /ğ/ sesine değiştiği gözlemlenir: gitmeğe, oynamağa vb (Kerslake 1998:186).
4. Kapalı /é/ sesinin varlığı: Meninski 17. yüzyılda yazmış olduğu gramer kitabında bu sesin ى (ye) veya ـَ (üstün hareke) ile yazıldığını belirtir. Tulum ise bu sesin üstün ve alçak ünlülü, iki değerli bir gelişme basamağını yansıttığını dile getirir: د يمك demek /dimek (2011: 70).
5. Ses uyumları: Osmanlı Türkçesinin erken dönemlerinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun olduğu söylenebilir. İnce ünlüler olan /e/, /i/, /ö/ ve /ü/ seslerinden sonra genellikle /i/ ve /ü/ sesleri, kalın ünlüler olan /a/, /ı/, /o, /u/ seslerinden sonra ise /ı/ ve /u/ sesleri gelmekteydi. Daha sonraki dönemde kademeli bir değişiklik meydana geldi ve sonda yer alan ünlü birinci hecenin ünlüsüne uymamaya başladı. Böylece örneğin /e/ sesini /ö/ sesi takip edebildi. Yalnızca ilk veya ikinci hecede /a/ sesi bulunan sözcüklerin devamında /ı/ ve /u/ sesleri sistematik bir şekilde getirilmeye devam edildi. Bağımlı biçimbirimlerde aynı hecenin bağlandığı sözcüğün ses yapısına göre dört farklı alamorfu[2] olabilmekteydi. Bu açıdan işlevi aynı, ancak ses uyumunu sağlamak için aynı ekin yuvarlak ve düz olmak üzere iki ayrı biçimi kullanılmıştır. Aynı ekin dört alamorflu şekilleri, Osmanlı Türkçesinde oluşmaya devam etmiş, Yeni Osmanlıca evresinde standartlaşmaya başlamıştır. Böylece Eski Anadolu Türkçesinden bu yana devam eden /I/ ve /U/ sesleri arasındaki iki yönlülük sistematik bir hâl almaya başlamıştır (Kerslake 1998:185). Tulum ise ses uyumlarını /U/ ve /I/ sesleri ekseninde değerlendirerek şu sonuçları elde eder: "*a) uyum sürecinde ortak konuşma dilinde yer bulmuş uyumlu biçimler (ev-li), yazıda uzun*

[2] Alomorf: Bir birime ilişkin göstergenin kapsadığı değişkelerden her biridir (2007, 42). Örneğin *-mXş* ekinin dört farklı alomorfu bulunur: *-mış, -miş, -muş, -müş.*

süre hem uyumsuz (ev-lü), hem uyumlu (göz-lü) biçimler için kullanılan tek yazımla (لو 'lü') temsil edilmiştir. b) salt uyum devrelerinde konuşma diline iyice yerleşmiş olan uyumun gerekli kıldığı düz-yuvarlak farkını temsil için eski tek biçim لو (lü) nün yanı sıra ortaya çıkan ikinci biçim لی (li) uzunca bir süre öncekiyle birlikte, bu arada ikisi karışık olarak ve biri diğerinin yerine kullanıldıktan sonra, tek şekillilik eğilimi, bu kez de sonradan ortaya çıkan ikinci yazım biçimini (لی) tek şekil olarak kabullenme yoluna girmiştir" (2011: 142). Sonuç olarak bu dönemin, sonraki devirlerde aynı ekin dört farkı alamorfu ile giderilmeye çalışılan uyumsuzluğun bir geçiş evresini oluşturduğu söylenebilir.

6. Eski Anadolu Türkçesindeki teklik üçüncü şahıs çekimi *-A durur* şekli 14. yüzyıldan itibaren kısaltılarak *-dUrUr > -dUr* şekline getirilmiştir. Bu şekil Osmanlı Türkçesi döneminde standartlaşmış, *-dUrUr* şekli ise şiir dilinde bir varyant olarak yaşamaya devam etmiştir (Kerslake 1998: 192). *Seyahatnâme*'de özellikle şiir parçalarında *-dUr*'un uzun varyantı olan *-dUrUr* biçiminin kullanıldığı gözlemlenmiştir.
7. İlk olarak 14. yüzyılda ortaya çıkan *-AyUrUr-/-IyUrUr-* biçimi 15. yüzyılın sonlarına doğru *-I/-A yür-* biçiminde kısalmıştır ve odaksıl bir şimdiki zaman işaretleyicisine[3] dönüşmüştür. Bu biçimin modern şekli olan *-(X)yor* biçimini almadan önce yüksek bir odaksıl şimdiki zaman işaretleyicisi olduğu düşünülmektedir (Kerslake 1998:193).
8. 14. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan *-(y)AcAk* biçiminin kendine has çekim paradigması oluşturması 15. yüzyılda gerçekleşmiştir. Ancak kullanımı *-(y)A* varyantına göre oldukça düşüktür. Kerslake'e göre 17. yüzyıl yazarları bu biçimi istek kipliğini ifade etmek için *-(y)AcAk ol-* şeklinde kullanmışlardır (1998:192).
9. Bu dönemde *-(y)A* biçiminin hem gelecek zamanla ilgili fikirleri hem de hem de çeşitli kiplik anlamları ifade ettiği görülür.
10. Eski Anadolu Türkçesinde *-(y)AsI* biçiminin gelecek ve kiplik ifade eden kullanımları Osmanlı Türkçesinde de devam etmiştir (Kerslake 1998:193).
11. Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman şekli olarak kullanılan *-(y)IsAr,* 16. yüzyıldan sonra yavaş yavaş kullanımdan düşmüştür (Kerslake 1998:193).
12. Osmanlı Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinde ses değişimleri görülmektedir: *1. TŞ -vAn, -(y)Am > -(y)Um, -(y)In, 2 TŞ -sIn, 3. TŞ ـﺪ, -DUrUr > -Dur, 1 ÇŞ -(v)Uz > -(y)Uz, 2. ÇŞ -sIz, 3. ÇŞ ـﺪ, -DUrUr > -Dur(-lAr).*

[3] İşaretleyici (Marker): Anlam, görünüş, zaman vb. kategorileri kodlayarak dil bilgisel düzlemde ifade edilmelerini sağlayan morfolojik, sözlüksel, söz dizimsel vb. dil araçlarıdır (Aslan-Demir 2008: 195).

13. Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde *-(y)Xp* ekinin söylem alanındaki işlevi, olayların ardışık bir düzende gerçekleştiğini belirtmesidir. Eylemlerin öncelik ve sonralık ilişkisine göre sıralayan zincirleme cümleler kuran *-(y)Xp* ile art fiil yapılarında kullanılan ve zamansal bir değere sahip olan *-(y)Xp* biçimi birbirinden farklı işlevdedir (Kerslake 1998: 196).
14. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde *-mA* ekinin mastar işlevi yoktu. Fiil köklerinden isim türetmeye yarayan *-mA* eki yalnızca bir yapım eki olarak işlem görüyordu. Bunun yerine *-mAk* mastar olarak kullanılıyordu ve iyelik ekleriyle çekimlenebiliyordu. *-mA* ekinin mastar olarak ortaya çıkması 16. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir (Bredemoen 2014: 103).

Yukarıda maddeler hâlinde kısaca belirtilen işlevsel ve yapısal özellikler ve değişimler, Osmanlı Türkçesinin karakteristik durumunu yansıtır. Bu dönemde fonetik, morfolojik ve sözdizimsel düzlemde meydana gelen değişimler; biçimlerin sahip olduğu işlevsel özelliklerin daralması veya genişlemesi ile sonuçlanmıştır.

Divan edebiyatı geleneğinin ağır ve ağdalı diliyle yazılmış manzum ve mensur eserler bir tarafa bırakılacak olursa Osmanlı Türkçesinin gelişiminin takip edebileceği daha sade dille yazılmış çeşitli yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Bunların arasında *Tevârih-i Âli Osman, Naîmâ Tarihi, Neşrî Tarihi, Oruç Beğ Tarihi*, mensur tarihî metinler, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, kadı sicilleri, Anadolu'daki illere ait şeriye sicilleri yer alır (Argunşah 2017: 256). Bunlara ek olarak Osmanlı Türkçesine kaynaklık eden yazılı metinler arasında, XV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ile daha çok ticarî ve siyasî ilişkilerde bulunan devletlerin görevlendirdiği kimselerin Latin harfleri ile hazırladıkları sözlük ve gramer kitapları gelir. Gramer ve sözlüklerin hazırlanmasındaki asıl amaç, Türkçeyi öğrenmek ve ilgilenenlere öğretmektir (Kartallıoğlu 2017: 20). Bu metinler alanyazında transkripsiyon metinleri olarak bilinmektedir ve Osmanlı imlâsının örttüğü fonetik telaffuzları gösterebilmektedir. 19. yüzyılın sonlarına değin Latin harfleri ile basılan gramer kitaplarının yılı ve yazarları şu şekildedir: Barthelomo Georgieviz (1553): **De Turcarum moribus epitome**, Pietro Ferraguto (1611), **Grammatica Turchesca,** Hieronymo Megisero (1612), **Institutionum Lingvæ Tvrcicæ Libri Qvatvor,** Jakop de Nagy Harsany (1672): **Colloquia Familiaria Turcico-Latina,** Thomas Vaughan (1709): **A Grammar of the Turkish Language**, Jean Baptiste Holderman (1730): **Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile Pour Appendre la Langue Turque,** Pierre François Viguer (1790): **Élemens De La Langue**

Turque, Cosimo Comidas da Carbognano (1794): **Primi Principi Della Gramatica Turca**, Artin Hindoğlu (1829): **Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français**, Arthur Lumley Davids (1836): **A Grammar of the Turkish Language (Kitâbü'l-'ilmü'n-nâfi' fî tahsîl-i sarf ve nahv-i Türkî),** Havier Bianchi (1852): **Le Nouvenau Guide de la Consevation en Français et en Turc**, Samuel Catergian (1855): **Guide de Consevation Turc-Français-Allemand**, James Redhouse (1855): **Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane**, Nasif Mallouf (1862): **Grammaire Élémentaire de la Langue Turque**, V. Hovhannes Hagopian (1907): **Ottoman-Turkish Conversation Grammer**, Luigi Bonelli-Stefano Isagian (1910): **Il turco parlato, lingua usuale di Constantinopli**.

Osmanlı Türkçesinin söz varlığını içeren çeşitli sözlükler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Filippo Argentini (1533), **Regola del Parlare Turcho,** Giovanni Battista Montalbano, (1630) **Turcicae Linguae per Terminos Latinos Educta Syntaxis,** Giovanni Molino (1641), **Dittionario Della Lingua Italiana-turchesca,** Bernardo da Parigi (1665) **Vocabolario-İtaliano-Turchesco,** Francois de Mesgnien Meninski (1680), **Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ-Arabicæ-Persicæ** vb. yer alır.

Osmanlı Türkçesini yabancılara öğretmek amacıyla içerisinde pratik bilgiler barındıran bu eserler, halkın konuşma dilini yansıtan örneklerden oluşur. Bu yönden gramer kitaplarının bugünkü anlayışa yakın bir sistemde yazıldığı söylenebilir. Gramer kitaplarında genellikle şu konu başlıkları yer almaktadır: imlâ, fonoloji, isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem, sözdizimi ve ekler (sözlük, örnek metinler, diyaloglar, atasözleri vb.). Gramer kitaplarında fiil çekimi bölümünde bahsedilen konular, günümüz dilbilgisi kitaplarında yer aldığı gibi tasarlama ve bildirme kipleri şeklinde ikiye ayrılarak sunulur. Örnek vermek gerekirse Megiseri'de şimdiki zamanın hikâyesi "*prateritum imperfectum"* ile duyulan geçmiş zamanın hikâyesi "*prateritum plusquamperfectumé"* arasında bir ayrım yapılmıştır (Meninski 2000: 73).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin yazıldığı çağ olan 17. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için sıkıntılı geçmiştir. Ekonomik, askerî ve politik sorunlar altı isyan ve üç sultanın azledilişi ile sonuçlanmıştır. Bu sorunların dışında İstanbul'a yaşanan yoğun göç dalgaları, nüfus artışına sebep olmuş, yoğun ve sık inşa edilmiş ahşap evler nedeniyle ortaya çıkan yangınlar ve nemli iklimin neden olduğu salgınlar dönemin tarihine damga vuracak nitelikte etkiler bırakmıştır (Csató vd. 2010: 422). Sonuç itibariyle *Seyahatnâme*'nin

yazıldığı 17. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun gündeminin yoğun olduğu bir dönem olmuştur.

Evliyâ Çelebi'nin elli seneyi aşan seyahatlerinin anlatıldığı Seyahatnâme'nin birden fazla nüshası bulunmaktadır. Bunlardan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat 304, 305, 307, 308 ve Revan 1457'de bulunan sekiz ciltlik nüshanın asıl nüshalar olduğu kabul edilmektedir (Develi 1995: 5). 1640 yılında ilk seyahatine çıkan Evliyâ Çelebi, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse her yerini gezmiştir. Seyahatlerinin çoğunu yüksek makamlarla birlikte yapan Çelebi, Trabzon'a ve çevresine giderken, Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa'ya eşlik ederken, Erzurum'a giderken, Mürteza Paşa'ya ve diğer pek çok şehre giderken koruyucusu Melek Ahmet Paşa'ya eşlik etmiştir (Bruinessen 1988: 4). Evliyâ Çelebi gittiği şehirleri farklı yönlerden ele almış, gözlemlerini veya duyduklarını yazıya geçirmiştir. Evliyâ Çelebi'nin tahminî olarak 1684-1685 yıllarında ölmüş olabileceği *Seyahatnâme*'yi Mısır'a yerleştikten sonra ölümünden kısa süre önce yazdığı düşünülmektedir. Yazmadaki 1. cildin birçok yerinde *Seyahatnâme*'nin yolculuklar sona erdikten sonra Mısır'da yazıldığını gösteren ipuçları vardır (İz 1979: 69). Seyahatlerinin tamamını 10 ciltte toplayan Çelebi, geriye ön çalışma olarak yazılmış veya detaylarla eklemeler yapılmış bir yazma bırakmıştır.

Evliyâ'nın ölümünden sonra yarım yüzyıl boyunca 10 ciltlik eser Mısır'da kalmış ve Osmanlı entelektüel çevresi tarafından farkına varılmamıştır. 1742 yılı dolaylarında kitap tutkunu Hacı Beşir Ağa'ya Mısır'da hediye edilmiş ve onun aracılığıyla eser İstanbul'a getirilmiştir. Hacı Beşir Ağa, Mısır'dan getirdiği yazmayı kendi kütüphanesi için istinsah ettirmiştir. Asıl nüsha Topkapı Saray Kütüphanesi'ne konmuştur (Bruinessen 1988: 5). Bundan neredeyse yarım asır sonra 1814 yılında doğubilimci ve tarihçi Josef von Hammer-Purgstall tarafından bir yazı ile bilim âlemine tanıtılmıştır (Akalın 2011: 227).

Seyahatnâme'nin Hammer-Purgstall aracılığıyla Avrupa'da tanınmaya başlamasından sonra Osmanlı Dönemi'ndeki ilk basımı yirmi bir yıl sonra gerçekleşmiştir. İlk seçki *Müntehabat-ı Evliyâ Çelebi* adı altında 1843 yılında basılmıştır. İçerisinden seçilmiş masalsı hikâyelerden oluşan ilk baskı, o dönemde Topkapı Sarayı nüshasının ulaşılabilir olmamasından dolayı Pertev Paşa nüshasına dayanmaktaydı (Bruinesssen 1988: 7). *Seyahatnâme*'nin 10 ciltlik tam olarak basılması girişimi, Ahmet Cevdet Bey tarafından gündeme getirilir. Editörlüğünü Necip Asım (Yazıksız) Bey'in (P) nüshasını esas alarak yaptığı çalışma 1896-1902 yılları arasında 6 cildin basılması ile sonuçlanmıştır.

Seyahatnâme'nin basılmamış son 4 cildinin neşredilmesi, cumhuriyetin ilk yıllarında Türk Tarih Encümeni tarafından gerçekleştirilir. 7. ve 8. kitaplar Kilisli Rıfat editörlüğünde Beşir Ağa nüshası esas alınarak 1928 yılında yayımlanmıştır. 9 ve 10. ciltleri ise Ahmet Refik Altınay tarafından 1935-1938'de yeni harflerle T.C. Maarif Vekâleti tarafından yayımlanmıştır (Albayrak 2011: 20-24). Bu yayımların dışında Cumhuriyet Dönemi'nde *Seyahatnâme*'nin sadeleştirilmiş, kısatılmış seçkilerinden oluşan çalışmalar yapılmıştır: Reşat Ekrem Koçu (5 cilt 1943-1952), Mustafa-Nihat Özön (3 cilt 1944-1945), Mehmet Aksoy ile Server İskit (1962), Zuhuri Danışman (10 cilt 1969-1970), Nihal Atsız (2 cilt 1971-1972) vb.

Seyahatnâme'nin günümüze ulaşmış nüshaları şunlardır:

1. (S) [Otograf] nüshası, Topkapı Sarayı nüshaları Bağdat Köşkü: 304 (I.-II.); 305 (III.-IV.); 307 (V.); 308 (VII.-VIII.) Revan Köşkü: 1457 (VI.)

2. (P) nüshası, Pertev Paşa Nüshası (Süleymaniye Kütüphanesi) 458-462 numarada kayıtlı bir nüshadır. I.-X. ciltleri içermektedir. H.1155/M. 1742 yılında Hafız Ahmed tarafından nesih yazıyla istinsah edilmiştir.

3. (Q) nüshası, Hacı Beşir Ağa Nüshası (Süleymaniye Kütüphanesi) 448-452 arasındaki numaralarda kayıtlıdır. I.-X. ciltleri içermektedir H. 1158/M. 1745 yılında nesih yazıyla istinsah edilmiştir.

4. (Y) nüshası, Yıldız nüshası, Bağdat Köşkü 306 (IX.) cilt ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Eski Eserler Bölümü, Türkçe Yazmalar: 2371 (I.- III.- IV.); 5939 (I.-II.); 5973 (IX.-X.) bölümünde yer alır.

5. (K) nüshası, Tschudi yazmaları olarak bilinir. Viyana H.O. 193 numarada kayıtlıdır. (I.-III.)

(K) nüshası dışında yurt dışında bulunan diğer nüshalar:

(Ki) Kiel (Universitätbibliothek MS ORO nr. 386-387 (I.-III.)

(H) Londra (Royal Asiatic Society nr. 23 (I.-IV.)

(G) Manchester (John Rylands Library nr. 142 (IV.-V.)

(W) Viyana (Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1382 (I.) cildi bulunmaktadır (Tezcan 2009: 18).

Kreutel (1972) ve Mackay'in (1975) yapmış oldukları araştırmalar, *Seyahatnâme*'nin S nüshasının eskicil olduğunu ve 1 ve 8. ciltler için bu nüshaların esas alınması gerektiğini ortografik açıdan ortaya koymuştur. Kreutel S nüshasının yazarın kendi eliyle yazmış olduğu yazma olduğunu dile getirmiş (1972: 274), Mackay ise bu nüshaların en eski yazma olduğunu kabul etmesine rağmen onun tümüyle yazarın elinden çıkmış bir yazma olduğundan şüphe etmiştir. Ona göre esas metin, Evliyâ'nın gözetimi altında çalışan bir yazıcı tarafından yazılmıştır (1975: 291). İz, S nüshasının Evliyâ'nın kendi el yazısı ile yazılmış olamayacağını, belki de asıl nüshayı hazırlamak için yazdırdığı son müsvedde olduğunu savunur. Evliyâ Çelebi'nin S nüshasına esas olan nüshayı da bir müsvedde saydığı ve gereken düzeltme ve eklemelerden sonra temize çekmek niyetinde olduğunu ve bunun metinden anlaşıldığını dile getirir: *"... inşallah bu müsevvedatumuz tashihe geçdükde..."* (1979: 61-69) Dankoff ise *Seyahatnâme*'nin iki aşamalı bir yazımdan geçirildiğini ifade eder. Hipotezine göre Evliyâ'nın bir kâtibi tarafından kaleme alınan metin, ikinci temiz kopya aşamasında Evliyâ'nın kendisi tarafından hataları düzeltilmiştir. Bu sayede metnin iki kopya aşamasından bahsedilebilir: "*1. İlk temiz kopya aşamasında bir şagird tarafından ünsüzleri gösteren harfler yani metnin iskeleti çekimlenmiştir. 2. Son temiz kopya aşamasında Evliyâ kendisi, metne geri dönerek harf noktalarını ve harekeleri koymuş, aynı zamanda satır aralarında ve sayfa kenarlarında düzeltme ve eklemeler yapmıştır"* (2011: 132). *Seyahatnâme*'nin bütününe bakıldığında eserin pek çok yerinde tekrarlar gözlemlenir. Eserin çok katmanlı bu yapısı, bazı olayların *Seyahatnâme*'de iki farklı varyantta sunulmasına yol açmıştır.

En eski yazma olarak kabul edilen S nüshasının 9 ve 10. ciltleri eksiktir. Dankoff bu durumun eserin Hacı Beşir Ağa'nın elindeyken yıpranmasından kaynaklanmış olabileceğini ileri sürer. Bu nedenle Seyahatnâme'nin baskılarında 9. cilt için Bağdat Köşkü 306. numarada kayıtlı yazma ile 10 cilt için İÜTY'de 5973'te kayıtlı yazmanın esas alınması gerektiğini dile getirir. Y nüshasını oluşturan bu ciltler Dankoff'a göre divan kâtiplerinden, kusursuz bir ele sahip Hacı Mehmed tarafından özenli bir şekilde harf noktaları ve harekelerinin eksiksiz bir şekilde konulmasıyla istinsah edilmiştir. Bu sayede Y yazması olarak bilinen bu iki cilt daha güvenilir bilgiler sunmaktadır (2011: 137).

Seyahatnâme'nin S nüshasının esas alınarak yapıldığı en son yayın, 1996-2007 yıllarını kapsayan bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. 1996'da Orhan Şaik Gökyay'ın hazırladığı 1. cilt ile başlayan bu süreç, 2007 yılında 10. cildin yayımlanmasıyla son bulmuştur. Daha sonraki aşamada 1. ciltteki eksik ve yanlışlar da düzeltilerek yeniden 2006 yılında basılmıştır (Koz 2011: 11). Yapı Kredi Yayınları tarafından çıkarılan eserin 10 cildini okuyucuya kazandıran isimler; Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Zekeriya Kurşun, İbrahim Sezgin ve Robert Dankoff'tur. Bu yayının ilk 8 cildinde S nüshası esas alınmış, son iki cildinde Y, P ve Q nüshaları edisyon kritik yöntemiyle karşılaştırılarak transkribe edilmiştir.

Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'yi yazarken hatırında kalan olaylardan ve daha önce tuttuğu varsayılan notlardan faydalanmış görünmektedir. Yeni bir not bulduğunda veya hatırladığında bıraktığı boşlukları bu bilgilerle doldurduğu, bazen de bıraktığı boşluklar yeterli gelmeyip derkenarlara açıklayıcı bilgiler yazdığı düşünülmektedir. Bu durum Evliyâ Çelebi'nin metin üzerindeki bilgileri yenilediğini veya düzelttiğini göstermektedir (Bruinessen 1988: 8-9). *Seyahatnâme*'nin yalnızca Çelebi'nin uzun yolculukları sırasındaki gözlemlerinin ve topladığı bilgilerin ürünü olmadığı bütün araştırmacılarca kabul edilir. Eserin içeriği bu bakımdan şöyle sıralanabilir:

1. Evliyâ Çelebi'nin kendi görüp işittikleri, gözlemleriyle saptadıkları
2. Görgü tanıklarından görüp aktardıkları
3. Mizacın etkisi altında, hayal gücü ile abarttıkları
4. Halk arasında inanılan ve anlatılan olağanüstü olaylar, kerametler, büyüler, doğaüstü yaratıklar vb.
5. Başka yazarlardan biraz değiştirerek ya da kısaltarak kimi zaman da olduğu gibi, çokluk benimseyerek anlattıkları (İz 1979: 64).

Seyahatnâme belirli bir düzende yazıya geçirilmiştir. Çelebi, ilk olarak gittiği bölgede yaşayan halkın örf ve âdetleri, dili, tarihî, etnik, dinî yapısı ve efsanaleri hakkında bilgiler sunar. Osmanlı coğrafyasında yaşayan bazı halkların ilk dil örnekleri *Seyahatnâme*'de bulunmaktadır. Halasi-Kun'a göre Seyahatnâme'de çoğu henüz kapsamlı filolojik incelemeye tutulmamış 26 dil ve lehçeden bilgiler bulunmaktadır (2015: 1358). Eren'e göre Çelebi'nin Kafkas dilleri üzerine verdiği bilgiler bu dillerin en eski yazılı belgeleri arasında yer almaktadır (1972: 1). Duman'a göre, Anadolu'daki Türk diline dayalı ağızlar hakkında bilgi veren ilk eser *Seyahatnâme*'dir. Ağız örnekleri arasında en derli toplu

olanları ise Gördes, Tosya ve Maraş ağızlarıdır (1997: 176-177). Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme* dışında *Şakaname* adında başka bir eserinin olduğu, *Seyahatnâme*'den elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Ancak bu eserin nüshası bulunamamıştır (Akalın 2011: 229).

Seyahatnâme'nin dilinin kendi dönemindeki eserlere göre daha sade üslupla yazıldığı söylenebilir. İz'e göre Çelebi'nin dili "*konuşma dilinden çok yararlanmış ve birçok halk deyimi kullanılmış olduğu hâlde orta üslubun, okumuşlar dilinin ve inşa geleneğinin çok etkisinde kalmış bir çeşididir*" (1979: 75). *Seyahatnâme*'deki bazı kelimelerin yazılış biçimlerinin Osmanlı imlâsına aykırı olması gerekçesiyle literatürde Evliyâ Çelebi'nin Osmanlı imla geleneğinden habersiz veya onun dönemine göre eğitimli biri olduğu ancak yaşayan dil unsurlarını yazıya bilinçli olarak yansıttığını, bunun ona has bir üslup özelliği olduğunu savunan görüşler bulunmaktadır. Tezcan, Çelebi'nin *Seyahatnâme*'yi, yaşayan bir dille kaleme aldığını belirtir: "*Ayrıca başka eserlerde görülmeyen klasik yazımlara aykırı yazımların, sözcüklerin Enderun'da yetişmiş Evliyâ'da görülmesi çok şaşırtıcıydı. Cahillikten mi, savrukluktan mı, halk için yazmaktan mı kaynaklanıyordu? Bu sorular ve sorunlar çözüldükçe bunların yanlış değil, tam tersine yaşayan dilin yani konuşulan dilde yaşayan Türkçenin yansımasından, 3 dilden oluşan Osmanlıcayı bir yazarlık bilinciyle tek dil olarak görmesinden kaynaklandığını, bunların 17. yüzyıl Türkçesinin ve Osmanlıcasının ses bilim kaynağını yansıtan özellikler olduğunu gördük. Eserin kurgusunun uydurmadan değil, yaşayan hayatı yansıtmadaki kurmaca gücünden kaynaklandığını gördük*" (2019: 14). Dankoff ise *Seyahatnâme*'nin Osmanlıca metinlerin hiçbirinin diline benzemeyen bir dille yazıldığını savunarak *Seyahatnâme*'deki kelimelerin yazılış biçimlerinin Osmanlı imlâ geleneğine aykırı bir şekilde olmasının nedenlerini arar: "*Güçlük, herhangi belli bir durumda ne yapmaya çalışmış olduğunu belirlemek istediğimizde baş gösterir. Bize, yazı diline tam anlamıyla hâkim bir yazarın telaffuzunu mu aktarmak istemektedir? Yoksa sokaktaki adamın günlük konuşma dilindeki telaffuzunu mu vermek istemektedir? Verdiği belli bir ağıza, bir şiveye özgü bir telaffuz mudur? Yoksa stilistik bir etkileme uyandırmak amacıyla kendisinin kasıtlı olarak çarpıttığı (deforme ettiği) bir telaffuzu mu yansıtmaktadır? İşte, Evliyâ'nın eserinde, bu eğilimlerin her biri için çok sayıda örnek bulabilmekteyiz"* (2013: 26). Aksoy-Sheridan'a göre *Seyahatnâme*, sözlü ve yazılı kültürün izlerini taşıyan eşiksel bir metindir: *"Seyahatnâme metninde anlatılan zaman ile anlatı zamanı arasında görülen tutarlılık ve çelişkilerin yanında, aynı hikâyeye farklı bağlamlarda yapılan göndermelerde karşılaşılan kimi değişiklik ve yeniden kurgulamaları da bu*

anlamda, sözlü kültür alanında her icranın bağlamının izlerini taşıyan yeni, yepyeni birer üretim olması gibi değerlendirebiliriz. Bu bakımdan da Seyahatnâme, sözlü ve yazılı kültür alanları arasında liminal/eşiksel bir metin olarak nitelenebilir" (2011: 45). Bu yaklaşıma göre *Seyahatnâme* sözlü ve yazılı kültürün, iki ayrı varoluş biçimini birden barındırır. *Seyahatnâme*'deki sözlüksel unsurlarda görülen imlâya aykırı kullanımların temeli, sözlü kültür unsurlarından kaynaklanmaktadır. Duman'a göre *Seyahatnâme*, "*yazılış özellikleri bakımından aynı devreninin kalıplaşmış imla geleneğine bağlı diğer Osmanlı metinlerinden ayrılmakta ve bize tarihî fonetik konusunda sağlam veriler sunmaktadır* (1995: 7). Çalışmada Duman'ın sunduğu hipotezi genişleterek *Seyahatnâme*'nin fiil şekilleri konusunda da zengin içerikler sunduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Nitekim metnin dil özelliklerine bakıldığında, isim çekiminde yoğun tasvirlerin, Arapça ve Farsça kelimelerden oluşan ad tamlamalarının olduğu görülür. Fiil çekiminde ise Eski Anadolu Türkçesinin devamının izlerini taşıyan fiil çekim unsurları yer alır.

Yöntem

Çalışmada analitik fiil yapıları tespit edilirken *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nin Yapı Kredi Yayınlarından çıkan transkripsiyon metni esas alınmıştır. Bu 10 ciltlik metin, fiil birleşmeleri açısından titizlikle taranmıştır. Bitimli fiil yapılarına odaklanılarak derlem yönetimli şekilde taranan metin, dil örüntülerinin gelişimsel seyrini takip edebileceğimiz veriler sunmuştur.

Evrensel açıdan dil olgularının, derlem temelli veya derlem yönetimli olarak iki şekilde ele alındığı gözlemlenir. Derlem temelli yaklaşım, kuram hâline getirilmiş dilsel yapıların geçerliliğini varsayar. Bu yaklaşımda araştırmanın amacı, daha önce tanımlanmış sistematik dil örüntülerinin analizini yapmaktır ve bundan elde ettiği sonuçları sonradan tanımlanmış dil örüntüleri için kullanmaktır. Derlem yönetimli yaklaşım ise daha tümevarımsaldır. Derlem bilgisi, yeni dil örüntülerini ortaya çıkarır. Bu nedenle daha önce alanyazında betimlenmemiş, yeni oluşumlar hakkında bilgi sunar. Derlem yönetimli yaklaşımda da karşılaşılabilecek dil örüntüleriyle alakalı asgarî bir ön varsayım bulunur. Ancak bu varsayım, tahminden öteye gitmez (Biber 2010: 162). Bu bakış açısından yola çıkıldığında derlem temelli yaklaşımda, dilde daha önce tanımı yapılmış dil birimlerini derlem üzerinden aramak söz konusuyken derlem yönetimli yaklaşımda, derleme ön yargısız yaklaşılır. Derlemin sunacağı daha önce tasvir edilmemiş yapılar bulunabilir.

Seyahatnâme'deki analitik fiil yapıları incelenirken, asgarî bir ön varsayımla araştırma derlemini oluşturan 10 ciltlik eserin sunmuş olduğu veriden yola çıkılmıştır. Bu yolda tahmin edilebilir fiil örüntüleri ile karşılaşılsa da farklı fiil örüntülerine de rastlanılmıştır. Bu açıdan çalışmanın derlem yönetimli bir yaklaşımla ele alındığı belirtilmelidir.

Çalışmada analitik fiil yapılarının geçtiği cümleler, olay örgüsünü ana hatlarıyla yansıtması açısından uzun biçimleriyle verilmiştir. *Seyhatname*'nin yazıldığı anlatı geleneğinde olay unsurlarının birbirine zarflarla bağlanan cümle tipiyle sunulduğu gözlemlenir. Analitik şekilli unsurların, anlamsal yorumlamalarının doğru olarak sunulması için olay örgüsünde sunulan ön bilgi mahiyetindeki aktarımlara mümkün olduğunca yer verilmeye çalışılmıştır.

Analitik fiil yapılarının *Seyahatnâme*'de geçtiği cilt ve varak numarası ile YKY tarafından yayımlanan çıkan transkripsiyon metninde geçtiği sayfa numarası, aktarılan örneğin yanında gösterilmiştir. Analitik fiil yapılarının YKY'den çıkan transkripsiyon metninde, Latin harflerine aktarım aşamasında tutarlı bir imlâ özelliğiyle gösterilmediği tespit edilmiştir. İncelemede Osmanlı imla geleneğinde biçim olarak ayrı veya bitişik olduğu kestirilemeyen analitik şekilli yapıların, birleşimsel özelliklerinin daha iyi anlaşılması açısından ayrı gösterileceğini belirtmek gerekir. Ancak YKY'den aktarılan örneklerdeki orijinal biçimlere müdahale edilmemiştir.

Seyahatnâme'nin kurgusal yapısından dolayı incelemede *Seyahatnâme*'de sunulan bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmıştır. Metinde aktarılan olayların dış dünya gerçekliğiyle örtüşüp örtüşmediği noktasında bulunan şüphe ve ihtimaller, kiplik okumaları için önem taşımaktadır. Bu açıdan kipsel değere sahip analitik yapılar üzerinde yapılan anlamsal okumalar, bilginin gerçeklik değeri ile ilişkilendirilecektir. Örnekleri az olan analitik şekillerin, bitimli biçimlere ek, varsa yan tümcelerde geçen bitimsiz biçimleri de gösterilecek ve işlevsel hususları bu iki şekil esas alınarak ortaya konulacaktır.

Literatür

Çalışma konusu olarak seçilen analitik fiil yapıları hakkında alanyazında genel kabullerin olduğu söylenebilir. Bu çalışmaların bir kısmı özel birkaç yapıyla sınırlı tutulmuşken bir kısmı gramer konularının anlatıldığı kitaplarda birleşik fiil başlığı altında

sunulmuştur. Bunlara ek olarak alanyazında betimlenmemiş ve dilbilgisel işlevlerde kullanıldığı düşünülen pek çok yapı bulunmaktadır.

Dilde anlam ve işlev ilişkisiyle bir araya gelen analitik yapıların betimlenmesi, yapısal olarak eklemeli diller sınıfına giren Türkçe için her zaman bir sorun olmuştur. Araştırmacıların dil verilerine ek veya sözcük düzeyinde bakması, bazı ara alanların ve yapıların göz ardı edilmesine yol açmıştır. Oysa Türkçede dil bilgisel işlevlerin sadece ek düzeyinde değil, sözlüksel veya morfo-sentaktik düzeyde de gerçekleşebildiği pek çok çalışmada tespit edilmiştir. (Mihaylov 1965, Yuldaşev 1965, Johanson 1995, Gabain 1988, Demir 1993, Demirci 2003, Gökçe 2013, Aslan-Demir 2014 vd.) Rus Türkoloji geleneğinden gelen bir araştırmacı olan Ganiyev, Türk dillerindeki türetimsel ve çekimsel yapılarda analitik fiil yapılarının önemli bir rol oynadığını belirterek bunun çoğu zaman göz ardı edildiğini şu sözlerle ifade etmektedir: "*Onlar, Türk dillerini sentetik olarak ele aldıklarından dil gisi kavramlarının ve kelime teşekkülünün analitik araçlarını temelden yoksaymaktadır. Oysa A.A. Yuldaşev'in etkili bir şekilde gösterdiği gibi analitik yöntem Türk dillerinin hem dilbilgisinde hem de kelime teşkilinde önemli rol üstlenmektedir"* (2010: 10). Fiil birleşmeler konusunda genellikle belirli paradigmalar (art fiiller, *ol-* yardımcı fiili ile kurulanlar, ön fiiller vb.) ele alınarak semantik işlev odaklı değerlendirmeler yapılmıştır.

Fiil birleşmeleri, şekil ve işlevsel özellikleri göz önünde bulundurularak alt kategorilere ayrılmıştır. Farklı terimlerle sunulan bu tasniflerin fiil birleşmelerini ele alma şekli kısaca şu şekilde özetlenebilir:

1. Türkçe gramer kitaplarında içerisinde yardımcı fiil bulunduran yapılar birleşik fiil olarak değerlendirilmiştir. Yardımcı fiil terimi, *isim + fiil* şeklinde kurulan ismi yüklem yapma görevinde kullanılan fiiler için ve *fiil + fiil* şeklinde kurulan, fiilde verilen anlamsal içeriği çeşitli yönlerden tamamlayan, anlamında kısmen veya tamamen boşalma meydana gelmiş fiiller için kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar sadece *imek, olmak, durmak* gibi dil bilgisel işlevlerde kullanılan fiilleri yardımcı fiil olarak düşünürken (Göksel-Kerslake 2005, Karaağaç 2013) bazıları *etmek, eylemek, yapmak, kılmak* vb. isimleri yüklemleştiren fiilleri de yardımcı fiil olarak kabul etmiştir (Korkmaz 2007, Ergin 2006, Hengirmen 1998).

2. Yapısında *sıfat-fiil + ol-* bulunan şekilleri, birleşik fiillerden ayıran çalışmalar bulunmaktadır. Özel bir terimle (perifrastik) sunulan bu yapılar, fiil çekiminde sentetik (ek düzeyinde) olarak ifade edilemeyen anlam içeriklerini sunan veya paradigmadaki boşlukları

tamamlayan sözcük düzeyindeki çekim unsurları olarak değerlendirilmiştir. Bu konuda iki önemli çalışma bulunmaktadır. Mihaylov, 1965 yılında yayımladığı *Perifrastiçeskie Formı Turetskogo Glagola* adlı eserinde, *sıfat fiil + ol-* şeklinde kurulan fiil birleşmelerini *perifrastik yapılar* olarak adlandırır (1965:7). Demir'in 2015 yılında yayımladığı *Türkçede Perifrasis* adlı eserde ise Türkçede fiil çekim paradigmasındaki boşlukları çoklu olarak dolduran *ol-* yardımcı fiilli yapılar, perifrastik şekiller olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada deyim, kalıp söz, birleşik kelime, eşdizimli sözdizimsel yüklemleştiriciler kapsam dışında tutulmuştur. Perifrastik yapılar, özellikli kesişim, tümleşiksizlik ve dağılımsal gerçekleşim gibi morfolojik bir teori yaklaşımı esas alınarak belirlenmiştir. Demir'in çalışmasında *ol-* yardımcı fiili dışında farklı şekillerde kurulmuş perifrastik yapılar da değerlendirilmiştir: *-Ası geldi-, -mAk var/yok, -mXşlXğX var/yok, -mAz değil, -mAk lazım/gerek* vb. (2015: 104-275). Banguoğlu *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan yapıları, birleşik fiillerden ayırarak *karmaşık fiiller* başlığı altında değerlendirmiştir. Banguoğlu'nun karmaşık fiilleri birleşik fiillerden ayırma ihtiyacı hissetmesi, çekimsel-türetimsel karşıtlığını öngören bir tutumdan kaynaklanmış olabilir (2011: 482).

3. Gramer kitaplarında "birleşik fiil" başlığı altında değerlendirilen fiil birleşmelerinden birisi de tasvirî (art fiiller) fiillerdir. Banguoğlu, bu yapıları "tasvirî fiiller" ve "yarı tasvirî fiiller" şeklinde iki alt kategoride değerlendirirken (2011: 488-493), Ediskun ve Gencan bu yapıları tümüyle "tasvirî fiiller" olarak adlandırmıştır (Ediskun 2004: 228; Gencan 1979: 256). *Fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* kuruluşundaki fiil birleşmelerinde ikinci unsur cümleye gramatikal bir anlam kazandırır ve üzerinde zarf-fiil bulunan birinci unsuru anlamsal açıdan niteler. Tasvirî fiillerin eklendiği fiile kattığı kılınışsal anlamlar çeşitlilik gösterir: tezlik, yeterlik, sürerlik, yaklaşma vb. Türkçede tasvirî fiillerin şekilsel ve işlevsel özelliklerine pek çok çalışmada değinilmiştir: Ergin (2006: 387), Korkmaz (2007: 811), Hengirmen (1998:268) vb.

4. Sıralı fiiller, iki fiilin anlamsal açıdan birbirleriyle uyumlu olarak *-(y)Xp* zarf-fiili veya bitimli bir biçimbirim ile bağlanmasıyla kurulan fiil birlikteliklerdir. Gramer çalışmalarında sıralı fiiller büyük ölçüde, tasvirî fiiller içerisinde değerlendirilmiştir (Banguoğlu 2011: 494, Korkmaz 2007: 835, Hengirmen 1998: 270, Gencan 1979: 316-318). Korkmaz, sıralı fiillerin bir kısmını tasvirî fiiller içerisinde değerlendirirken bir kısmını da *Belirleyici Birleşik Fiiller* ve *İkili Birleşik Fiiller* başlıkları altında değerlendirmiştir (2007: 834). Sıralı fiillerin literatürde özellikle tasvirî fiiller içinde değerlendirilmesi, *-(y)Xp* zarf-

fiilinden kaynaklanmıştır. *-(y)Xp* zarf-fiiliyle kurulan sıralı fiillerde ikinci fiil, kendi sözlüksel anlamında bir şey kaybetmeden kullanılabilmektedir. *-(y)Xp* zarf-fiili, cümledeki yargıyı *"ve"* şeklinde birbirine bağlayabilmektedir. Bu nedenle sıralı fiil yapıları, iki cümleli kuruluşlar olarak sayılabilir.

5. Birleşik fiiller başlığı altında değerlendirilen bir diğer yapı, anlamca kaynaşmış birleşik fiillerdir. Bu yapılar cümlede bir bütün olarak işlev görür, cümlede yer değiştirirken bir bütün olarak taşınır. İki veya daha fazla unsurdan oluşan deyimleşmiş yapılar, gönderimsel açıdan tek bir olayı ifade eder. Bazı sözlüksel unsurlar birbirleriyle eş dizimlenerek sözlükselleşmeye doğru bir gelişim sergiler. Bu yüzden yapıyı oluşturan birimler arasında güçlü bir ilişki vardır.

Gramer kitaplarında Türkçenin fiil sisteminde yer alan fiil birleşmeleri ile ilgili yaklaşımlar şu şekilde gösterilebilir:

LİTERATÜRDE FİİL BİRLEŞMELERİ İLE İLGİLİ ELE ALINAN YAPILAR	ÖRNEKLER
Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller (Göksel-Kerslake 2005: 141)	***Yarı Bağımlı Yardımcı Fiiller*** (imek, olmak bulunmak fiilleri ile kurulanlar: yapmıştım, giderdi, gitmiş olduk vb.) ***Bağımsız Yardımcı Fiiller*** (etmek, olmak, kılmak fiilleriyle kurulanlar: acele et-, affet-, baskı yap-, büyü yap-, emreyle-)
Perifrastik Yapılar (Demir 2015, Mihaylov 1965) Karmaşık Fiiller (Banguoğlu 2011)	***Olmak Yardımcı Fiiliyle Kurulanlar***: gelmiş oldu, gider olduk, gelmez olaydı ***-dXk + İyelik + Olmak Fiiliyle Kurulanlar***: gittiğim oldu, yaptığım oldu ***Bulunmak Fiiliyle Kurulanlar*:** gelmiş bulundu vb. ***Gelmek Fiiliyle İlgili Kurulanlar***: sevesim geldi, görmezlikten geldi ***Var/Yok/Değil Sözleriyle Kurulanlar:*** gitmek var, okuyasım yok, gitmiş değilim vb. ***Lazım/Gerek/Mecburiyetinde Sözleriyle Kurulanlar***: vermek lazım, yazması gerek vb. ***Fiil + DI Fiil + AcAk*:** gitti gidecek, başladı başlayacak vb. (Demir 2015: 104-275) Banguoğlu'nun tasnifi: *1.* ***Öncelik Fiilleri***: -mış ol- *2.****Başlama Fiilleri***: -(X)r ol- *3.****Niyet Fiilleri*:** -(y)AcAk ol- *4.****Çekimsiz Fiil Şekilleri***: yan tümcelerde kullanılan fiil birleşmeleri (2011: 482-488).

Tasvirî Fiiller	**1.** ***Yeterlilik Fiili****:* görebilmek **2.** ***Tezlik Fiilleri****:* alıvermek, çekivermek **3.** ***Sürerlik Fiilleri***: yürüyedurmak, bakakalmak **4.** ***Yaklaşıklık Fiiller***: düşeyazmak, yıkılayazmak **5.** ***Uzaklaşma Fiilleri*****:** olagider, sönüp gitmiş, dalıp gitmişim (Korkmaz 2007: 831) **6.** ***Beklenmezlik Fiilleri****:* güleceğim tuttu, gideceği tuttu vb. (Ediskun 2004: 228) **7.** ***Gereksinme/İsteklenme Fiilleri*****:** göreceği geldi, göresim geldi vb. (Ediskun 2004: 230) **8.** ***Yapmacık Fiilleri:*** bilmemezliğe vurmak, görmezlikten gelmek vb. (Ediskun 2004: 232)
İkili Birleşik Fiiller (Korkmaz 2007: 835)	***Fiil* + *Zarf-fiil* + *Fiil* Şeklinde Kurulanlar:** *gezip durdu, düşüp kalktı* vb. ***Fiil* + *Zaman*, Görünüş, Kip İşaretleyicisi *Fiil* + *Zaman*, Görünüş, Kip İşaretleyicisi Şeklinde Kurulanlar**: *yazdı durdu, geldim gördüm* vb.
Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiiller (Korkmaz 2007: 837)	*Göz atmak, ders almak, gönlünü almak, göze almak, yüzüstü bırakmak* vb.
Belirleyici Birleşik Fiiller (Korkmaz 2007: 834)	*-maya bak-, -maya çalış-, -maya giriş-, -maya kalk-, -maya uğraş-, -maya başla-, -maya değ-, -maya gör-, maya koyul-, -maya yelten-, -maya çabala, -maya dur-, -mak iste-, -maya sevket-* vb.

Osmanlı Türkçesinin yabancılar tarafından yazılan gramer kitaplarında fiil birleşmeleri benzer şekillerde ele alınır. Meninski'nin Türkçe Gramer adlı eserinde *i-* ve *ol-* fiillerinden bahsedilir. *i-* fiilinin eyleme bitmişlik (perfectum) anlamı kattığı dile getirilip çekime girmiş kullanımlarından örnekler sunulur. Meninski *olaidüm* yapısını Optativi Præfens & İmperfectum (istek bildiren bitmişlik) *olmiś olam* yapısını Perfectum (bitmişlik), *olmiś olaidüm* yapısını Plufquam Perfectum (öğrenilen geçmiş zaman) şeklinde değerlendirmiştir (2000: 68-69). *ol-* yardımcı fiilinin *i-* fiiline benzer şekilde birleşik zamanlar (Tempus Mixus) meydana getirdiğini örneklerle yorumlayan Meninski, art-fiil yapılarından da eserinde bahsetmiştir. *bil-, gör-, war-, jüri-, ko-, jaz-* fiillerinin cümlede fiilin anlamsal içeriğini değiştiren bir unsur olarak kullanıldığını belitrmiştir. *bil-* fiilinin olabilirlik (posse); *gör-*, fiilinin dikkat, deneme (attendere, applicare) ; *war-* ve *gel-* fiillerinin genellik (pro solere); *jüri-* fiilinin devamlılık (incedere, procedere, pergere); *ko-* fiilinin izin verme (relinquere); *jaz-* fiilinin eylemin gerçekleşmesine ramak kaldığını bildirdiğini dile getirir (2000: 82).

Osmanlı Türkçesi için yazılan gramer kitaplarında da belirli fiil birleşmelerinden bahsedilmektedir. Kavaid kitaplarında geçen fiil şekillerinin, günümüz dil bilgisi kitaplarındaki çalışmalara benzer bir yöntemle tasnif edildiği görülmektedir. Şemseddin Sami'nin *Nev-Usûl Sarf-ı Türkî* isimli gramer kitabında *Ef'âl-i i'ane* (yardımcı fiiller) başlığı altında sunulan yardımcı fiiller, *i-* ve *ol-* fiilleridir. *i-* fiilinin şahit olunan (*mâzî-i şuhûdî*), nakledilen (*mâzî-i naklî*) geçmişi ve şart koşulan (*sîga-i şartiyye*) durumu gösteren fiil çekim eklerini üzerine aldığı, *ol-* fiilinin ise geniş zaman (muzârî), durum (hâl), şahit olunan geçmiş (mâzî-i şuhûdî), nakledilen geçmiş (mâzî-i naklî), gelecek (istikbâl), dilek kipi (sîga-i iltizâmiyye), rica (ricâ'iyye), gereklilik (vücubiyye) ve emir kiplerini üzerine alabildiğinden bahsedilmektedir (2009: 74-76). Yardımcı fiillerin ana fiile eklenerek çeşitli birleşik zamanlı çekim yapıları kurduğundan, *sevecek olsak* şeklinde bir yapının *nakl-i istikbâl* (nakledilen gelecek) ifade ettiği dile getirilmiştir (2009: 80). "*Fi'il-i İktidârî"* bölümünde *-Abil-* yapısının yeterlilik işlevinden, *'Fi'il-i Ta'cîlî'* bölümünde *-(y)Xver* yapısının tezlik ve çabukluk anlamlarıyla kullanıldığını belirtmiştir (2009: 100). Ahmet Cevat Emre'nin *Lisan-ı Osmanî Sarf ve Nahiv* adlı kavaid kitabında cevherî fiil başlığı altında *i-* ve *ol-* yardımcı fiilleri değerlendirilmiştir (2004: 187). Mürekkep Fiiller başlığı altında sunulan "*Fiil-i İktidarî"* (bilmek), "*Fiil-i Ta'cîlî"* (vermek), "*Fiil-i Takarrübî"* (yazmak), "*Fiil-i İstimrârî"* (durmak) bölümlerinde art fiil yapılarından bahsedilmiştir (2004: 218-219). Tahir Ken'ân'ın *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*'sinde "*Fi'l-i İsti'câl"* başlığı altında sunulan *-(y)Xver*, "*Fi'l-i İktidârî*" bölümünde *-Abil-* kuruluşlarından bahsedilmektedir (2004: 277-278). Jean Deny, "*isim + yardımcı fiil*" niteliğinde kurulan birleşmeleri, *birleşik fiil*; *fiil + yardımcı fiil* şeklinde kurulan fiil birleşmelerini *katmerli fiiller* başlığı altında değerlendirmiştir. Katmerli fiiller, iki grupta değerlendirilmiştir. Birinci grupta yer alan fiiller, hareketin bitmişlik, bitmemişlik, sürerlilik özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. İkinci grupta ise yeterlilik, tezlik, yaklaşma ve sürerlik anlamlarını ifade eden "*-A, -I, -(y)Xp zarf-fiili + yardımcı fiil"* birlikleri değerlendirilmiştir (2012: 437-452).

Rus dil bilim geleneğinden gelen araştırmacılar Türk dillerindeki fiil birleşmeleri için analitik veya perifrastik terimlerini kullanmayı tercih etmiştir. Özellikle Orta Asya'da konuşulan Türk dillerinin fiil çekim sistemlerinin ele alındığı bu çalışmalarda, *isim + fiil* şekilleri için *birleşik fiil, fiil + fiil* şekilleri için *perifrastik* ve *analitik fiil* terimlerinin kullanılması dikkat çekmektedir.

Kononov'a göre kılınışın (*aspect, vid*) Türk dillerinde üç türlü ifade yolu vardır. Bunlar, leksik, morfolojik ve sentaktik biçimler aracılığıyla gerçekleşir. Kılınış kateogorisinin morfolojik unsurlarla yapılması sonlarına getirilen görünüş-zamanlı eklerle sağlanır. Örneğin *yazıyordum* ifadesi geçmişin belirli bir zamanında yazma eylemine devam edildiği bilgisini taşır. Nitekim sentetik ve perifrastik şekillerin başlıca farkı, onların kılınış nüanslarından kaynaklanmaktadır. Kılınış kategorisinin leksik ifadesi (perifrastik), *-(y)A* ve *-(y)Xp* zarf-fiil şekilli bir ana fiil ile buna bağlanan bir yardımcı fiilden oluşur. Sıfat-fiillerle ise *ol-* ve *bulun-* fiilleriyle birleşir. *ol-*ve *bulun-* fiileri, ana fiile başlama, sona erdirme, tahmin, devam, netice ve gaye gibi kılınış (aspect, vid) nüansları katar (1956: 276-283). Kononov'un *aspect, vid* olarak bahsettiği konu, günümüz terminolojisinde hem görünüş hem de kılınış kategorilerini içermektedir.

Şçerbak, *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)* (2016) adlı eserinde yardımcı fiilli yapıları iki gruba ayırmıştır. Birinci gruba *-A/-(y)Xp* zarf-fiil ekleriyle, sıfat-fiil veya isim-fiillerle birleşerek çeşitli tür ve kip ayrıntıları (başlangıç, bitme, tükenme, anilik, yönelme, olabilirlik, tahmin, eylemi yapma denemesi ya da niyeti, sahtelik) ifade eden fiiller dâhil edilmiştir. İkinci gruba ise adlardan birleşik fiiller oluşturma amacına hizmet eden yardımcı fiiller girmektedir. Birinci grupta yer alan fiilleri perifrastik olarak adlandıran Şçerbak, yardımcı fiillerin yapısal içeriklerini göz önüne aldığında üç temel sınıf belirlemiştir. Birinci sınıfta *al-, bar-, ber-, bil-, bitir-, yaz-, yiber-, yet-, sal-, uçık-, tüş* vs. yer alır. İkinci sınıfta *yat-, yoru-, oltur-, tur-* fiilleri yer alırken üçüncü sınıfta *er-*, *bol-, ol-* fiilleri yer alır. Bu fiiller anlamsal açıdan ise şu üç gruba ayrılırlar: 1. Eylemin zaman içinde akışını niteleyen şekiller 2. Zaman anlamlarını kesinleştiren aynı zamanda eylemin sonucunu bildiren şekiller 3. kiplik ifade eden şekiller. Birinci alt grupta yer alan fiillerin anlamlarında belirgin bir soyutluk gözlemlenir. Bu eylemlerin anlamlarında deyimselleşme, sözlükselleşme olayları fazlaca görülür. Ayrıca bu sınıftaki eylemlerin dilbilgisel işlevlerde kullanıldığı örnekler de bulunur. Örneğin *bil-, al-* fiilleri eylemin gerçekleşme olasılığını ifade eder. İkinci sınıfta yer alan yardımcı fiiller Türk dillerde daha düzenli bir gelişimin takip edildiği fiillerdir. Bu fiiller, hareketli ve hareketsiz planda soyut anlamlar ifade ederler: *"Onların hepsi somut şimdiki zamanın veya uzayan şimdiki zamanın basit ve dolaylı şekillerini oluştururlar"* (2016: 150). Üçüncü sınıfta ise *imek* ve *olmak* fiilleri yer alır. Bu yapılar eylemin geçmiş veya geleceğe göndermede bulunan referans noktalarını işaretler (2016: 147-151).

Yuldaşev, *Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurkskix Yazıkax* (1965) adlı eserinde Tatar ve Başkurt Türkçelerini esas alarak analitik fiil şekillerini işlevsel açıdan incelemiştir. Yuldaşev analitik fiil yapılarını üç gruba ayırmıştır. Birinci grupta zamansal olarak değil, tarz olarak fiili niteleyen yardımcı fiilleri *al-, koy-, bir-, tasla-* vs.; ikinci grupta zaman bildiren yardımcı fiilleri *tor-, ultir-, yat-, yürü-* vs.; üçüncü grupta ise kiplik ifade eden yardımcı fiilleri *al-, bil-, bol-* vs. değerlendirir (1965: 39-199). Yuldaşev'in tasnifi çalışmamız açısından da dikkate değerdir. Belirlemiş olduğu üç ana sınıf, yardımcı fiillerin olası gelişebilecekleri anlamsal katmanları sunar.

Schönig, *Hilfsverben im Tatarischen (1984)* adlı eserinde, Türkiye Türkçesinde kullanılan yardımcı fiil yapılarından kısaca bahsetmektedir. Türkiye Türkçesindeki yardımcı fiil yapılarının Tatar Türkçesindekilerle kısmen eş değer işlevlerde kullanıldığını dile getiren Schönig özellikle art fiil yapılarına değinmiştir. *-ı ver-* yapısının hızlı ve ani faaliyetleri, *-a/-p git-, -p otur-, -ı/-a yat-* yapılarının eylemin sürdüğünü ifade ettiğini dile getirir. *-a/-p kal-* yapısının, eylemin bir safhada kaldığını, "*-ı ko(y)-*"un ise bitmişlik ve rica işlevlerinde kullanıldığını ifade eder. *-DX git-* ve *-DX kal-* yapılarının ise işlevce zarf-fiil ekiyle kurulan yapılarla özdeş olduğu dile getirir (1984: 307-309).

Fiil birleşmeleri ile ilgili, yukarıda bahsedilenlerin dışında özel birkaç önemli çalışmaya daha değinmek gerekir. Gabain (1953), fiil birleşmelerinin, Eski Türkçeden itibaren belirli yardımcı fiiller ile yapıldığını dile getirmiştir. Bu nedenle tasnifini yardımcı fiilin türüne göre belirleyen Gabain, bu yardımcı fiillerin cümleye kattığı anlamsal içeriklerden söz etmiştir. Nurettin Demir'in 1993 yılında yapmış olduğu çalışma, art fiil (postverb) yapılarını kapsar. Çalışmada art fiil yapılarının, günümüz Türkiye Türkçesi ve ağızlarında yer alan biçimleri, kılınış ve görünüş teorileri çervesinde değerlendirilir. 2007 yılında art fiillerin tarihsel ve modern Türk dilleri açısından karşılaştırmasını sunan Faruk Gökçe, art fiil yapılarının kılınış ve görünüş-zamanlı işlevlerine odaklanmıştır. Art-fiil yapılarının Türk dilinin tarihî dönemlerinden günümüze uzanan kollarında geçirmiş olduğu süreçleri gramerleşme teorisi çerçevesinde değerlendirmiştir. Eyüp Bacanlı, 2009 yılındaki çalışmasında Altay dillerinde faaliyet gösteren yardımcı fiilli yapıları, kılınış özellikleri açısından değerlendirir. Bacanlı'nın Demir ve Gökçe'den farklı olarak yardımcı fiillerin kılınış değerlerini belirlemede Comrie'nin kılınış tasnifinden faydalandığı görülür.

Seyahatnâme'de yer alan fiiller üzerinde yapılmış özel bir gramer çalışması bulunmaktadır. Erkan Hirik'in 2014 yılında *"Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Grameri:*

Fiil" başlıklı doktora tez çalışması, *Seyahatnâme*'de geçen fiillerin yapı ve işlev açısından ele alındığı bir çalışma niteliğindedir. Eserde, analitik şekilde kurulmuş fiil yapılarından birleşik fiiller başlığı altında bahsedilmiştir (2014: 297).

1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Analitik Fiil Yapıları

Fiil çekim sisteminde en az iki birimden oluşan, bir araya gelerek tek bir birimmiş gibi hareket eden, basit çekimli fiil yapılarından farklı olarak zaman, görünüş, kılınış ve kiplik işlevlerinde kullanılarak zengin anlamsal içerikler sunan yüklemcil unsurlar, analitik terimiyle karşılanmıştır (Erdal 2004, Yuldaşev 1965). Analitik terimi genellikle Rus ekolünden gelen araştırmacılar tarafından benimsenmiştir (Kononov 1956, Yuldaşev 1965). Dilde analitik şekilli gramatikal yapıların bulunması, eklerle ifade edilen gramatikal kategorilere ek olarak sözlüksel unsurlardan gelişen biçimlerin, çekim paradigmasında çeşitli anlamsal içerikler sunabileceğini göstermiştir. Analitik teriminin *Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*'nde "*Çözümlemeli (analytic) bir dil bilgisel ulamı sözcük-biçimler yaratarak değil de birkaç sözcük-biçimle ayrı ayrı sunan kuruluşa ait niteleme. Örn. İngilizcede '... will have been broken.' tümcesinde dört ayrı sözcük-biçim birlikte ama ayrı ayrı belirli bir dilbilgisel zamanı yansıtır*" (İmer vd. 2011: 77) şeklinde bir tanımı yapılmıştır. Analitik yapıyı oluşturan biçimler arasında yaşanan güçlü eşdizimlenme eğilimleri sonucunda, ilk zamanlarda iki ayrı hareketi veya durumu karşılayan fiiller zamanla tek bir durumu veya hareketi karşılar hâle gelmiştir. Analitik yapılar, dil sınıflamalarında yapısal bir ölçüt olarak kullanılmıştır ve dillerde belli derecelerde az ya da çok görüldükleri tespit edilmiştir.

Analitik yapıların sentetik yapılara göre işlevsel açıdan belirgin çizgiler taşımadığı özellikle vurgulanan bir konu olmuştur (Crystal 2008: 25). Bu durumun nedenleri arasında, analitik şekillerin dilde görece yeni olması, gramerleşmenin ilk basamaklarında yer alması ve eşdizimlenme derecelerinin yeteri kadar kuvvetli olmaması olabilir. Analitik yapıların ekleşmeye hatta ⧁ biçimbirime varan gramerleşmiş kullanımları söz konusudur. Bu nedenle bu yapıların bir ucu sözlüksel, diğer ucu morfo-sentaktik skalada gramerleşme derecelerine göre varlık gösterdiği söylenebilir.

Analitik yapılar, Türkçe için salt sözcüklerden oluşan bir birliktelik olarak düşünülmemelidir. Dilin morfolojik ve sentaktik alanlarında işlem gören pek çok *ek + yardımcı fiil* düzeyindeki yapılar, bu gruba dâhil edilebilir. *gel-miş bulundu, gid-eceğe*

benziyor tarzındaki yapılar, *fiil + fiil* birleşmesi şeklinde değil, *ek + yardımcı fiil* şeklinde morfo-sentaktik bir biçimden oluşmaktadır. Türk dillerindeki analitik şekillerin, ana fiille yardımcı fiil arasındaki anlamsal ilişkiyi sağlaması için bir fiilimsi gerektirdiği söylenebilir. Morfolojik kaynaşmanın derecesine göre bazen aradaki fiilimsi unsurunun biçimce ortadan kalktığı da bilinmektedir (Bacanlı 2014: 106).

Analitik fiil yapılarının sonunda yer alan fiil, genellikle tam sözlüksel anlama sahip bir ana fiilden gelişmiş, tarihî gelişiminin bir parçası olarak semantik anlamlarında bazı kayıplar yaşamıştır. Sonrasında bu fiil, gramatikal işlevlerde kullanılmaya başlamıştır. Ancak analitik yapılarda yer alan yardımcı fiillerin gramerleşme düzeyleri ve kullanım yerleri birbirlerinden tamamen farklı düzlemlerde olmuştur. Yardımcı fiillerin, ana fiilin kılınışsal içeriğine göre eklenme, belirli görünüş-zamanlı veya kiplik işaretleyicilerine duyarlık vb. özelliklerine göre gramerleşme düzeylerinde farklılık görülebilir. Bazı fiiller, dilde sözlüksel anlamını koruyarak da kullanılabilirken, bazı fiiller gramerleşme düzeyinin tüm aşamalarından geçerek ekleşmiş hatta sıfır biçimbirim düzeyinde kullanılır olmuştur. Sonuç olarak, analitik fiil yapıları, yapıya leksik içerik sağlayan bir sözlüksel fiil elementinden ve gramatikal veya fonksiyonel içerik sağlayan bir yardımcı fiil elementinden oluşan tek yüklemli bir yapı (*mono clausal structure*) olarak tanımlanabilir.

Analitik fiil yapılarında iki ya da daha fazla birim yapıya kılınış, görünüş zamanlı, kiplik işlevleriyle katkı sağlar. Erdal, Eski Türkçeden bu yana gözlemlenen analitik fiil birleşmeleri ile ilgili şu yorumda bulunur: "*Fiil öbeklerinde fiillerin yalnızca birinin sözlüksel olduğu durumlardaki yapılara* ***analitik*** *denir. Analitik fiil yapısının ikinci (veya daha fazla da olabilir) bileşeni dilbilgiseldir. Bu tür fiil birleşmeleri zaman, taksis, kılınış, niyet, yeterlik, durum, yönelim, epistemik, deontik kiplik anlamları ifade eder. Öte yandan sözlüksel fiili takip eden er-, bol- gibi fiiller cümleye görünüşsel bir bilgi kodlar. Bunlar diğerlerinin aksine kılınış kodlamazlar"* (Erdal 2004: 244-245). O hâlde Türk dillerinde yer alan belirli paradigmatik oluşumlar söz konusudur ve aralarındaki ilişki kısmen hiyerarşik bir düzlemde gerçekleşmektedir. Erdal'ın görünüş-zamanlı, kılınış veya kiplik işlevlerde kullanılan bu tarz yardımcı fiilli yapılara bütüncül bakıp analitik fiil yapısı olarak değerlendirmesi oldukça isabetlidir.

Analitik terimi, yalnızca fiil çekim paradigmasındaki kullanımları kapsayan bir terim değildir. Aynı zamanda isim çekim paradigmaları için de kullanılabilmektedir. İngilizcede

sıfat kategorisinde yer alan komperatif yapılar hem sentetik hem perifrastik şekilde kurulabilir (warmer ~ more beautiful). Sentetik yapıların çekim paradigmasında yer alan boşlukları, periferik biçimlerle doldurması, evrensel dil tipolojilerinde *analitik* şeklinde de adlandırılmıştır (Haspelmath 2000, Ackermann 2000, Kiparsky 2005).

Demir, analitik teriminin birleşik terimi gibi daha geniş bir kapsamı olduğunu dile getirerek çalışmasında şöyle bir hiyerarşiyi öngörür:

I. Analitik (Öbek Birleşmeleri)
I.1. Türetim Morfolojisi
I.1.1. Sözcüksel: *İsim + fiil* veya *isim + isim* birleşmeleri
I.1.2. Kılınışsal: Art fiiller (postverb) ve ön fiiller (preverb)
I.2. Çekim Morfolojisi
I.2.1. Sentetik Yapılar
I.2.2. Perifrastik Yapılar (Demir 2015: 18-19)

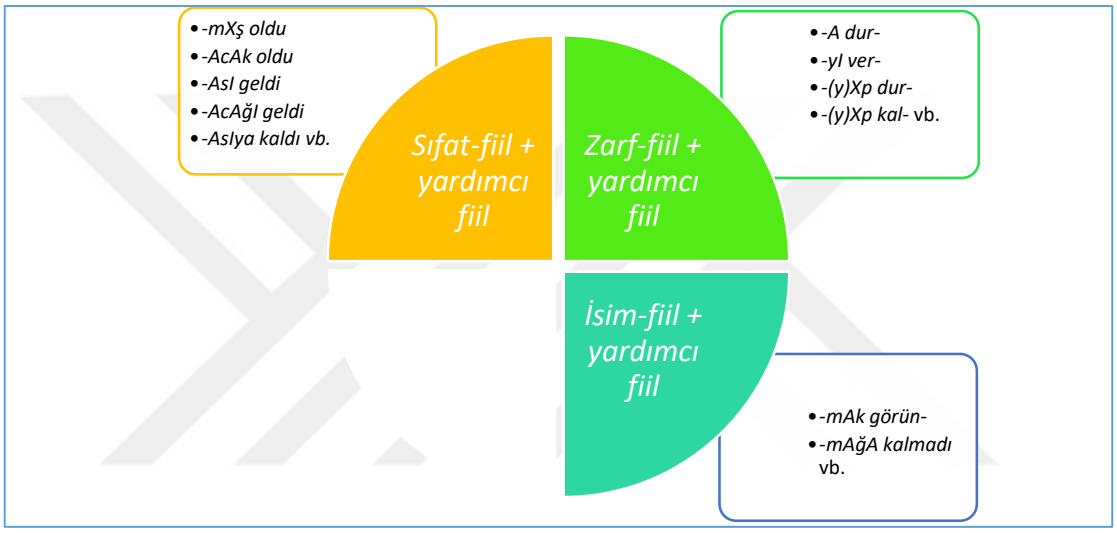
Yukarıdaki sınıflamada, analitik teriminin gramer kitaplarındaki hem isim hem fiil çekim unsurlarını kapsayan genel bir başlık olarak düşünülen birleşik fiil terimine benzer bir kapsamda sunulduğu ifade edilmektedir. Hâlbuki analitik yapıların, yapısında sözlüksel bir gramatikal unsur bulundurması hipotezine karşıtlık oluşturan sentetik şekillerin, analitik genel başlığı altında değerlendirilmesi tartışmalı görünmektedir.

Türkiye Türkolojisinde analitik teriminin kullanımı çok yaygın değildir. Bunun yerine birleşik fiil veya belirli özellikteki fiil birleşmeleri için kullanılan terimler yaygındır. Musaoğlu vd.'nin 2018 yılındaki yazmış oldukları *Türkiye Türkçesinde Analitik Fiil Şekilleri-I* adlı makale, Türk dili yazınında bu anlamda dikkat çekidir. Musaoğlu vd.'ne göre analitik yapıların birinci bileşeni leksik, ikinci bileşeni gramatikaldir. Yapıda ikinci bileşeni oluşturan yardımcı fiiller, ilk başta stilistik kullanımlarken zamanla dil-konuşma alışkanlığına dönüşmüş ve dile mâl olmuştur (2018: 58). Çalışmada analitik fiil yapıları olarak tasvirî fiiller, *ol-* yardımcı fiiliyle kurulanlar ve birleşik zamanlı fiiller (*i-* fiiliyle kurulanlar) değerlendirilmiştir (2018:65).

Analitik fiil yapılarının en karakteristik özelliği, yapısında bir gramatikal unsur bulundurmasıdır. Bu nedenle yardımcı fiiller, analitik fiil yapılarının en temel parçacığıdır. Yardımcı fiillerin oluşum süreçleri üzerinde yapılan dil çalışmaları, evrensel olarak yardımcı fiillerin belirli sözcük sınıflarından seçilerek benzer işlevsel özelliklere geliştiğinden

bahseder. Bu çalışmalarda söylem temelli eğilimlerin zamanla dilde zorunluluklara dönüştüğü vurgulanır (Givón 1979: 209). Yardımcı fiiller, kendi sözlüksel anlamlarında kayıplar yaşayarak ana fiili süre, bitmişlik, tekrar, birdenbirelik, niyet, olasılık gibi anlam içeriği açısından tamamlar. Cümlede ana fiilin öznesine bağlı bulunurlar ve istem değerlerini kaybederler. Dillerde analitik fiil yapılarına benzer pek çok yapı bulunabilir.

Bu çalışmada analitik terimi, gramatikal bir sözlüksel unsur taşıyan, *ana fiil + fiilimsi + yardımcı fiil* şeklinde kurulan fiil birleşmeleri ile sınırlandırılmıştır. *Seyahatnâme*'den yola çıkarak analitik fiil paradigmasına dâhil edilecek yapılar şu şekilde sınıflandırılabilir:

Şekil 1. Fiilimsilerle Kurulan Analitik Fiil Paradigması

Analitik fiil yapılarının morfo-sentaktik ve morfo-semantik özelliklerine geçmeden önce, biçim ve kuruluş olarak analitik şekillere benzeyen ancak kapsam ve işlev açısından analitik şekillerden farklı olan fiil birliktelikleri ele alınacaktır. Dilbilimde *perifrastik, seri fiil, karmaşık yüklem kuruluşu, sıralı fiil* gibi terimlerle adlandırılan fiil birleşmelerinin analitik fiil yapıları ile benzeşen ve farklılaşan yönleri bulunmaktadır. Çalışma açısından bu terimlerin neden tercih edilmediği ve dil evrenselliklerinde ne tür kapsamlarda kullanıldıkları aşağıda tartışılmıştır.

1.2. Diğer Fiil Birleşmeleri

1.2.1. Perifrastik Fiil Yapıları

Perifrasis terimi, Yunanca *perí*p*hrasis* "açımlama, dolaylılık" anlamındaki sözcükten gelmektedir. En genel anlamıyla tek bir sözcükle ifade edilecek bir anlamın veya işlevin çok sözcüklü bir yapıyla ifade edilmesidir. Bu terim yerine İngilizcede "*circumlocution*" terimi de kullanılmaktadır (Haspelmath 2000: 654). Türkçeye *dolaylama* olarak aktarılan terim, daha çok isim kategorisini temel alacak şekilde tanımlanmıştır: *"Dolaylama (periphrasis), tek sözcükle ya da çekim ekleriyle belirtilebilecek bir kavramı birden çok sözcükle anlatma. Örneğin mükemmel yerine çok çok güzel"* (İmer vd. 2011: 100). Ayrıca perifrastik terimi için ekleşik terimi de kullanılmıştır (Bacanlı 2010: 126). Ekleşiğin art-fiil yapıları için de kullanılan bir terim olduğu görülür (Johanson 2007: 88).

Genel dilbilim literatüründe perifrasisler, iki temel başlık altında incelenir. Bunlardan birincisi sentetik çekim paradigmasında yer alan boşlukları dolduran süpletif perifrasisler, diğeri de herhangi bir boşluğu doldurmayan kendine özgü paradigması olan bu çalışmada analitik fiil yapısı olarak değerlendirilecek kategorik perifrasislerdir. Haspelmath süpletif perifrasislerin dışında yer alan, boşluk doldurma amacı güdülmeden kullanılan yapıları kategorik perifrasis olarak değerlendirir: "*Kategorik perifrasislerin hiçbirinin içerisinde bulundukları dilde monolektik (ekcil) bir formu yoktur. Bu nedenle bu biçimler, ek düzeyinde yer alan boşlukları doldurmaz. Nitekim bu yapıların tam anlamıyla bir dolaylama olduğu söylenemez. Ancak perifrasis teriminin bu yapılar için terim olarak kullanımı yaygındır"* (Haspelmath 2000: 660).

Kategorik perifrasisler, var olan bir gramatikal işlevi ifade etmek için bir kelime sınıfının tüm üyeleri ile düzenli olarak birleşen belirli bir sözcüksel ögenin (yardımcı sözcük), paradigma oluştumasıdır. *ol-* yardımcı fiilinin belirli bir işlevde kullanılmak üzere fiil kategorisinin tüm üyelerine getirilebilir ve kendine özgü bir çekim paradigması olduğu söylenebilir. Ancak Türk dillerinde, bu yardımcı fiilinin kendi başına bu işlevi yüklendiği söylenemez. Genellikle bir sıfat-fiil ekiyle birlikte ana fiile bağlanır. Bu açıdan analitik yapı ölçütlerine uygun bir biçim hâline gelir.

Analitik fiil yapılarının evrensel dil tipolojilerinde periferik kullanımlarına benzer boşluk doldurma işlevleri bulunabilir.[4] Ancak Türk dillerinde analitik fiil yapılarının büyük bir kısmının böyle bir işlevde kullanıldığı söylenemez. Örneğin günümüz Türkiye Türkçesi için *-mXş* ekinin işlevsel [+*post*], [+*epistemik*] değerlerinin karşıtı [-*post*], [-*epistemik*] değeriyle *-DX* eki olabilir. Aynı şekilde *-mXş* ekinin olumsuz çekim paradigması günümüz Türkiye Türkçesinde *-mAmXş* ile yapılır. Yani paradigmada bir eksiklik veya boşluk söz konusu değildir. *-mXş oldu, -AsI geldi, -mXşA benzer* gibi analitik yapılar, herhangi bir sentetik yapının paradigmasındaki boşluğu doldurmaz. Onlar tam anlamıyla yeni bir anlamsal ve işlevsel içeriğe sahip fiil çekim paradigmalarıdır. Bu açıdan Haspelmath'ın (2000) kategorik perifrasislerine dahil edilebilirler.

Bu çalışmada fiil birleşmelerini tasnif ederken ve onların işlevsel özelliklerini ortaya koyarken perifrastik terimi uygun görülmemiştir. Bu terimin karşılığı literatürde belirli yapılarla kısıtlanmış görünmektedir. (*ol-, bulun-, gel-, var/yok* vb.) Alan yazında genellikle görünüşsel değere sahip yapılar perifrastik, kılınışsal değere sahip yapılar art fiil (postverb) olarak değerlendirilmiştir. Bu tasnifler genellikle morfo-semantik ve morfo-sentaktik ölçütler göz önüne alınarak yapılmıştır. Mihaylov'un çalışmasına konu olan perifrastik fiiller, paradigmadaki boşlukları dolduran, dilsel bir zorunluluktan ortaya çıkan yapılar değildir. Bu açıdan çalışmasının kaynağını çekimsel düzlemde kullanılan analitik fiil yapıları oluşturur. Nitekim Demir de benzer bir yoldan giderek eserinde çekimsel düzlemde kullanılan ve hiçbir boşluğu doldurmayan analitik fiil yapılarını seçmiştir. Bu yapılar arasında yalnızca *ol-* yardımcı fiilli şekiller yoktur. Çalışmada *-AsI gel-* gibi kipsel bir işleve sahip unsurlar da perifrastik olarak değerlendirmiştir (2015: 196). Görülüyor ki araştırmacılar, perifrastik terimini, çekimsel düzlemde işlev gören analitik şekiller için kullanmıştır.

[4] Latincede fiil çekimi, sentetik yapılarla kurulabildiği gibi perifrastik yapılara da başvurulur. Bu dilde, fiillerin bildirme kipleri ve dilek kiplerine göre farklı biçimsel çekimleri vardır. Latincenin fiil çekim paradigmasında, hem gelecek zaman hem de geleceğe yönelik tahmin, niyet bildiren kiplik işlemcisi eksiktir. Bu boşluk, *-urus* gelecek zaman partikeli ile *sit* koşacının birlikte kullanımlasıyla giderilmeye çalışılmıştır (facere "*do/yapmak*" fiilinin 3. tekil şahıs çekimi esas alınmıştır):

	Indicative	subjunctive	
present	facit	faciat	
imperfect	faciebat	faceret	
perfect	fecit	fecerit	
future	faciet	[facturus sit]	(Haspelmath 2000: 655)

Perifrastik terimi, analitik teriminin kapsadığı, daha dar bir kaplamsal içeriğe sahiptir: *"Perifrastik terimi yardımcı terimiyle ilişkilidir ancak analitik teriminin eş anlamlısı değildir. Analitik terimi tipolojik morfoloji alanının bir terimidir ve sentetik teriminin zıddıdır. Analitik terimi Avrupa ve özellikle Rus dil bilim camiasında yaygın görülürken, perifrastik İngiliz dilbilimcilerin yaygın kullandıkları bir terimdir"* (Haspelmath 2000: 655). Analitik teriminin merkezinde morfolojik yapılar bulunurken perifrastik daha yaygın olarak İngilizcedeki süpletif perisfrasisleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Paradigma temelli morfoloji yaklaşımında, perifrastik yapıların sentetik yapılarla rekabet ederek söz diziminde tıkama[5] (blocking) hadisesine yol açtıkları ifade edilir (Ackerman-Stump 2004: 13). Tıkama (blocking) yasası, paradigmaların kaynağını oluşturur. Bir çekim unsurunun paradigma oluşturabilmesi için sınırlamaya gitmesi, engelleme mekanizması geliştirmesi en doğal süreçtir: "*Tıkama mekanizması, paradigmaların kaynağını oluşturur. Bu yaklaşımda paradigmalar kurallar veya kısıtlamalardan tarafından üretilmez. Onlar birbirleriyle rekabet hâlinde olup birbirlerini engelleyerek ortaya çıkar"* (Kiparsky 2005: 3). Kiparsky dildeki sentetik ve periferik biçimlerin birbirleriyle sürekli bir rekabet içerisinde olduğunu ve engelleme yasasının benzer işlevlerdeki biçimler için uygulandığını dile getirir: "*Sentetik yapılar, sahip olduğu boşlukları doldurmak için başka bir sentetik yapıyla rekabet edemez. Bu durumda perifrastik yapılar devreye girer. Böylece dilde süpletif yapılar ortaya çıkar. Bu karmaşık paradigmalar, oluşumlar üzerindeki engellemelerden kaynaklanmaktadır"* (2005: 5). Tıkama yasasının hem süpletif perifrasisler için hem de kategorik perifrasisler için geçerli olduğu söylenebilir. Gramerleşme süreçlerinden *yenileme (renewal)* aşamasında dilde aynı işlevde kullanılmak üzere biri yeni, diğeri eski biçimler birbirleriyle rekabet edebilirler. Bu süreçte yeni olan eski olanı devam ettirir veya yeni olan eski olanın yerini alabilir (Gökçe 2013: 39). Burada tıkama süreci olarak yeni olanın eski olanı engellemesi durumu söz konusudur. Kıpçak dillerinden Kazakça ve Kırgızcada yüksek odaklı sınırlar arası [+*intra*] işaretleyicisi *-A turur*, zamanla düşük odaklı hâle gelmiştir. Bu yüzden de yeni bir sınırlar arası [+*intra*]

[5] İmer vd.nin hazırlamış oldukları *Dilbilim Sözlüğü*'nde "blocking" yasası Türkçeye tıkama olarak aktarılmıştır: *"Olası türetimin çeşitli etmenlerle engellenmesi; örneğin Türkçede -id eki ile nöbetçi diye bekleme işini yapan bir ad türetilmiş olduğundan bu adın yerine beklemek eyleminden benzer bir türetim *bekleyici görülmez çünkü dilde zaten bulunan nöbetçi, bu türetimi engellemektedir. Tıkayıcı ögenin dilde zaten bulunan bir sözcük olması tek koşul değildir, bazı edimsel etmenler de tıkayıcı olabilir. Örneğin Türkçede üşüyücü diye bir sözcük olası olmasına karşın bulunmaz çünkü böyle bir araca, gerece ya da kavrama gereksinim duyulmamıştır"* (2011: 241).

işaretleyicinin gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu işlev *-A tura turur* (kısaltılmış biçimi *-A tur-*) tarafından yenilenmiştir (Ağcagül 2004: 12).

1.2.2. Karmaşık Yüklem Kuruluşları

Karmaşık yüklem yapıları (complex predicates), *monoclausal* yani tek yüklemli yapılardır. Bu yapılarda genellikle ana fiil, sözlüksel baş iken yardımcı fiil, söz dizimsel baş olarak işlev görür. Bu çalışmada analitik fiil yapısı olarak değerlendirilecek yapılar, farklı yaklaşımların olduğu çalışmalarda "*aspectual complex predicates"* olarak da adlandırılır (Butt: 2005: 2). Butt, Asya dillerinden (Urduca, Korece vb.) yola çıkarak karmaşık yüklem yapılarının sentaktik ve leksikal özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Butt'a göre katkısız fiil[6] ve yardımcı fiil terimleri, iki ayrı duruma göndermede bulunur. Katkısız fiiller karma yüklem yapılarının söz dizimsel başı olarak değerlendirilip ana fiille birleşerek ana fiilinin anlamsal içeriğine katkıda bulunur (kılınışsal içerik). Yardımcı fiiller ise cümlede çeşitli ilerleyici fikirleri işaretler ve karma yüklem başlığı altında değerlendirilmez (Butt 2005: 5).

Karma Yüklem Kuruluşu Nadya = ne xatlıkh **li- ya**
Nadya. F = Erg letter. M. Nom **write** **take-** Perf.M.Sg
"Nadya wrote a letter (completely)." (Urdu)

Yardımcı fiil vo **so** rah-i **th-i**
Pron. 3. Sg. Nom **sleep** Prog-F. Sg **be.** Past-Sg. F
"She was sleeping." (Urdu)

(Butt 2005: 10)

Yukarıdaki cümlede *li-* (*take*) fiili katkısız fiil olarak adlandırılır. Ancak *th-* (*be*) ile kurulan yapılar, yardımcı fiil özelliği taşıdığı için karma yüklem yapısı olarak değerlendirilmez. Butt karmaşık yüklem kuruluşlarında bulunan katkısız fiillerin sayısının artırılabileceğini ancak yardımcı fiillerin sayısının artırılamayacağını denetler (2005: 10).

[6] "Light verb"in karşılığı olarak Türkçede katkısız fiil terimi kullanılmaktadır (Uçar 2007, Akşehirli 2013). Türkçede katkısız fiiller, daha çok sözlüksel işlevlerde kullanılan yardımcı fiillere atıfta bulunur: *"Bu eylemler birlikte kullanıldıkları adın hem sözcük türünü hem de anlamını değiştirerek yeni bir sözlükbirim oluşturmakta ve böylelikle sözlüksel bir işlev yerine getirmektedirler"* (2013: 481).

Butt'ın katkısız fiil (light verb) olarak düşündüğü yapıların Türk dillerindeki art fiil yapıları ile benzerlik taşıdığı görülür. Hâlbuki katkısız fiil terimi Türkçede, *isim + fiil* birleşmeleri için kullanılan bir terim olmuştur. Bu fiiller, Türkçede yabancı dillerden alıntılanan kelimelerle birlikte kullanılarak ad unsurunu yüklemleştirirler. Özellikle Arapça, Farsça ve İngilizcede biçimsel olarak fiil kategorisinde yer alan sözcüklerin çoğu Türkçeye ad olarak girmiştir. Doğaları gereği fiil olan bu sözcüklerin Türkçede yüklem olarak kullanılabilmesi için katkısız fiillere ihtiyaç duyulmuştur (Akşehirli 2013: 487). Butt'ın karma yüklem yapılarını, katkısız fiillerle kurulan ve tamamlanma, bitmişlik, yoğunluk, birdenbirelik gibi anlam ayırtıları sunan yapılar olarak değerlendirmesi, bu terimin analitik fiil yapılarından daha dar kapsamlı bulunduğunu göstermektedir.

Butt katkısız fiil yapılarını İndo-Aryan dillerinde art zamanlı olarak inceleyerek bu yapıların binlerce yıldır kullanıldığından bahsetmiştir. Katkısız fiil yapılarının art zamanlı olarak sıfır biçimbirime (Ø) kadar giden yardımcı fiillerden farklı bir gelişim süreci olduğunu savunmuş ve karmaşık yüklem kuruluşlarının temelini oluşturan katkısız fiilleri farklı bir tarihsel düzlemde incelemenin uygun olacağını belirtmiştir. Bu hiyerarşiyi şu şekilde göstermiştir:

Temel Fiil > Yardımcı Fiil > Ek > Ø

↓

Katkısız Fiil (Butt 2010: 16).

Baranova (2013), Moğolcanın bir kolu olan Kalmukçadaki görünüş değerine sahip analitik fiil yapılarını *complex predicates* başlığı altında değerlendirmiştir. Türkçedeki yapılara benzer şekilde Kalmukçada da *ana fiil + zarf-fiil ulacı + yardımcı fiil* yapısında kurulmuş fiil birleşmeleri bulunmaktadır. Bitimsiz zarf-fiil ulacı *-ǯə* ve bitimli zarf-fiil ulacı *-ad* ile birleşen yardımcı fiiller, cümlede çeşitli görünüş-zamanlı, kılınışsal veya kiplik işlevlere sahiptir (2013: 10). Butt (2005) ve Baranova (2013)'nın yaklaşımları, karmaşık yüklem kuruluşları olarak dilde tamamlanma, sürme, hız gibi çeşitli anlamsal özellikler sunan fiil birleşmelerini esas almaktadır. Nitekim Johanson ve onun ekolünden gelen araştırmacılar ise bu yapıları kılınışsal içeriği değiştiren terminatörler olarak değerlendirmiş ve bu yapılar için art fiil (post verb) terimini uygun görmüşlerdir (Demir 1993, Johanson 1995, Karakoç 2005, Gökçe 2013 vb.) *ol-, i-*, gibi anlamında "*olmak, mevcut olmak, bulunmak"* olan dünya dillerindeki yapılar "*be, olmak, imek, thi"* görünüş-zamanlı işlevlere

sahip oldukları için ayrı bir kategoride değerlendirilme ihtiyacı duyulmuştur. Benzer şekilde kiplik işlemcileri olan yardımcı fiiller kiplik kategorisi başlığında ele alınmıştır (Bybee vd. 1994). Ancak Türk dillerinde analitik fiil yapılarına morfolojik açıdan bakıldığında bu yapıların benzer şekillerde kurulduğu görülür. Analitik şekiller, benzer kuruluş düzleminin farklı kollarında işlem görürler.

1.2.3. Seri Fiil Yapıları

Seri fiil yapıları, ilk olarak Afrika dillerinde iki hareket fiilinin bir araya gelerek tek bir olayı ifade ettiği fiil birleşmelerine yoğunlaşan araştırmacılar tarafından fark edilmiştir. Daha sonraki çalışmalarda seri fiil yapılarının sadece Afrika dillerine özgü yapılar olmadığı, farklı coğrafyalardaki dillerde benzer yapıların bulunduğu ispat edilmeye çalışılmıştır (Aikhenvald 2006: 239). Seri fiil yapıları, analitik fiil yapıları gibi iki fiilden oluşmasına rağmen yüklemi oluşturan fiiller arasında bağlantıyı sağlayacak bir ek bulunmaz ve fiiller aynı istem değerini taşırlar (Hapelmath 2016: 292). Hirik Türkçedeki seri fiil yapılarını ele aldığı çalışmasında seri fiillerin, birden fazla hareket içermesine rağmen bu yapıların tek bir anlam bildiren fiillere karşılık geldiğini ifade eder (*alıp gel- = getir-* gibi) (2019: 121).

Seri fiillerin dikkat çekici görünümleri Afrika dillerinde tespit edilmiştir. Araştırmacılar iki farklı fiil kullanılmasına rağmen tek bir hareketi, durumu, görünüş veya zamanı ifade eden yapıları incelediklerinde, bu yapıların diğer fiil birleşmelerinden farklı olduğunu düşünmüşlerdir. Farklılık esasında seri fiil yapılarının koordinasyonunu sağlamak için bir bağlayıcıya ihtiyaç duymadığı noktada ortaya çıkar: "*Sıralı veya altsıralı cümlelerin aksine seri fiil yapıları, tanım gereği sözdizimsel bağlılığın herhangi bir zincirini içermez"* (Aikhenvald 2006: 20). Afrika dillerinden Khmerceden alınmış aşağıdaki örnek, seri fiil yapılarının belirgin özelliklerini ortaya koyar:

khɲom **rɔ:k** ka:bo:p **khɣ:ɲ.**

I look.for wallet see

"I **found** [my] wallet." (Bisang 2009: 800).

Bisang seri fiil yapılarının yapısal özelliklerini altı maddede özetlemiştir:

1. tek yüklem
2. tek olay
3. seri fiil yapılarının her biri tek bir cümle oluşturabilme potansiyeline sahiptir (monoclausality)
4. tonlama özelliği
5. gramatikal kategorilerin ortaklığı
6. istem değerlerinin ortaklığı (2009: 794).

Seri fiil yapılarında iki fiil ortak bir üye yapısına sahiptir. Burada sözlüksel bir baş durumu söz konusu değildir. Her iki fiilin de yapıya kattığı anlam ve işlev eşit derecededir (Aikhenvald 2006: 1).

Seri fiil yapıları, tek bir olayı açıklamak için yapısında birden fazla fiil bulundurabilir. Türk dillerinde de bu tarz yapılar bulunmaktadır: *alıp gel-*, "getirmek" vb. Gramerleşmenin ters yönünde bir gelişim sergileyen, seri fiil yapılarının, sözdiziminde oluşarak sözlükselleşme eğiliminde olduğu söylenebilir.

Seri fiil yapılarında iki fiilin öznesi aynı olabilir veya bir fiilin nesnesi diğerinin öznesi olabilir. Bu iki fiil üyelerini paylaşmayabilir. Buna göre ikinci fiil genel bir anlamda kullanılmış olabilir (Haspelmath 2016: 294). Ancak analitik fiil yapılarında tek bir yüklem olduğu için cümlede tek bir özne vardır. Birinin öznesinin diğerinin nesnesi olma durumu söz konusu değildir.

Evrensel dil tipolojilerinde genellikle açık sözcük sınıflarından seçilen fiil birleşmelerinin zamanla eşdizimlenme ilişkileri artınca leksikal biçimler haline dönüşebileceği bilinen bir durumdur. Aikhenvald'e göre seri fiil yapıları, bir durumu tasvir etmekten çok bir olayı veya süreci tasvir eder. Bu açıdan genellikle fiillerden biri veya ikisi hareket fiillerinden seçilir (2006: 12). Hâlbuki analitik yapıların gramatikal işlemcisi olan yardımcı fiillerin yalnızca hareket fiillerinden seçildiği söylenemez. Bunun dışında yer, pozisyon, durum vb. olay şemalarından da faydalanılır.

Seri fiil yapıları konusundaki en temel tartışmalardan biri, bu fiil birleşmelerindeki hareket fiilinin yardımcı fiillerden farklı olup olmadığı konusundadır. Haspelmath'a göre seri fiiller bağımsız fiillerdir ve bir ana fiile ihtiyaç duymazlar. Dinamik bir olayı ifade ederler ve bir ana fiili özel bir nitelik açısından kodlamazlar: "*Seri fiiller herhangi bir özel fiille kodlanmadan dinamik bir olayı ifade eden bağımsız*

fiillerden oluşan yapılardır" (2016: 303). Aikhenvald görünüş, zaman veya kiplik işlevlerde kullanılan fiil birleşmelerini de seri fiil yapıları içerisine dâhil eder. Ona göre seri fiil yapılarının hem türetimsel hem de çekimsel ayağı vardır (2006: 21).

Aikhenvald, seri fiil yapılarını iki farklı kategoride incelemektedir. Bunlar, asimetrik ve simetrik seri fiillerdir. Asimetrik seri fiiller, açık sınıf adını verdiği temel dil sınıflarından seçilen üyeler ile daha kısıtlanmış işlevleri olan kapalı yani yardımcı sınıftan seçilmiş üyeleri bir araya getirir. Bu yapılarda tek bir olay ifade edilir. Kapalı sınıftan seçilmiş olan birim yapıya çeşitli özel düzenlemeler getirir: "*Asimetrik fiil yapıları; büyük, açık veya kıstlanmamış sınıftan seçilen bir fiilden ve semantik ve dilbilgisel olarak kısıtlanmış kapalı bir sınıftan seçilen bir fiilden oluşur. Asimetrik seri fiil yapılarında açık sınıftan seçilen fiil tek bir olayı karşılar. Kapalı sınıftan seçilen fiil ise modifikasyonel bir özellik sağlar. Bu fiiller genellikle pozisyonel ve hareket ifade eden fiillerden seçilir. Bunlar cümleye yönelim, zaman-görünüş gibi anlamlar kazandırır"* (2006: 21). Açık sınıftan seçilen ögenin üye yapısı esastır ve semantik ve sözdizimsel açıdan yapının başı olarak düşünülebilir. Açık sınıftan seçilen fiil "*major verb*", kapalı sınıftan seçilerek gramatikal olarak sınırlandırılmış öge "*minor verb*" olarak adlandırılır. Minör fiiller dilde açık sınıftaki statüsünü ve varlığını koruyor olabilir: "*Dil bilgisel düzleme indirgenmiş kapalı sınıftan seçilen fiil, aynı zamanda dilde tam sözlüksel anlamını da koruyabilir"* (2006: 22). Bunlar analitik fiil yapıları başlığı altında değerlendirebilecek yapılara benzer yapılardır.

Simetrik seri fiillerin ise tüm üyeleri açık sınıflardan seçilir. Bu yapılar, asimetrik seri fiillerin aksine olayların alt sıralamasını yansıtır. Bunlarda herhangi bir baş yoktur ve tüm üyeler anlamsal ve söz dizimsel açıdan eşit statüye sahiptir: "*Simetrik seri fiil yapılarının tüm üyeleri, açık fiil sınıfından seçilir. Asimetrik seri fiil yapılarının aksine bileşenlerin sıralaması alt sıralı olarak zamansal ardışıklık belirtir. Simetrik seri fiil yapıları, asimetrik seri fiil yapılarının aksine bir başa ihtiyaç duymazlar. Bileşendeki tüm ögeler eşit statüye sahiptir. Simetrik seri fiil yapılarının hiçbir üyesi, bileşenin anlamsal veya sözdizimsel bileşenini belirleme gibi bir görevi yoktur"* (2006: 22). Bunlar ise daha çok türetimsel olarak ortaya çıkan, tek bir hareketi anlatan fiil birleşmeleridir*: yatıp uyu-, çıkıp git-* vb.

Tablo 1. Asimetrik ve Simetrik Seri Fiil Yapılarının Özellikleri

Özellikler	Asimetrik	Simetrik
1. Anlam bilimsel	görünüş, fiilsel yönelim, kiplik, çağrışımsal, ettirgenlik	Olayların sıralaması, neden, sonuç, seri fiillerle eş anlamlı fiillerin yerini tutabilirler
2. İkonik kurucu şekil	Hayır: kurucu üyeye bağlılık	Evet: sıralama veya sebep-sonuç kurucuları şeklinde
3. Gramerleşme ve sözlükselleşme	Gramerleşme	Sözlükselleşme

(Aikhenwald 2006: 35)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi asimetrik seri fiil yapıları gramerleşerek dilbilgisel işlevlerde kullanılma eğilimi gösterirken, simetrik seri fiiller sözlükselleşme eğilimi göstererek daha çok mecazî anlamlarda kullanılır (2006: 30). Ancak Bisang'a göre gramerleşme ve sözlükselleşme olgusu sadece seri fillere özgü bir gelişim değildir. Örneğin serileştirmenin olmadığı dillerden biri olan Japoncada zarf-fiil ulacıyla oluşturulan fiil birleştirmelerinde kuru "*gel-*" ve *iku* "*git-"* fiilleri kapalı sınıf üyeleri olarak yönelim işleviyle ana fiile *-te* ulacıyla bağlanır. Yani bu fiiller yardımcı fiildir. Sözlükselleşmiş fiil birleşmelerinde ise yine bir ulaç yardımıyla (*-i* ulacı) iki fiil birbiriyle birleşir. Bisang bu yapıları seri fiil olarak kabul etmez:

1) Inu ga hasit-**te** ki-ta.
dog NOM run-CONV come-PST
"The dog ran [towards the speaker]."

2) *kaki-naosu* [write: CONV-repair] "rewrite"
warai-dasu [laugh: CONV-go.out] "burst out laughing"
naguri-korosu [hit: CONV-kill] "kill by hitting, hit to death"
naki-wameku [cry: CONV-call] "cry and call out" (Bisang 2009: 808).

Türkçede seri fiil yapısı olarak genellikle *al gel, çık git-, yırtıp at-, gel gör* gibi tek bir olayı işaretleyen birbirinin ardı sıra kullanılan fiil birleşmeleri ele alınmıştır (Hirik 2019: 126). Bu yapıların Türkçede seri fiil yapılarına karşılık gelip gelmeyeceği tartışmalıdır. Çünkü Türkçe için seri fiil yapısı olarak tespit edilen pek çok fiil birleşmesi, bir fiilimsi ekiyle birbirine bağlanmıştır. (*çıkıp git-, yatıp zıbar-, kırıp dök-* vb.) Hirik, *çalabil-, kırabil-* yapılarındaki *bil-* yardımcı fiilinin, gramerleşme sürecini tamamladığını varsayarak, *-Abil-* yapısıyla kurulmuş fiil birleşmelerini seri fiil yapısı olarak ele alır (2019: 130). Ancak yukarıdaki kuramsal tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda *bil-*, ne bir hareket fiilidir

ne de bağımsız bir fiildir. *bil-* fiili, bir yardımcı fiildir ve ana fiile *-A* zarf-fiiliyle bağlanarak metinde yer alan bilginin gerçeklik değeri veya yeterliliği hakkında bilgi sunar. Aydemir, dünya dillerinden elde edilmiş örneklerin sunulduğu tipolojik dil çalışmalarındaki seri fiil yapılarının, Türkçedeki yapılara benzerlik gösterdiğini ifade ederek Türkçedeki alt alta sıralı yöntemle kurulmuş yapılar için *periyodik zincirleme cümleler* denilmesinin ağırlık kazandığını ifade etmiştir (2018: 160). Bu yapılar ne derece Afrika dillerindeki seri fiil yapılarına benzemektedir? Benzer şekilde analitik fiil yapılarında yardımcı fiilin sözlüksel içeriğinde kayıplar yaşadığını varsayılmaktadır. O hâlde her iki fiilin de eşit statüde katkı sağladığı seri fiil yapılarına yardımcı fiilleri dâhil etmek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Nitekim Bisang yardımcı fiil statüsündeki fiilleri seri fiil olarak kabul etmemektedir: *"Gramerleşme söz konusu olduğunda bir fiil gramatikal kategorinin bir parçası olur ve artık tam bir fiil sayılmaz. Onlar bağımsız sözlüksel fiillerin sahip oldukları özelliklere sahip olamazlar. Böyle bir perspektiften bakılırsa bu fiilleri seri fiil olarak almak için bir gerekçe yoktur"* (Bisang 2009: 810). Bu sebeple Bisang Doğu ve Güneydoğu Asya dillerindeki zaman-görünüş veya kiplik ifade eden yapıları seri fiil yapısı olarak değerlendirmez.

Sonuç olarak Afrika dil tipolojisinde oldukça yer bulan seri fiil yapıları hem sözlüksel hem gramatikal açıdan yardımcı fiillerle kurulan analitik fiil yapılarından farklı bir yapısal ve işlevsel içeriğe sahiptir.

1.2.4. Yükseltme (Raising) Yapıları

Yükseltme, bir alt tümcenin ögesinin üst yapıya çıkması (İmer vd. 2011: 277) olarak tanımlanır. Bu yapı türünde farklı örüntülere sahip cümlelerin birbirinin içerisine yerleştirilmesi durumu söz konusudur. "*Onlar beni Sivas'a gitti sanıyor!"* gibi bir cümlede yerleşmiş tümcenin öznesi, üst tümcede nesne ve özne konumuna yükseltilmiştir. Bu olay, sırasıyla özneden nesneye yükseltme ve özneden özneye yükseltme şeklinde iki türlü gerçekleşir. Bu tür yapılara izin veren fiillere ise *yükseltme* fiilleri adı verilir (İmer vd. 2011 277). *Seyahatnâme*'de özneleri farklı, iç içe geçmiş iki cümleyi anımsatan yapılar analitik fiil yapısı olarak değerlendirilmemiştir:

> OsmT. *Namâzdan sonra şeyhülislâm önüme düşüp beni sarâyıma getirüp koyup gitdi. Hemân havfimden uyanup kendimi* ***ağlar buldum*** *(SN: V/77a:129).*
>
> OsmT. *"İmdi sultânım ale's-sabâh mübârek bâzâr günümüzdür. Çâsârdan sultânıma haber geldikde teşrîf buyurun çâsârı tahtından enüp kapunun iç yüzünde size*

muntazır dururlar bulasız!" *deyüp paşadan cümle hedâyâ defterlerin alup gitdiler (SN: VII/64b: 109)*

OsmT. *Hudâ-yı Müte'âl ihsân edüp bu Doğanda ya Kırım hânları ya Âl-i Osmân bir kal'a yasasalar cümle Tatara rahmet olurdu. Hattâ bir kerre bu Doğan geçidi yerinde çâr-kûşe beyâz mermer üzre hüsn-i hat ile "Fetahatâ" târîhini* ***kazılmış buldum*** *(SN: V/ 48b:81)*

OsmT. *Hemân kâ'ide-i nahviyyûn üzre "Firâren an tevâliye'l-kesürât" deyüp karârları firâra mübeddel olup cümle asâkir-i İslâm selâmetle Akabe'yi aşup öte tarafda huccâc-ı müslimîni* ***konmuş buldular,*** *ammâ hâlleri diyergûn buldular (SN: X/P232b: 230)*

Rentzsch (2005: 46), genellikle *-mXş* ekiyle çekimlenen ve ana fiilin sahip olduğu özneden başka bir özne daha bulunduran yapıları Drimba'ya atıfta bulunarak *secondary predications* "ikincil yüklemcil" olarak değerlendirir. Bu yapılar genellikle *superordinate* 'yükseltilmiş'cümlelerin içerisinde ortaya çıkar ve araya giren ögelere nispeten güçlü kısıtlamalar getirir.

Türkçede bu yapılara dikkat çeken isimlerin başında Drimba (1976) gelir. Drimba'ya göre bu tarz cümlelerde konu cümlesi ve yüklemcil unsuru barındıran cümle birbirleriyle ilişkilendirilerek sunulur. Genellikle *-mXş* ekiyle kurulan yapı, cümledeki konunun vurgulanmak istenen yönünü, ana fiil tarafından özneye atfedilen bir niteliği ve durumu belirtir. İçe geçmiş cümle, genellikle yüklemcil bir adı andırır. Drimba, yükseltme yapılarında kullanılan fiilllerin farklı öznelere atıfta yapabileceğinin altını çizerek birinci cümlenin bir ad gibi işlem görerek zarf görevinde, ikinci cümlenin yüklem olarak değerlendirilmesini uygun görür (1976: 52). Bu tarz cümlelerde iki önermenin olduğu farklı öznelerle kurgulanabilmesinden anlaşılmaktadır.

Drimba yüklemcil öge olarak kullanılan *zannet-, bul-, san-* gibi fiillerin sözlüksel değerlerini koruduklarını ve bunların cümledeki konu veya nesne unsuruyla ilişki içinde olduğunu dile getirir. Bu tarz bir ilişkiye sahip ve ana tümcenin yüklemi olarak kullanılan fiillerin sayısı oldukça azdır[7] (1976: 52). Drimba çalışmasında yükseltme yapan fiillerin listesini vermiştir. Bunlardan bir kaçı şöyledir: *alın-, ayrıl-, bağır-, git, dön-, dur-, düşün-, otur, san-, yaşa- vb.* (1976: 52). *san-, bul-* gibi fiilleri *determinatif predication* "belirleyici yüklemcil unsur" olarak adlandıran Drimba, bu yapıların araya fiilli bir şekil almadan

[7] "*mais en general, ce sont des verbes incomplets du point de vue semantique ou exprimant des proces trop generaux et, pour cette raison, ils forment avec le determinant predicatif une seule unite semantique."* (1976: 52).

doğrudan nesneye ya da konuya atıfta bulunabileceğini vurgular. Kononov "*Herkes onu İzmir'e gitti sanıyor.*" cümlesinde "*Herkes onu sanıyor*." ifadesini ana cümle olarak sayarken "İzmir'e gitti." ifadesini ana cümleyi bilgi açısından tamamlayan tamamlayıcı öbeği olarak görür (1956: 404). Denetleme ve yükseltme yapıları arasında gönderimsel açıdan bir fark bulunur. Denetleme yapılarında denetleyen üye, denetlenen üyeyi eşgönderimsel açıdan etkilerken yükseltme yapılarında denetleyen üye, denetlenen üyeye eşgönderimde bulunmaz: "*Yükseltmede ise yüksek konumdaki üye, tümleç konumundaki yerleşik tümceyi etkilememekte ve ancak yerleşik tümcenin içerdiği 'iz'le eş dizinlenmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre denetlemede ve yükseltmede ortak olan şey ikişer üye ve bu üyelerin eş dizinlenmesi; farklı olan şeyse denetlemede bir üyenin diğerini gönderimsel açıdan etkilemesi, yükseltmede ise etkilememesidir"* (Kunduracı 2008: 7). Bu nedenle analitik fiil yapılarında öngörülen yardımcı fiilin gramatikal olması özelliği, yükseltme yapıları için geçerli değildir. Çünkü yükseltme yapılarında sonda yer alan fiil, ana cümlenin aslî sözlüksel üyesidir.

1.2.5. Sıralı Fiil Yapıları

Sıralı fiil yapıları, olayların art arda meydana geldiğini ifade eden ardışık fiil dizileridir. Sıralı fiil yapıları, Türk dillerinde neden-sonuç, öncelik-sonralık gibi ilişkilerle olayların ardışık düzenleri hakkında bilgi sunar. Türk dillerinde alt alta sıralılığı, fiilimsi ekleri ve bazı bitimli kip ekleri sağlar. *-(y)Xp* zarf-fiiliyle kurulan cümlelerde olaylar birbirlerine altsıralılık ilişkisiyle bağlanmaktadır (Aydemir 2018: 160). Johanson, *-(y)Xp* zarf-fiilinin modifiye olmayan yani kılınış içeriğini değiştirmeyen kullanımlarına dikkat çeker. *-(y)Xp* ekinin, iki cümle arasında bir entagrasyon sağladığını dile getirir (1995: 323). Alt alta sıralama ilişkisiyle bir araya getirilen cümlelerde zarf cümlesinin yüklemi ana tümcenin yüklemine sözdizimsel bir kısıtlılıkla bağlı değildir. Her iki fiil de farklı olayları anlatır. Zarf cümleciği çoğu zaman ana fiilin sahip olduğu birincil anlatı değerinin, ön bilgisini sunar. Aralarındaki bağlatı ilişkisi *"O1 gerçekleşir, O2 gerçekleşir."* ilişkisinden ziyade "*O1 gerçekleşir, ardından O2 gerçekleşir*." şeklindedir (1995: 324).

Sıralı fiil yapıları söylemsel açıdan birbirine bağlanarak kurulmuş, kimi zaman olayların ardışık gerçekleştiğini ifade etmek için, kimi zaman stilistik açıdan tercih edilen yapılardır. Bunlar analitik fiil yapısından farklı olarak sözdiziminde oluşan kuruluşlardır.

Seyahatnâme'de de Arapça ve Farsçadan ödünçlenen bağlantı edatlarına ek olarak *-(y)Xp* zarf-fiiliyle kurulmuş alt alta sıralı yöntemle oluşturulmuş ardışık fiil birleşmeleri vardır:

> OsmT. *şâhrâhın sol tarafında mezâristâna sap**up** doğru kabr-i şerîfine atıla vardıkda bir kerre "Es-selâmü aleyküm yâ ehle'l-kubûr!" deyince hemen kabr-i Nasreddîn türbesi içinden "Ve aleykümü's-selâm ey cân-ı hümâm!" deyince altımdan atım "Foh!" deyü ürk**üp** iki ayak üzre kalk**up** fırlayarak mezâristân içinde pertâb ed**üp** güç ile zabt ederken anın bir ayağı bir kabre gir**üp** hakîr az kal**ıp** kabir azâbı çeke yazdım (SN: III/9a: 14*).

Kılınış işlemcisi olarak kullanılmayan *–(y)Xp* eki, metinde olayların çizgisel akışını ve alt sıralamalarını vermesi açısından bağlayıcı rollere sahiptir. Johanson bu cümle tipini periyodik zincir cümleler olarak adlandırır. Ayrıca *–(y)Xp* ekinin bu tür kullanımlarının *-DX* [*-intra*], [*-post*] ekiyle benzer işlevlere sahip olduğunu dile getirir (1992: 265). Demir de belirli kullanımlardaki *–(y)Xp* ulacının görece olarak *"ve*" gibi davrandığını belirtir (2013:8). Bu açıdan art fiil yapılarında kullanılan [+*post*] değere sahip olan *–(y)Xp* ulacıyla, periyodik zincirleme cümleleri kuran *–(y)Xp* eki işlevsel açıdan farklıdır.

Benzer bir biçimde bitimli eklerle (*-Xr, -mXş, -DX*) kurulan sıralı fiil birleşmelerinde, göndergelerin zamansal ve mantıksal ardışıklığı arasında bir örtüşme söz konusudur. Kronolojik veya tematik bir sürerlik ile olayların akışında çizgisellik sağlanır. Bu durum bazen çeşitli zarflarla öne veya arkaya çekilebilir. Johanson'a göre ardışıklık tematik açıdan önemliyle önemsizin ayrılmasına yardım ediyorsa görünüş-zamanlı işaretleyicinin kullanımı stilistik bir durumu yansıtıyor olabilir (2016: 207).

Sıralı fiil yapıları ve analitik fiil yapıları arasında bir ayrım yapmaktan ziyade bunların aynı zincirin gelişimsel bir parçası olduğunu ve birbirleriyle bağlantısal ve ilişkili olduğunu vurgulayan Anderson, yardımcı fiilli yapılarının, önceleri öncüllük-ardıllık ilişkisi kuran sıralı fiil yapılarından gelişmiş olabileceğinden bahseder (2006: 15). Benzer şekilde Gökçe, alt alta sıralı yöntemin alt sıralılığa gelişerek bunların gramatikal yapılara dönüşmek için bir basamak olduğunu dile getirir (2013: 61).

Sıralı fiiller ve analitik fiil yapılarının arasında bir sınır çizmek her zaman kolay değildir. Örneğin *Seyahatnâme*'de *git-* fiilinin kullanıldığı fiil birleşmelerinin bazılarının sıralı bir fiil yapısı mı yoksa *git-* fiilinin kılınışsal işlevde kullanıldığı analitik fiil yapısı mı olduğunu kesin olarak belirlemek oldukça zordur.

> OsmT. *Binâ-yı kadîm olmağile her taşı hammâm kubbesi ve fil-i Mahmûdî cüssesi kadar vardır, ammâ dîvârlarının kaddi yigirmi zirâ'dan âlî değildir, ammâ on beş zirâ'-ı*

melikî arîz u metîn dîvâr-ı kavîlerdir. Hatta Timur-ı bî-nûr münhedim etmede usret çeküp hâli üzre ***bırağup gitmişdir*** *(SN: IV/218a: 55).*

OsmT. *Cümle şâm-ı cennet-meşâm ve Dârü's-selâm askeri ve beş bin Kazak askeri ve beş aded kolumburna pâdişâş topları ile Kıbleli Paşa mezbûr kal'aya* ***serdâr olup gitdi****. Ve bir gece Litre Kal'ası sahrâsında yatdı ve ertesi Galgofça Kal'ası altına yetdi (SN: VI/115a: 197).*

Belirli ölçütlerle sıralı fiil yapıları, analitik fiil yapılarından ayrılabilir. Bunlardan biri, canlı özne gerektiren fiillerin yardımcı fiilleşme aşamasında cansız öznelerle kullanılmaya başlamasıdır (Gökçe 2013: 210). Örneğin *yatmak* eylemi anlamsal açıdan canlı bir özne tarafından gerçekleştirilir, *yatmak* fiilinin cansız öznelere konu olan eylemlerle birlikte kullanılması onun anlamsal değerini kaybettiğine işaret eder.

OsmT. *Mâ-tekaddem bu şehr-i mu'azzam müslimîn imiş. İlâ hâze'l-ân niçe bin cevâmi' ve mesâcid ve hammâmât medârisât imârâtları* ***harâb u yebâb olup yatır*** *(SN: VII/ 182b: 328).*

İkinci olarak vurgunun yeri, analitik fiil yapılarını sıralı fiil yapılarından ayıran bir diğer faktördür. Demir (1996a: 90), fiilin kendi manasında mı kullanıldığını yoksa yardımcı fiil işlevinde mi kullanıldığını anlamak için vurgunun yerinin anlam ayırıcı olduğunu ifade eder. Vurgunun *–(y)Xp* ulacının üzerinde olduğu durumlarda sıralı fiil (*koşu'p durdu* 'koştu ve durdu), birinci fiilin ilk hecesinde olduğu durumlarda (*koşu'p durdu* "sürekli koştu") dilbilgisel işlevde kullanıldığına işaret eden bir art fiil yapısı olduğunu dile getirir. Tarihî metinlerde vurgu tespiti yapılamadığı için bu ölçüt yalnızca sözlü dil kullanımlarından tespit edilebilmektedir.

Üçüncü bir ölçüt yardımcı fiilllerin istem değerlerinde yaşadıkları kayıplarla ilgilidir. Zorunlu olarak alması gereken istem değerlerine sahip olamayan fiillerin anlamsal ve işlevsel olarak kayıp yaşadıkları öngörülebilir. Örneğin *gel-* fiilinin alması gereken zorunlu üyeleri, edici (agent) ve hedeftir (goal). Ancak *-agel-* biçiminde, *gel-* zorunlu üyelerinden biri olan hedef üyesini alamaz.

OsmT. *Ol zamândan berü bu kehf içre iki sâ'atde bir nevbet çalınup azîm dîvân olur kim gece ve gündüz on iki fasıl eder. Eğer benî âdem gelir ve eğer gelmez bu fasıllar ilâ hâze'l-ân ve inkirâzu'd-devrân böyle fasl olunmadadır. Âbâ vü ecdâdımızdan böyle gördük ve böyle hizmet edüp cümle gelen kurbânları bizim zürriyetimiz* ***kurbân edegelmişlerdir.*** *"Hâlâ huddâm-ı sultân biziz!" deyü cevâb verüp gayrı gûne haber vermedi (SN: X/ Y426a: 464).*

Sonuç olarak sıralı fiil yapıları, analitik fiil yapılarından farklı olsa da paralel bir gelişim ekseninde yer alırlar. Sıralı fiil cümlelerinin özellikle Osmanlı Türkçesi

Dönemi'nde stilistik açıdan hikâye anlatı geleneğinde Arapça ve Farsça bağlantı yapılarına ek olarak oldukça tercih edilen bir kullanım olduğu söylenebilir. Ancak bu birleşmelerdeki bağlantıyı sağlayan unsurların analitik fiil yapılarındaki bağlantı unsurlarıyla karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmek gerekir.

1.3. Analitik Fiil Yapılarının Gramerleşme Süreçleri

Diller arası çalışmalarda tipolojik olarak kılınışsal içeriği *hâlde olma, bulunma, konumsal durum, bilişsel, algısal aktivite* veya *harekete yönelmeyi içeren fiillerin* dil içi tarihsel süreçleri içerisinde paradigmatik kullanımdan sentagmatik kullanıma geçtikleri pek çok çalışmada dile getirilmiştir (Heine 1993, Kuteva 2001, Anderson 2006). Yani belirli anlam sınıflarına sahip fiiller, söz diziminde anlamsal içeriklerini kaybedip, çeşitli bilişsel faktörlerin etkisiyle gramatikal unsur olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu sayede dil, ana fiili kılınış, zaman, görünüş, kiplik gibi gramatikal değerlerle zenginleştirmektedir. Bu durum, araştırmacıları sözlüksel unsurların dilbilgisel unsurlara dönüşme sürecini izlemeye, buna sebep olan süreçleri araştırmaya sevk etmiştir.

Analitik fiil yapılarının yapısal ve işlevsel özelliklerine geçmeden önce 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sözlüksel yapıların gramatikal yapılara dönüşmesini sağlayan dinamiklerin ve süreçlerinin neler olduğunu araştıran ve pek çok dilde bu olgunun görünümlerini inceleyen gramerleşme teorisi kısaca ele alınacaktır.

1.3.1. Gramerleşme Teorisi

Gramerleşme, dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi hadisesidir (Vardar 2007: 72). Sözlüksel unsurların zamanla dinamik ve tek yönlü bir gelişim sürecine girerek gramatikal işlevlerde kullanılmaya başlaması, dilin üretimsel mekanizmalarından birini yansıtır. Bu süreçte hem daha önce kodlanmayan (sözlüksel yapılar) hem de farklı şekillerde kodlanan (yardımcı fiilden sıfır biçimbirime vb.) yapılar yer alabilir. Gramerleşme teorisi iki farklı durumu tasarlamaktadır. Birinci durumda sözlüksel unsurlar dilbilgiselleşmiş unsurlar olarak kullanılır, ikinci durumda ise az gramatikal dereceye sahip unsurlar çok gramatikal dereceye sahip olarak daha sık kullanılmaya başlar.

Gramerleşme teorisinin ilk ortaya çıkışı 18. yüzyıla dayanmaktadır. Özellikle Fransız ve İngiliz filozoflar soyut ve somut kavramları incelerken dildeki soyut kavramların somut

kavramlardan gelişmiş olabileceğini öngörmüşlerdir. Fransız filozof Etienne Bonnot de Condillac (1746) soyut kelime bilgisinin somut kelimelerden geliştiğini iddia etmiştir. Condillac'a göre zaman ekleri ve diğer fiil çekim ekleri bağımsız sözlüksel birimlerden gelişmiştir. Benzer görüşlere sahip olan bir diğer isim John Horne Tooke'dur (1857). Tooke dillerin asıl aşamasında somut birimlerden oluştuğunu ve soyut olayların somut olaylardan geliştiğini savunmuştur. Ona göre isimler ve fiiller, gerekli/temel kelimelerdir ve diğer sınıflar (zarf, sıfat, bağlaç) bu gerekli/temel kelimelerin kısaltılmasından veya değiştirilmesinden üretilmiştir (Heine 2003: 575). Adı geçen filozofların ortaya koydukları biraz da sezgiye dayalı olan bu fikirler, Avrupa dilbiliminde uzun yıllar tartışılacak bir konunun başlangıcı olmuştur.

Gramerleşme teorisi 19. yüzyılda dilin kökeni araştırmaya çalışanların savunduğu en temel argümanlardan biri olmuştur. 1822'de Alman filozofu Wilhelm von Humbolt dilbilgisel biçimlerin kökenleri üzerine verdiği akademik derste (1822: 54f) dillerin yapısını ortaya koyan gramer konusu üzerinde durmuştur. Humbolt, gramerin 4 aşama sonucu oluştuğunu dile getirmiştir:

1. Birinci aşamada, gramatikal kategoriler henüz ortaya çıkmamıştır. İlk aşamada dinleyenin çıkarım yapmasının beklendiği somut nesneler belirtmiştir.
2. İkinci aşamada, nesnelerin sunulduğu sıralamalar olağan hâle gelmeye başlayarak (eşdizimlenmeye başlayarak) değişmez sıralamalar oluşmaya başlamıştır. Yani söz dizimsel yapılar oluşmaya başlamıştır.
3. Üçüncü aşamada, ikinci aşamada kararsız görünen biçimler işlevsel olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu işlevsel kelimeler sözlüksel unsurlara gevşek bir şekilde eklenmiştir. Modern terminolojide buna "*ekleşik*" adı verilir. Bu aşamada sözlüksel unsurlar ve ilişkisel unsurlar bir bütün değil, bir küme oluşturmaya başlamıştır.
4. Dördüncü aşamada, bu ekleşik çiftler sentetik bir hâl almaya başlamıştır. *"Morfolojik aşama"* olarak adlandırılan bu aşamada artık sözlüksel unsurlar ve gramatikal anlamlar içeren kök ve ekler vardır (Hopper-Traugot 2003: 20).

Gramerleşme süreçlerinin önemini, dil değişimi teorisi merkezinde ele alan ilk isim Antoine Meillet'tir. Meillet ayrıca *"grammaticalization"* kelimesini kullanan ve ona özel bir çalışma yapan ilk dilbilimcidir (1912). Meillet, söz konusu olanın dilbilgisel biçimlerin kökenleri değil dönüşümlerinin olduğunu ifade etmiştir. Böylece dilbilgisi için gramer

formlarının oluşum süreçlerini meşru ve merkezî bir çalışma nesnesi olarak sunma yolunu açmıştır (Hopper-Traugot 2003: 21).

Meillet 1912 yılındaki *L' evolution des formes grammaticales* adlı çalışmasında yeni gramer biçimlerinin iki farklı yolla nasıl ortaya çıktığını açıklar. Birinci yol gramatikal biçimler, dilde önceden var olan paradigmaları örnekser. İkinci yol ise özerk bir kelime, gramer unsurunun yerine geçerek gramerleşir. Meillet herhangi bir özel durumun karmaşıklığını kabul eder ancak prensiplerin daima aynı olduğunu vurgular. İki sürecin arasındaki fark konusunda ise şunları belirtir*: "Analoji, sistemdeki biçimlerin işlevlerini yenileyebilse de genel olarak dil sisteminde çok az bir değişim sağlar, gramerleşme ise yeni biçimler yaratır, sistemi bir bütün olarak değiştirir"* (Hopper-Traugot 2003: 21). Bugünkü gramerleşme çalışmalarında ise analoji, gramerleşmeyi ortaya çıkaran nedenlerden biri olarak ele alınmaktadır (Gökçe 2013: 23-24). Analoji, esasında dilsel birimlerin etkileşimlerini ortaya koyan aynı tematik içeriğe sahip birimlerin gramerleşmesini sağlayan bilişsel süreçlerden biridir.

Son elli yılda, morfosentaktik yapıların nasıl kavramsallaştırıldığı ile ilgili iki ana yaklaşım gelişmiştir. Birinci yaklaşım, indirgeme ve artan bağlılığa odaklanırken, diğeri dilbilgisel sınıfların genişlemesine odaklanır. Her iki yaklaşım da gramerleşmeyi, olası dil değişimlerinin bir alt kümesi olarak ele almaktadır. Özel olarak, anlamsal ve fonolojik değişiklikler, gramer değişiklikleriyle kesişebilir ve gramerleşme işlemlerinin başlangıç ve sonuç süreçlerinde yer alabilir. Morfosentaktik değişimin gramerleşmeyle tanımlanma derecesi, ele alınan yaklaşıma bağlı olmuştur.

Kurlowicz (1965) gramerleşme süreçlerinin sadece sözlüksel unsurlardan > dil bilgisel unsurlara değil, aynı zamanda düşük gramatikal unsurların > yoğun gramatikal unsurlara yükselmesi şeklinde olabileceğini de vurgulamıştır. "*Gramerleşme, sözlüksel olandan dil bilgisel olana, daha az gramerleşmiş olandan daha fazla gramerleşmiş olana olan gelişimi gösterir"* (1965: 69). Kurlowicz'in çalışmasında gramerleşmenin aşamalı bir değişim süreci olduğu vurgulanmıştır. Çalışmasında düşük gramer unsurları olarak edat, sıfat, zarf gibi sözlüksel birimlerin daha yoğun, yüksek kullanımlı sözdizimsel konumlara yükseldiklerini ifade etmiştir. Ayrıca gramerleşme teorisinde daha sonra oldukça sık tartışılacak olan sözlükselleşme sürecine ilk dikkat çekenlerden biri olmuştur. Kurlowicz sözlükselleşmenin de başlangıç aşamasında gramerleşmeyle benzeştiğini dile getirmiştir (1965: 68).

Meillet'in öğrencisi olan Emile Benveniste 1968 yılında yazmış olduğu *"Mutation of Linguistic Categories"* adlı makalesinde sözlüksel fiillerin gramatikal işlevlerde kullanılma sürecine atıfta bulunmak için "*auxiliation"* (yardımcı fiilleşme) terimini önermiştir. Benveniste'ye göre semantik, fonolojik ve morfo-sentaktik süreçlerden geçen sözlüksel fiiller, zamanla anlamsal ve fonolojik içeriklerini kaybederek dilde gramatikal işlevlerde kullanılmaya başlar (1968: 85). Bu gözlem, yardımcı fiil yapıları konusunda yapılan çalışmaların temelini teşkil eder.

Lyons, *Semantics* adlı eserinde gramerleşmeye dikkat çekerek dünya dillerinde zaman, sayı, cinsiyet, durum, şahıs, süre gibi kategoriler için farklı sözcük sınıflarından seçilim yoluyla belirlenen birimlerin gramerleşerek kullanıldığını ifade eder (1977: 234). Lyons gramerleşmenin anlam bilimsel içeriğine vurgu yapmıştır. Özellikle belirli anlam sınıflarındaki sözlüksel unsurların dilde zaman, sayı, durum, şahıs gibi gramatikal işaretleyicilere dönüştüğünü göstermesi, tipolojik dil çalışmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Her dil, kendi sistemindeki kurallar ve ilkelere göre bu yapılara işlevsel görevler addeder. Yardımcı fiilleşme sürecine giren fiillerin *olma, hâlde bulunma, hareket veya bilişsel süreç vb*. içeren fiillerden seçilmesi evrensel bir durumdur (Kuteva 2001). Burada dünya dillerinde belirli işlevlere gelişen biçimlerin, evrensel kavram şemalarından seçildiği söylenebilir.

Gramerleşme teorisine söylem boyutunu katan dilbilimci, Givón (1979) olmuştur. İşlevsel dil bilimin önemli temsilcilerinden biri olan Givón, gramerleşme sürecinin, daha pratik bir iletişim tarzının ve sözdizimsel unsurların ortaya çıkmasına yol açtığını savundu. Bu bakış açısına göre, açık, gevşek, art arda sıralı yöntemle kurulan söylem yapıları, kapalı sözdizimsel yapılara dönüşür. Zamanla bu yapılar ekleşme ve fonolojik yıpranma yoluyla zincirleme bir dizi süreç sonucunda meydana gelir. Bu süreç, şu zincirlerden oluşur:

söylem > söz dizimi > morfoloji > morfofonemik > sıfır (1979: 208-209).

Givón'un, "*Bugünün morfolojisi, dünün söz dizimidir."* sloganı gramerleşme teorisyenleri tarafından bir argüman olarak alınmıştır. Givon, gramerleşme teorisini ele alırken örnek olarak Afrika dillerinden yola çıkmış ve Afrika dillerinde şu an kullanılan fiil ön eklerinin geçmişte sözlüksel bir unsur olan zamirlerden geliştiğini izah etmiştir. Givon'a göre gramerleşme söylemde potansiyel olarak bulunan sözlüksel unsurların eşdizimlenmesiyle (art arda sıralanmasıyla) başlar. Zamanla bu eş dizimlilikler söz

dizimselleşerek işlevsel bir yapıya dönüştürülür. Bu işlevsel yapılar analitik yapılar olarak adlandırılır. Analitik yapılar, zamanla birbirlerine kaynaşarak ekleşme "*morfolojizasyon*" sürecinden geçerek sentetik yapılara dönüşür. Bu şekilde gramatikal unsurlar çok işlevli/sıkıştırılmış biçimler hâlini alır (1979: 209). Türk dilleri açısından bakıldığında bu duruma günümüz Türkiye Türkçesindeki *-DXr < t/dur-ur* koşacı örnek verilebilir. Eski Türkçe döneminde *tur-* fiilinden gelişen bu biçimin, Türk dilleri içerisinde oldukça çeşitli işlevlerde kullanıldığı gözlemlenir (Erdal 2004: 249). *tur-* fiilinin analitik fiil yapıları içerisinde en dikkat çeken işlevleri, Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *-A/U/I* zarf-fiiliyle birleşiminden meydana gelen kesin şimdiki zaman işlevi (Gökçe 2013: 204) ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde sahip olduğu bildirme ve kiplik işlevleridir (Bassarak 1997:116).

Givon'un görüşleri, bazı gramerleşme teorisi savunucuları tarafından kusurlu bulunsa da[8] (Lehmann 2015: 15) gramerleşme sürecinin söylemle ilişkisini ortaya koyması açısından önemlidir.

Gramerleşme konusunu tek başına ele alan kanonik çalışmalardan biri, Lehmann'a (2015) aittir. Lehmann, gramerleşme teorisini kapsamlı bir şekilde ele alır ve farklı dünya dillerinden diakronik çözümlemeler sunar. Lehmann'a göre gramerleşme, bir birimin gramerleşmeye başlaması veya daha fazla gramerleşmesini ele alan bir süreçtir (2015: 11).

Haspelmath (1999) ise gramerleşme teorisinin daha çok tek yönlülüğü üzerinde durur. Öncelikle gramer ve sözlüksel kategoriler arasında ayrım yapar. Haspelmath'a göre sözlüksel unsurlar dil kullanıcıları tarafından bağımsızca manipüle edilebilir. Sözlüksel unsurlar bağlamsal yapı çerçevesinde az ya da çok bilinçli bir kullanım gerektirirken dil bilgisel unsurlar bağlama daha az sadık kalınıp bilinçsiz olarak getirilebilir. Sözlüksel unsurlar işlevsel bir hâle dönüşerek sözdiziminde zorunluluk hâlini alır. Bu sayede dil konuşurları, onları istedikleri yerde kullanamamaya başlar. Haspelmath gramerleşme olgusunun tek yönlülüğü üzerinde de durur. Gramerleşmenin temel bir söylem amacından kaynaklandığını dile getirir. Sıklık derecesi artan yapıların, zamanla gramatikal işlevlerde kullanılma durumunun arttığını, bu durumun hiyerarşik bir düzlemde gerçekleştiğini dile getirir. Bir fiilin gramerleşerek sıfat veya isim hâline gelemeyeceğini, tersine değişimlerin

[8] Lehmann gramerleşme sürecinin nerede başlayıp nerede bittiği konusunda görüş bildirmekten kaçınır ve Givon'un görüşlerini tartışır. Givon gramerleşmiş biçimlerin zamanla sözlükselleşebileceğini yani tersine gramerleşmenin yaşanabileceğini savunur (1979: 209). Ancak Lehmann bu durumu gramerleşme süreci içerisinde değerlendirmez (Lehmann 2015: 19). Lehmann ayrıca gramerleşmenin tek yönlü olduğunu savunarak tersine gramerleşme "degrammaticalisation" olayının dillerde çok nadir gözlenen bir durum olduğunu savunur (Lehmann 2015: 21).

çok nadir olduğunu söyler: "*Çok az istisna dışında gramerleşme geri döndürülemezdir. Yani neredeyse hiçbir zaman morfo-sentaktik özelliğe erişmiş bir birimin, daha fazla sözdizimsel bağımsızlık, anlamsal genişleme gibi bir yöne değişim geçirmesi pek de mümkün değildir. Başka bir ifadeyle tersine gramerleşme olayı son derece sınırlıdır"* (1999: 1046-1062).

Gramerleşme teorisinin son kanonik çalışmalarından birini 2003 yılında Hopper ve Traugott yapmıştır. Hopper ve Traugot'a göre (2003: 2) gramerleşme, dillerde olgusal bir fenomendir ve belirli biçimlerin adım adım daha yüksek gramer biçimlerine dönüşmesine atıfta bulunur. Hopper ve Traugott, dilin eş zamanlı boyutunun dilbilgisel birimler, kurallar ve sözlüksel ögeler sisteminden oluştuğunu söyler. Yani eş zamanlı çalışmalar, dili stabil ve homojen bir yapıda sunarlar (2003: 2). Türk dillerinde görünüş-zamanlı işlevde kullanılan biçimlerin çoğunun analitik düzlemde iki fiilin bir araya gelerek oluşturduğu yapıların fonetik ve semantik aşınmalar sonucu oluştuğu bilinmektedir.

Heine gramerleşme teorisinin, dilbilgisel kategorilerin nasıl ve niçin ortaya çıktığı ve geliştiği hakkında açıklayıcı kanıt sunduğu ölçüde bir teori olarak değerlendirilebileceğini ifade eder. Ona göre gramerleşmenin altında yatan temel motivasyon, iletişimsel nedenlerdir. İnsanoğlunun kullandığı en çarpıcı dil stratejilerinden biri somut kavramlara gönderme yapan sözcüklerin daha az somut, daha az net tanımlanmış kavramsal olgular için kullanma eğilimidir. Böylece sözlüksel veya daha az gramatikal içeriğe sahip unsurlar daha yoğun gramerleşmiş işlevsel biçimlere dönüşürler: *Gramerleşme, dilbilgisel (hedef) işlevleri kodlamak için somut (kaynak) anlam ifadelerinin kullanıldığı bir süreçtir. Bu süreç, ilgili biçimlerin üzerinde birtakım çıkarımlarda bulunmaktadır"* (2003: 578).

Heine'nin yukarıda vurguladığı noktalar gramerleşme teorisinin bütüncül bir resmini çizmektedir. Kendisinden önceki çalışmalar gibi gramerleşmenin iletişim süreçlerinin bir ürünü olduğunu vugulayan Heine, ifade zenginliği yaratmak için dil siteminin bu yola başvurduğunu vurgulamıştır ve gramerleşme süreçlerinin birbirleriyle ilişkili aşağıdaki mekanizmalardan meydana geldiğinden bahsetmiştir:

1. Anlamsal Kayıp (Semantic Bleaching)
2. Genişleme (Extension): Sözlüksel birimin yeni bir bağlamda kullanılması
3. Katmanlaşma (Layering): Gramerleşen unsurun eski kullanıldığı görevin dilden atılmadığı, yeni katmandaki göreviyle hâlâ etkileşimde olduğu süreci ifade eder.

4. Erozyon (Ses İndirgemesi): Sözlüksel unsurların sesbirimlerinde yaşadığı kayıplar.
5. Ayrışma (Divergence): Gramerleşmeye maruz kalan biçim ile daha önce bağımsız olarak kullanılan ses ve biçim ayrışmaya başlar. Her ikisi de farklı işlevlerde dilde varlıklarına devam ederler.
6. Özellik Kazanma (Specialization): Gramerleşmiş birimler, çok işlevli bir yapı görünümünden sıyrılarak daha özel bir işleve gönderme yapmaya başlar. Biçim ve anlam olarak küçülen biçimin gramatikal olarak kullanım sıklığı artmaya başlar.
7. Devamlılık (Persistence): Gramerleşmiş birimin anlamsal kayıplar yaşamasına rağmen daha önceki anlamından çeşitli izler kalması olası bir durumdur.
8. Kategorisizleşme (Decategorialization): Kaynak biçimin sahip olduğu morfolojik ve sözdizimsel özelliklerin kaybı (Heine 2003: 579).

Buna göre gramerleşmenin temelde üç aşaması vardır:

1. *Dilbilgisel ifade/biçim olan A gramatikalleşme için sözlüksel bir unsurla eş dizimlenir.*
2. *Süreç, ikinci bir B birimini gerektirir, A ve B arasındaki belirsizlik etkisi.*
3. *Sonuçta A kaybolur, B onun işlevlerini üstlenir* (Heine 2003: 579)

Heine bu mekanizmanın dilin yapısına göre semantik, pragmatik, morfo-sentaktik ve fonetik olarak farklılaşabildiğini vurgulamaktadır. Sözlüksel unsurda meydana gelen semantik, fonetik, söz dizimsel kayıplar, yeni bağlamın sunmuş olduğu özelliklerle dengelenir. Yani bu süreçte sözlüksel unsurlar, ontolojik anlamlarını kaybederken yeni anlam ve işlevler kazanmak suretiyle kayıplarını telafi ederler.

Bir biçim yeni bir gramatikal anlam kazanır kazanmaz farklılaşmaya başlar, kendi temel anlamsal ve işlevsel özelliklerini kaybeder. Bunun nedenle, kategorisizleşmeye başlar. Çok sık kullanılma eğilimine giren biçimin, dilde oluşu öngörülebilir hâle gelir. Sonuç olarak da sessel özelliklerinde kayıplar yaşanır ve ses erozyonuna uğrar. Heine, bu sürecin bitimli olmadığını ve diller var olduğu sürece döngüsel olarak devam edeceğini bildirir. Ayrıca gramerleşme sürecine konu olan fiillerin belirli kaynaklardan seçildiğini ifade eder. Buna göre fiziksel hareket ve istek fiilleri zamanla zaman-görünüş-kiplik kategorisinden bir işlev kazanmaktadır. Bu kavramlar ne genetik olarak ne de bağlantısal açıdan ilişkilidir. Yine

de gösterimsel olarak yer, konum ve hareketle ilgili kavramlar genellikle metin alanı içinde gramatikal işlevleri göstermek için ortak bir meknizmanın ürünü olarak kullanılırlar. Heine'ye göre çoğu gramerleşme süreci metaforik süreçlerle ilişkilidir: "*Bu tür süreçler, insan deneyimlerine ait somut anlamdaki (sırasıyla fiziksel nesneler ve fiziksel hareket) ifadelerin, mekânsal, zamansal, metinsel bağlamlarda daha soyut alanlara doğru bir transferini içerir* (Heine 2003: 586). Heine bu durumu şu şekilde sembolize etmiştir:

person > object > activity > space > time > quality (2003: 586)

Gramerleşme sürecinde insanın kavramsallaştırma alanının somuttan soyuta doğru bir gelişim gösterdiğini vurgulayan Heine, fiziksel hareket bildiren fiillerin anlamsal ve fonolojik değişimler yaşayarak zamansal içerik sunabilir konuma gelebilmesinin muhtemel olduğunu söyler. Somut kavramların soyut anlamlara gelişme hiyerarşisi Heine'ye göre etkinlik > uzam > zaman > nitelik şeklinde gerçekleşir. Örneğin Türk dillerinde *yürü-* fiilinin farklı yapısal ve işlevsel durumlarda ortaya çıktığı söylenebilir. *yürü-* fiili Eski Türkçe Dönemi'nde hem yürüme eylemini, hem de önüne *-A/I/U* zarf-fiil işaretleyicisini bulundurarak yardımcı fiil olarak devam eden eylemsel süreçleri bildirir (Erdal 2004: 252, Gabain 2007: 91). Tarihî Kıpçak Türkçesinde *-yır, -iir, -ıyır* şeklinde şimdiki zaman işaretleyicisi olarak kullanılır (Pritsak 1998: 127) Oğuz grubu Türk dillerinde ise *-(X)yor* işaretleyicisi, odaksıl olmayan şimdiki zaman işaretleyicisidir. Görüldüğü gibi *yürü-* fiilinin somut anlam alanından çıkıp soyut kavramlara doğru bir gelişim göstermesi, Türk dillerinin hepsinde benzer bir gelişim derecesi ile olmamıştır. Dilin kolları arasında gramerleşmenin gelişim düzeyleri arasında farklılıklar görülebilmektedir.

Gramerleşme teorisine yeni bakış açıları getiren çalışmalardan birini Björn Wiemer ve Walter Bisang (2004) ortaya koymuşlardır. Wiemer-Bisang gramerleşmenin tek yönlülüğüne vurgu yaparak bazı dillerde (Güneydoğu Asya dilleri) zorunlu kategori ve paradigmaların olmadığını vurgulamış, bu dillerin daha çok pragmatik yollarla iletişim sağladığını dile getirmişlerdir. Yalnızca somut sözcük sınıfından seçilmeyen pragmatik işlevlerde kullanılan unsurların gramerleşerek Güneydoğu Asya dillerinde görünüş-zamanlı işlevlerde kullanılabileceği fikri genel gramerleşme teorisinin dışında kalmaktadır: "*Daha genel bir perspektiften bakıldığında zorunluluklar ve paradigma oluşumlarında pek çok dilde kaçınılmaz olarak belirli dilbilgisel parametreler bulunmaktadır. Ancak bunlar gramerleşmeyi ölçmek için mutlak ve evrensel kriterler değildir. Örneğin Güney Asya dillerinde görünüşsel ve zamansal fikirler pragmatik çıkarımlar tarafından işletilir. Bu*

yüzden bu dillerdeki gramatikal kategorilerin çoğu gramerleşme teorisinin uç noktalarında bulunmaktadır" (Wiemer-Bisang 2004: 9-11). Wiemer-Bisang pragmatik kullanımların da gramatikal işlevlerde kullanılabileceğini ortaya koyarak gramerleşme teorisine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu durum gramerleşme sürecinin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğinin çok da öngörüler çerçevesinde gelişmediğini vurgulaması açısından önemli bir noktadır. Gramerleşme teorisinin sınırlarının dışında kalan başka süreçlerin de olabileceğini, gramerleşme ilişkilerinin dilin yapısı dâhilinde şekillendiğini unutmamak gerekir.

20. yüzyılın sonlarına doğru hem yapısalcı hem de işlevsel dilbilimciler tarafından belirli yönleri sıklıkla tartışılan gramerleşme teorisine karşı çıkanlar da vardır. Bunların başında Lily Campbell gelmektedir. Ona göre art zamanlı dil çalışmalarında gramatikal unsurların sözlüksel unsurlardan gelişmiş olması fikri yeni değildir. Tarihî dil çalışmalarında yeniden analiz *"reanalyses"* yönteminin bu durumu açıkladığını belirten Campbell aynı zamanda gramerleşmenin tek yönlü olmadığını da vurgular: "*Gramerleşme teorisi ciddi bir şekilde kusurlu, yanıltıcı ve tartışmalı bir şekilde tamamen gereksizdir. Çünkü mevcut mekanizmalar, söz konusu fenomenleri açıklamak için yeterlidir" (2001: 108*). Campbell'a göre gramerleşme süreçleri, salt tek yönlü değildir ve tüm gramer parçalarının sözlüksel unsurlardan geliştiğini söylemek yanlış olacaktır. Ayrıca tarihsel dilbilim çalışmalarında kullanılan yeniden analiz ve analoji yöntemleri zaten bu süreci açıklamaktadır*: "Gramerleşme gerekli midir? Eğer kendisinin teorik bir statüsü yoksa oynayacak bir rolü olabilir mi? Gerçekte gramerleşmenin kendisinin bağımsız bir değeri yoktur. Aksine diğer dil değişmelerinin bir türevidir. Değişimin sözlükselden dilbilgisele doğru eğilim göstermesi ve tersinin olmaması gramerleşmenin kendisiyle değil, onun arkasında yatan değişim türlerinin etkileşimi ile açıklanabilir (fonolojik, semantik, yeniden analiz). Gerçek açıklayıcı gücü, gramerleşmenin kendisinde değil fonetik, semantik ve yeniden analiz türlerini yönlendiren dilsel değişiklik türlerinde aramak gerekir. Gramerleşme, yeniden analizi içerir ancak yeniden analiz, gramatikal değişimlerden daha güçlü bir mekanizmadır ve gramerleşme ile sınırlı tutulamaz" (2001: 109-116, 157-158).* Tarihsel dil çalışmalarında kullanılan yeniden analiz (reanalysis) yöntemi, sözlüksel unsurların geçirmiş olduklar süreci gösterebilir ancak bu sürecin altındaki dinamikleri ortaya koymaz. Bu açıdan gramerleşmiş unsurların yapı ve işlev arasındaki ilişkisini daha iyi anlayabilmek için gramerleşme teorisi ve onun ortaya koyduğu tespitler oldukça önemlidir.

Gramerleşmenin tek yönlü bir olgu olarak nitelendirilmesi, tersi yönde bir gelişimi dışlamaz. Gramerleşmenin tersi yöndeki gelişimlerine günümüz Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu gelişimlerde ileriyle doğru gelişim gösteren süreçlerde görülen sıklık artışı, fonetik azalma vb. gibi durumlar gözlenmez. Günümüz Türkiye Türkçesinde *-mXş*, sınır sonrası [*+post*] görünüş ve kiplik ekinin bazı bağlamlarda sözlüksel bir unsur gibi kullanıldığı görülmektedir. Bu örneklerde "*-mXş"*ın kendi işlevsel anlamını tam kaybettiği söylenemez. Yalnızca sahip olduğu kanıtsallık işlevi ironik bir boyuta taşınmıştır. Aynı şekilde düşünce sistemlerinin sonuna eklenen İngilizce kökenli *-izm* eki, belli bağlamlarda cümleye ironik bir anlam katmak için sözlüksel bir unsurmuş gibi kullanılabilir. Aşağıda sunulan örnekler Türkçenin 50 milyon sözcüklük 1990-2013 yıllarını kapsayan genel amaçlı derlemi olan Türkçe Ulusal Derlemi'nden (TUD) alınmıştır:

> TT ... *Böylece ilk ay kardiyo programı, sonra da yağ yakma ve sıkılaştırma derken asıl amaçları metabolizma yaşımızı geri çekmekmiş. Böylece yaşlanma sürecini yavaşlatmakmış.* ***Mış*** *muş. İşte maaş alınca gidip yazılacağım, lömbür lömbür yağlarımdan kurtulup dipçik gibi olacağım dostlar… (TUD erişim tarihi: 11.01.2020:* https://v3.tnc.org.tr/basic-results)

> TT ... *Seyredenler heyecandan yerinde duramıyor... Arkadan da Dinar Bandosu "kurtulmuş olmanın huzuru" içinde geliyor... "Ablanı alacağım, enişten olacağım... Sana koca bulacağım... Mış..." "Mış* ***mış*** *mış mıuş... İki gözü körolası, evi barkı yıkılasıy... Mış." Yanarım yanarım da Dinar Bandosu'nu doğum günüm için İstanbul'a getiremediğime yanarım... Seneye inşallah... (TUD erişim tarihi: 11.01.2020:* https://v3.tnc.org.tr/basic-results)

> TT ... *bir sav ortaya atarsa böyle bir sav ile birlikte "empirizm" doğmuş olur. Sanat alanı da tıpkı bunun gibidir. Fakat bu* ***"izm"lere*** *göre hareket etmek hem zorunlu değildir hem de böyle bir hareket tarzı, bizi ister istemez yanlışlıklara sürükler... (TUD erişim tarihi: 11.01.2020:* https://v3.tnc.org.tr/basic-results)

> TT ... *Nasıl bir felsefe problemini, herhangi bir* ***"izm"in*** *çemberi içine sıkıştırarak incelemek güçse aynı şekilde hakiki bir sanat yapıtını da herhangi bir "****izm****"e göre incelemek güçtür. (TUD erişim tarihi: 11.01.2020:* https://v3.tnc.org.tr/basic-results)

Yukarıdaki örneklerde sözlükselleşmiş gramatikal biçimler (*-mXş* ve *-izm* örnekleri) gramerleşmenin aksi yönünde bir gelişim sergilemiştir. İşlevsel özelliklerindeki anlamları kısmen koruyan bu biçimlerin, dilde kullanım sıklığı oldukça düşüktür.

Türkçede gramerleşme teorisini ayrıntılı bir şekilde ele alan Gökçe, tarihî ve modern Türk dillerinde art fiil yapılarını gramerleşme süreçleri çerçevesinde karşılaştırmalı şekilde incelediği çalışmasında, gramerleşme süreçlerini altı maddede toplamıştır:

1. Anlamsızlaşma
2. Kategorisizleşme
3. Ses İndirgemesi ve Sıklık
4. Yenileme
5. Katmanlaşma
6. Ayrılma (2013: 31-43).

Yukarıda bahsedilen çalışmalar özetlenecek olursa şu sonuçlara ulaşılır:

1. Gramerleşme art zamanlı süreçleri içeren genellikle tek yönlü bir gelişimdir.
2. Gramerleşme eğilimindeki biçimin sözdiziminde paradigmatik kullanımları zayıflamaya başlar, isteğe bağlı biçim olmaktan çıkarak (paradigmatik) zorunlu bir kullanım hâline girer (sentagmatik). Zamanla anlamsal ve fonolojik unsurlarında kayıplar yaşayıp, biçimsel olarak kısalır. Söz dizimindeki diğer unsurlarla birleşerek ekleşmeye başlar ve son olarak da dil sistemi içinde gramatikal yani sabit ve kurallı bir birim olarak kullanılır. Bu art zamanlı süreçlerin eş zamanlı biçimleri doğurduğu dil olgusuna da gramerleşme adı verilmektedir.
3. Dillerde gramatikal unsurların kaynakları genellikle sınırlıdır. Hareket, istek, durumsal konum bildiren fiiller vb. pek çok dünya dilinde zaman, görünüş veya kiplik kategorisini işaretlemek için kaynak olarak kullanılır. Teorik olarak gramerleşme bölünemez, bütün bir olgudur. Gramerleşmede iletişimin edimbilimsel (pragmatik) modelinden sözdizimsel modele gelişim yaşanır*: söylem > söz dizim*. Dilin kullanımları (parole), dilin yapısını (langue) şekillendirir.
4. Günümüz dillerinde bir biçimin işlevsel özelliğini tam anlamıyla ortaya koyabilmek bazen onun geçmişte sahip olduğu anlamına bakmayı gerekli kılar: "*Gramatikal kategorilerin doğası, gramerleşmenin uzun tarihinin ardında yer alan son noktada değil, onların gelişim gösterdiği kaynak ögelerin bakış açısından anlaşılır"* (Haspelmath 1989: 303).

1.3.2. Paradigmatikleşme ve Sentagmatikleşme

Gramerleşme teorisinin içerisinde değerlendirilen, paradigmatikleşme ve sentagmatikleşme olguları, sözlüksel unsurların sözdizim düzlemindeki dönüşümlerini

ortaya koyar. Lehmann, dilsel yapıların gramerleşme derecelerini ölçmek için bir dizi "*parametre*" ortaya koymuştur. Lehmann bu parametreleri geliştirirken yapısal dilbilimin kurucusu Saussure'ün dil ikiliklerinden faydalanmıştır. Paradigmatik parametrede sözlüksel unsurlar anlamsal ve fonolojik özelliklerini kaybetmeye başlayarak bir gruba ait olmaya başlar. Söz diziminde bazı anlamsal kısıtlamalara uğrar. Sentagmatik parametrede ise yapıdaki biçimler arası bağlanma ilişkisi kuvvetlenir ve analitik yapıdan ekleşmeye doğru geçiş yaşanır (Lehmann 2015:181).

Paradigmatikleşme, dilde güçlü eşdizimli eğilimler göstermeyen zayıf bir birliktelik ilişkisi durumudur. Terim, bu açıdan gramerleşmiş biçimlerin paradigmalara yerleştirilme eğilimini ifade eder. Sentagmatikleşme olgusunda ise kurucular birbirinin yerine geçemezler, gramerleşmiş biçimler, zorunlu hâle gelerek yerleri sabitlenir.

Lehmann'ın gramerleşme olgusunu sözdizimsel açıdan ele aldığı gramerleşme parametresi şu şekilde çalışır:

Tablo 2. Lehmann'ın Gramerleşme Olgusunu Sözdizimsel Açıdan Ele Aldığı Gramerleşme Parametresi

Parametre	Düşük Gramerleşme	SÜREÇ →	Yüksek Gramerleşme
Bütünlük	Biçimler anlamsal özelliklerini korur	AŞINMA →	Biçimler anlamsal özelliklerini daha az taşır. Zorunlu ya da tek segmentli yapılar oluşur.
Paradigmasallık	Biçimler anlamsal açıdan birbirlerine daha az bağlıdır	PARADİGMATİKLEŞME →	Anlamsal ve biçimsel açıdan birbirleriyle bütünlemiş küçük ve sıkı paradigmalar ortaya çıkar.
Paradigmasal Çeşitlilik	İletişimsel amaçlara göre biçimler seçilebilir.	ZORUNLULAŞTIRMA →	Seçilim sistematik olarak sınırlıdır ve özgürce büyük ölçüde zorunludur.
Biçimsel Bakış	Keyfî birleşimlerin bir parçası olma	SIKIŞTIRMA →	Biçim, bir kelimeye veya bir gövdeye modifiye edilir.
Sınırlılık	Biçimler, bağımsız olarak çekimlenir özelliğini yansıtır.	BİRLEŞME →	Biçim ekleşir veya taşıyıcının fonolojik
Sözdizimsel Çeşitlilik	Biçimlerin yerleri serbestçe değiştirilebilir.	SABİTLENME →	Biçimlerin yerleri sabitlenir.

(Lehmann 2015: 174).

Paradigmalaşma, ögenin daha homojenik ve küçük olarak belirli bir paradigmaya doğru entegre olmasıdır. Gramerleşmiş tüm ögeler, sınırsız ve genel paradigma seçilimlerinden ziyade artık özelleşmiş ve tek bir işlevde kullanılan biçimlere dönüşmüştür. Paradigmatik değişkelerin kaybolması, paradigma üyeleri arasındaki seçimliliğin giderek daha fazla zorunlu hâle geldiğini belirtir.

Sentagmalaşma, kendine özgü olan serbest olarak tüm çekimsel unsurları alabilen birimlerin zamanla kendisinin çekimsel bir unsura dönüşmesini ifade eder. Sınırlılığın son aşamasında ekleşme sürecinde biçimlerin gramatikal bir unsur olarak kökeninin ilk bakışta tahmin edilemeyeceği kadar değiştiği biçimler bulunmaktadır. Kendine özel paradigma oluşturmuş bir birimin sözdizimsel olarak da serbest hareket imkânı kısıtlanmıştır. Bir ögenin biçimsel ve işlevsel açıdan alanının daraltılması, gittikçe daha düşük kurucu ögelerle (lower constituent structure) birleştirilebilir hâle gelmelerini sağlar (2015: 174-175). Bu durum analitik fiil yapıları için geçerlidir. Yardımcı fiillerin cümle içerisinde biçimsel ve işlevsel açıdan etkisini kaybetmesi onun daha zayıf kurucu ögelerden biri olan fiilimsi ekleriyle bir araya gelerek eşdizimsel ilişki kurmalarını sağlamıştır. Schmid'e göre değişken örüntülerin kullanım sıklığı, farklı varyantların normalleştirilmesine ve analoji temelli yeniliklere elverişlidir. Dilde bulunan paradigmasal ifadeler, sentagmalaşma için bir basamak oluşturur. Paradigmalaşma her yerde bulunan fakat daha az göze çarpan bir olağanlaştırma sürecidir. Sentagmalaşma ise doğrusal bir düzlemde yer alır ve işlevsel amaçlarla kullanılır. Daha geniş kapsamlı anlamlara gelişmesi nedeniyle dilde daha net fark edilirler (2020: 171).

1.3.3. Yardımcı Fiileşme Olgusu

Analitik yapıların oluşum süreçlerini irdelemek için iki fiilin bir araya geliş aşamalarını izlemek gerekir. Bu fiillerden biri gramerleşerek anlamsal içeriğini kaybedip cümlede çeşitli işlevlerde kullanılan gramatikal bir işaretleyiciye dönüşür. Sözlüksel içeriğini kaybederek cümle içerisinde bağımsız bir fiil olarak kullanılamayan ve dilbilgisel işlevlerde kullanılmaya başlayan fiilllere *yardımcı fiil* denilmektedir. Analitik fiil yapısına sahip bir cümlede, biçimsel olarak iki bağımsız fiil bulunuyor gibi görünmesine rağmen işlevsel açıdan tek yüklemli basit bir cümle söz konusudur (Anderson 2006: 5). Türkçede yardımcı fiil terimi, isimleri yüklemleştiren unsurlar, kılınış işlemcileri veya fiil çekim unsurları için kullanılan genel bir terimdir (Göksel-Kerslake 2005: 141 ; Gencan 1979: 321).

Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde yardımcı teriminin şu şekilde bir tanımı yapılmaktadır: "*Dil bilgisinde eylem öbeği tanımlamalarında eylemin anlamına özellikle kip, çatı, görünüş vb. bakımlarından katkısı olan dil birimi. Örneğin Türkçede etmek, olmak, eylemek. İngilizcede do, be, have*" (İmer vd. 2011: 266). Yardımcı fiil, ana fiile çeşitli açılardan katkı sağlayan bir yan unsur olarak düşünülebilir. Fiil statüsünde pek çok işlevsel özelliğini kaybetmiş yardımcı fiil, ana fiili süre, yükümlülük, bilgi vb. açılardan niteler. Çalışmanın konusunu oluşturan analitik fiil şekillerindeki yardımcı fiiller, isimleri yüklemleştiren yardımcı fiillerden farklı bir içeriğe ve işleve sahiptir. Nitekim son yıllarda yapılan çalışmalarda adlarla birleşen yardımcı fiilleri, katkısız fiil olarak adlandırma eğilimi yaygındır (Uçar 2007:138, Akşehirli 2013: 483).

Yardımcı fiileşme olgusu hem art zamanlı hem de eş zamanlı boyutu olan bir süreçtir. Yardımcı fiillerin güncel dildeki kullanımları, onların geçmişte sahip olduğu anlam içeriğiyle ilgilidir. Bu yüzden yardımcı fiiller süreç odaklı incelenmesi gereken karmaşık ve dinamik yapılardır. Batı gramerciliğinde *"auxiliation"* olarak adlandırılan yardımcı fiilleşme olgusu, başlangıçta iki cümle ile anlatılabilecek durumların tek cümleye indirgenmesiyle başlamıştır:

İki cümle: I'm ***going to*** *search for it (purposive) > Tek cümle: I'****m going to*** *think about it*
/It ***is going to*** *rain (future)* (Traugot 2003: 1-4)

DeLancey, ardışık olarak sıralanmış cümle yapılarının eşdizimlenme sıklıkları ve aynı özneye sahip olma özellikleri sergilediğinde, gramerleşme için uygun koşullar sağladığını dile getirir. Sıralı cümle tipini üreten herhangi bir dilde, olayların yorumlanmasında oluşturulmuş birbirine bağlı yapılar düzenli olarak biçimlendirilir. Sıralı cümlelerde yer alan fiiller, doğaları gereği birbirleriyle anlamsal açıdan birleşme eğiliminde olurlar. Bu süreç gramerleşme hadisesini tetikleyici bir itkiye dönüşür (1991: 15).

Kuteva, yardımcı fiilleşme süreçlerinin ne art zamanlı ne de eş zamanlı ele alınabileceğini, bu yüzden bir bütün olarak ele alınması gerektiğini söyleyerek "*pankronik"* terimini önermiştir (2001: 7). Anderson ise yardımcı fiillerin oluşum sürecinin yeniliklere açık olduğunu dile getirir: *"Yardımcı fiiller, dinamik, sürekli kendini yenileyen, değişken bir doğaya sahiptir"* (2006: 8). Yardımcı fiiller sınıfı, sürekli olarak farklı oranlarda üyeler kaybetmekte ve kazanmaktadır. Örneğin *düş-* fiili günümüz Türkiye Türkçesinde yardımcı fiil olarak kullanılmamaktadır. Ancak 17. yüzyıla ait bir metin

olan *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nde düşük sıklıkta da olsa bir analitik fiil yapısı olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir (*-A düş-* şeklinde). Günümüz Kuzey-Batı ve Güney-Doğu Sibirya Türk dillerinde *-Atüs* yapısının, bir hâle aniden geçmeyi gösteren bir kılınış işlemcisine dönüştüğü görülmektedir (Bacanlı 2014: 173).

> OsmT. *Ve nehr-i Şiçe handakı içinden cereyân edüp deryâ-misâl handakı nısfu'l-leylde cemî'i der [ü] dîvârın meş'aller ile çerâğân edüp handak içi münevver olup cümle küffâr derûn-ı hisârdan "Yajuj, Yajuj" deyü nigehbânlık edüp feryâd edüp kal'a beklerlerdi. Biz dahi ol mahalde tarpadak kal'a dibine* ***vara düşdük*** (SN**:** VI/4a: 6).

> OsmT. *Nasîhat dutmayup niçe âdemler pür-silâh olup câmûsları kova kova ol sâ'atde Kalmık obaları içine* ***gire düşerler*** (SN: VIII/189a: 2).

> HakT. *Suġ ınzer pray kirgelektök örkeniŋ pazi* ***körınetüsken*** "Su oyuğa girmeden önce aniden bir kaplumbağanın başı göründü" (Anderson 2006: 348).

Heine'ye göre yardımcı fiilleşme süreci, tek yönlü bir süreçtir. Düşük sıklıktaki gramerleşmiş birimler, daha yüksek sıklıkta gramatikal işlevlerde kullanılmaya başlar. Bazen bu sürecin tersi yönde bir gelişim sergilediği de görülmektedir (1993: 53). *Seyahatnâme*'de *–A ko-* şeklinin yapısının kılınışsal işlevlerde kullanıldığı örnekleri mevcut olsa da *–A ko-* yapısının *al-* fiiliyle kurduğu ilişki sözlükselleşmeye doğru bir gelişim sergilemiştir. Burada gramatikal bir işlevden bahsetmek mümkün değildir.

> OsmT. *Allâh içün olsun beni bu Girid gazâsından* ***alıkoma****. Henüz sadrıa'zam "İstife şehrinde imiş, yetişeyim!" dedikde* (SN: VIII/ 204b: 30)

Yardımcı fiilleşme süreci üç olgu etrafında ele alınabilir:

1.3.3.1. Anlamsal Kayıp

Analitik fiil yapılarında yer alan yardımcı fiilin anlamsal içeriğinde kayıplar yaşaması, gramerleşme sürecini başlatır. Yardımcı fiilleşme sürecinin ilk aşamasında, gramerleşme yönünde kullanım derecesi artan sözlüksel unsurlar, somut/temel anlamlarını kaybetmeye başlar. Bu süreçte kavramsal alandan gramatikal alana geçiş yaşanır. Örneğin fiziksel hareket bildiren fiillerin görünüş-zamanlı fikirleri işaretlemesi, diller arası oldukça sık rastlanan tipolojik bir olgudur. Hopper ve Traugott, gramerleşmenin ön koşulu olarak anlam kaybını görürler. Çünkü gramerleşmenin erken devirlerinde anlam unsurları, bir araya getirici birleştirici bir görev üstlenir: "*Gramerleşmenin ilk aşaması anlam değişikliği içerir ancak tamamen gerçekleşen bir anlam kaybından söz edilemez"* (2003: 88). Aslında sıklık

ve anlamsal kayıp süreçleri birbirinin içine geçmiş durumlardır ki hangisinin önce hangisinin sonra geldiğini tespit etmek her zaman kolay değildir: "*Pragmatik belirliliğin kaybı, kullanım sıklığı yoluyla alışkanlık hâline gelme durumunun doğal bir sonucudur. Bu durum rutinleşmenin başka bir etkisidir"* (Haspelmath 1999: 1062).

Anlam kaybında, sözlüksel unsur yan veya mecazî anlamların çoğunu kaybeder, geriye sadece anlamsal çekirdeği kalır. Özellikle fiil unsurları sahip oldukları somut devinim/hareket ve yön fikirlerini korurlar. Örneğin Eski Türkçe *ber-* fiili "vermek" anlamındaki kullanımlarının dışında *-A/-I/-U* zarf-fiil ekiyle birleşerek *-aber-* şeklinde yararlanıcı kılınışı işaretlemektedir (Erdal 2004: 260). Burada fiilinin *"vermek"* somut anlamının silindiğini ancak kavramsal boyutta verici → iletilen nesne → alıcı çekirdek anlam ilişkisinin korunduğu söylenebilir. Bu ilişki eylemin art fiil yapısı içerisinde kılınış değeri olarak yararlanıcı kılınışa sahip olmasını sağlamıştır:

> Orh T. *...Olurupan, Türük bodunıng ilin tör[üs]in* ***tuta birmiş, iti birmiş****... (*KTD1) "Hükümdar olur olmaz Türk milletinin devletini, töresini devam ettirmiş, ve düzenleyivermiş" (Tekin 1988: 38).
>
> Krh T. *Takı bir ayıtġu sözüm bar saŋa, anı ma açukluġ* ***ayu ber*** *maŋa* "Sana soracak bir sözüm daha var, onu bana açık olarak söyle" KB 2176 (Arat 1999: 235).
>
> Osm. T. "*Yüzünüz ak olsun!" deyü iki kîse ihsân ve çalıcı mehterbaşımız bile idi, ana da bir kîse in'âm* ***alıverdim*** *ve bu hil'atları ve çelenkleri Paşa defter ile hakîre verüp, "Vekîlim olup bu hil'atları cümle ağavâtlara defter mûcebince geydirüp başlarına bism-i İlâh ile sokup bizden cümle guzâta selâm eyle" deyü keseleri ve hil'at ve çelenkleri verüp...* (SN: V/61b: 103)

Anlamsal içeriğinde kayıplar yaşayan fiil kendi kılınış içeriğinde de kayıplar yaşar ve bu sayede farklı kılınış içeriğine sahip fiillerle birleşebilme özelliğine sahip olur. Örneğin Seyahatnâme'de *öp-* fiili bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir fiilken kılınış içeriği dönüşümsüz [-*d*] olan *dur-* fiiliyle birleşebilir. Kılınışsal açıdan uyumsuz olan bu iki fiil, *dur-* fiilinin başlangıç dönüşümlü [+*başd*] olma özelliğini kaybedip sadece sürerlik kılınışını işaretlemesiyle bir araya getirilmişlerdir. Burada anlamsal bir zıtlık yoktur. *dur-* gösterimsel anlamını kaybederek (ayakta durma), sürerlik anlamıyla yardımcı fiil olarak kullanılmıştır.

> OsmT. *Dağlar içinden bir beyâz bayrak zâhir olup niçe bin küffâr piyâde ellerin ardlarına komuşlar. Aslâ silâhları yok. Hemân niçesi gelüp Kalga Sultân'ın ve yalı ağasının ayağına düşüp atlarının tırnakların* ***öpüp durdular (****SN:* V/103a: 172).

Yardımcı fiillerin gramerleşme derecesi, ana fiil ile bağlamsal ilişkileri belirler. Gramerleşme sürecinin ilk basamaklarında yer alan yardımcı fiiller, farklı kılınış içeriğine sahip fiillerle bir araya getirilirken çeşitli kısıtlamalara tabi tutulurlar. Örneğin İngilizcede *Ving* yapısı, durağan yapılı fiillerle uyumsuzluk gösterir (Anderson 2004: 8). Aynı durum Türkçe için de geçerlidir. Örneğin *yat-* başlangıç dönüşümlü [+*başd*] bir fiildir ve *koş-* fiili gibi dönüşümsüz [-*d*] fiillerle birlikte kullanım sergilemez. Ancak *–(y)Xp yat-* analitik yapısında bulunan *yat-* yardımcı fiili ana fiilin kılınış değerine yansızlaşarak dönümşümsüz fiillerle de kullanılır hâle gelebilir.

TT. **koşup yattı*

OsmT. *Der-ziyâretgâh-ı şehr-i Kazan: Vilâyet-i Âzerbâycân ki şehr-i Tebrîz-i dilâvîzdir, anın kurbunda bir kubbe içinde medfûn olan Mehemmed Şâm-ı Gâzân bu şehr-i Kazan'dan olmak [ile] şenbet-i Kazan'dan galat Şâm-ı Gâzân derler. Vâlidesi olan Helam Ban nâm hâtûn bu Kazan'da* ***pişüp yatır*** *(SN: VII/ 171b:308)*

Anlam kaybına bağlı olarak öznesi canlı olan fiillerin, zamanla cansız varlıklar için de kullanılabilmesi, yardımcı fiilleşmenin bir diğer kanıtıdır. Bu duruma Türkçede *yat-* fiili örnek gösterilebilir. *yat-* fiilinin, Eski Türkçede hem kendi içeriksel anlamını koruduğu hem de anlamsal boşalma sürecine girerek yardımcı fiil olarak kullanıldığı örnekleri bulunmaktadır. *Seyahatnâme*'den elde edilen veriler, *yat-* fiilinin *–Xr* eki ile birleşerek koşaç görevinde kullanıldığını göstermektedir. Bu nedenle cümlede, özne seçimliği konusunda bir kısıtlamaya sahip değildir.

EUygT. *(AY 601/13) ne bo bay[a][ġ]ut [o][ġ]lın körtükde ötrü ol umunçl[u][ġ] köŋülin tėtrü körüp közlerin ançak(a)ya yme öŋi kėtermedin tėtrü* ***körüp yatdılar****... (derlem.cu)* "[Balıklar] o śreṣṭhīnin oğlunu gördüğü vakit, [onu] umutla seyredip gözlerini bir an dahi kırpmadan [ona] dikkatlice bakıp kalmışlar" (AY IX, s. 139).

EUygT. *anta ötrü bodıs(a)t(a)vnıŋ yaş sünükleri ınaru berü anta monta* ***saçılıp yatmışın*** *körüp… (derlem.cu) "Ne zaman (ki) Bodhisattva'nın vücudunu feda ettiği yere geldilerse orada Bodhisattva'nın yaş kemiklerinin oraya buraya saçıldığını görüp* (…)" (AYAç Bars, s. 120).

OsmT. *Mesîregâh-ı karye-i Galata****:*** *Bir mürtefi' bayır üzre bin hâneli (---) köyüdür kim cümle re'âyâsı Rûm keferesidir. Bâğı ve bâğçesi cihânı dutup şarâbı fîrâvândır. Bu mahalde nehr-i Kamçı içinde beş yüz pâre gemi birer halat ile kışlaya* ***bağlanup yatırlar****, zîrâ Varna limanı şiddet-i şitâda ne'ûzubillâh gemiler gark olur*. (SNV51)

1.3.3.2. Sıklık Değerindeki Artış

Gramerleşme eğiliminde bulunan sözlüksel unsurların anlamsal kaybından sonra kullanım derecesi yani sıklığı artar. Ses kayıplarının çoğunun dilin ekonomikliği ile ilgisi vardır. Fonolojik bir biçim, gramerleşme yolunda olan bir öğenin telaffuzunu kolaylaştırmak amacıyla kısaltılabilir. Haspelmath'a göre ses kaybı aşaması, gramerleşmenin anlam kaybı aşamasından sonra meydana gelir: "*Anlamsal genelleşme ya da anlam ağarması temel bir söylem işlevi için önkoşuldur. Yani diğer değişimleri tetikleyen sıklıklıktaki artış için bir ön koşuldur"* (1999: 1062). Dillerdeki çekimsel unsurların sözlüksel unsurlara göre iletişimde daha az bilinç gerektirmesi, kullanım sıklığındaki artış ile paralellik göstermektedir.

Gramerleşme sürecinde olan sözlüksel unsurların sıklığının artması ve geçirecekleri fonolojik değişimler (yıpranmalar), onların sözdiziminde diğer unsurlarla eşdizimlenme oranının artmasına neden olur:" *İndirgeme ya da erozyon aslında gramerleşme teorisiyle öngörülmüştür. Bir sözcük, dilbilgisel bir işaretleyici olarak konvensiyonelleştiğinde (yaygınlaşmaya başladığında) ses erozyonuna uğrama eğiliminde olur. Yani fonolojik maddenin bir şekilde azalması ve çevresindeki fonetik biçime daha bağımlı hale gelmesi muhtemeldir"* (Heine 1993: 106).

Türkçedeki analitik fiil yapılarından bazıları, birbirleriyle o kadar iç içe geçmiştir ki fonetik erozyona uğrayarak sıfır biçimbirime ulaşmışlardır (Anderson 2006: 69). Günümüz Türkiye Türkçesinde koşaç olarak görev yapan *i-* fiilinin durumu buna örnek gösterilebilir. Günümüz Türk dillerinde kaynaşık fiil yapıları (*fusion verb*) denilen çeşitli biçimler ortaya çıkmıştır. Bunlar iç içe geçmiş analitik fiil yapılarının ses erozyonu sonucu kısalarak kaynağı tespit edilemeyecek derecede gramerleşmesiyle meydana gelmiştir. Johanson'a göre Hakas Türkçesinde kaynaşık tarzda üretimiş pek çok fiil birleşmesi bulunmaktadır. Bunları ekleşik fiil birlikleri başlığı altında değerlendiren araştırmacı, Hakas Türkçesinde ünsüzle sonlanan fiillere getirilen *-Xp* zarf-fiili ⍉ biçim birime dönüştüğünü dile getirir. Örneğin *pas sal-* < **pas-ıp sal-* "y*azıvermek"* gibi (2007: 91). Teleüt ağzında da zarf-fiil eki aşınarak sıfır biçimbirime gelişmiştir: "*Belirli erozyon süreçleri göz önüne alındığında Türk dillerinde orijinal yardımcı fiil yapılarının zarf-fiil kalıntıları bulunur. Orijinal yardımcı fiillerin kendileri ø gerçekleşimine sahiptir. Yardımcı fiil yapılarında zarf-fiil parçasının kendisi, belirli bir Türk dilinde gelişimsel olarak ø biçimbirime dönüşmüş olabilir" (*Anderson 2006: 253).

Gramerleşmenin en önemli zincirlerinden biri olan sıklık, sözlüksel unsurların dilbilgisel işlevlerde kullanılmasıyla artmasına rağmen özellikle kılınışsal modifikatörler olan art fiil yapılarının sıklık değerlerinin görünüş-zamanlı işlevde kullanılan birimlere göre düşük olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin *yazmak* fiili, Eski Türkçede yanılmak, isabet etmemek anlamlarında geçmektedir (Gabain 1988: 23). Ancak Oğuz grubu Türk dillerinde *yazmak* fiilinin sözlüksel bir fiil kullanımına rastlanmaz. Ancak art fiil yapısı olarak kullanıldığı durumların günümüz Türkiye Türkçesinde belirli fiillerle sınırlı kaldığı görülmektedir. (*düşmek, boğulmak* vb.) Bu yapının günümüzde yerini *neredeyse, az kalsın* gibi kısa zaman bildiren unsurlara bıraktığı söylenebilir. Bunun dışında belirli kılınış içeriğine sahip art-fiillerin ise birer görünüş işlemcisine dönüşerek daha sık işlevlerde kullanıldıkları bilinmektedir. Örneğin *-a tur-* yapısının günümüzde Güney-Batı Anadolu Ağızlarında sınırlar arası [+*intra*] bakış açısını işaretlediği bilinmektedir (Demir 1993: 74).

Ünlü uyumu, bir sözcüğün ünlülerinin özellikleri yönünden benzeşmesidir (İmer vd. 2011: 253). Analitik fiil yapılarında ana fiil ile yardımcı fiil arasında bir ünlü uyumunun olması çoğu zaman beklenmez. Analitik şekillerin bazıları, sıklık derecesinin artmasıyla ana fiil ile ünlü uyumuna girer. Anderson Hakas Türkçesindeki yardımcı fiil yapılarında ses uyumuyla ilgili bir özellik olduğunu dile getirir. Ana fiile sonu ünsüzle biten (*-p*) bir yardımcı fiil getirilse bu bitişik (*fusion*) olarak ele alınır. Ünlüyle başlayan bir yardımcı fiil getirilirse perifrastik olarak sunulur. Sibirya Türk dillerinden Hakas Türkçesinde yardımcı fiil yapılarının sözlüksel biçimle fonolojik koşullandırılmasının ilginç bir örneğini sunar. Anderson'a göre, Hakas Türkçesinde sözlüksel fiilin *-(y)Xp* zarf-fiil ekiyle birleşip birleşmeyeceği ana fiilin bir ünsüzle bitip bitmemesine veya yardımcı fiilin bir ünsüzle başlayıp başlamadığına göre belirlenir. Eğer ana fiil ünsüzle bitiyorsa ve yardımcı fiil ünsüzle başlıyorsa orada genellikle *–(y)Xp* eki bulunmaz. Sözlüksel fiil ø işaretleyicili veya yalın hâlde bulunur. Bu durum Hakas Türkçesinde perifrastik fiil yapılarında ve kaynaşık yardımcı fiil yapılarından görülür. Örneğin *at al-ġa-m* < *at-ip al-ɣa-m* "*I shot (for me)*" (2006: 104-105).

Analitik fiil yapılarının farklı alamorfları arasında işlevsel farklılık bulunabilir. Benzer yapının farklı biçimleri farklı işlevlerde kullanılmak üzere yenilenmiş olabilir. Anderson'a göre Türk dilleri için yardımcı fiilli yapıların karakteristik özelliklerinden biri, benzer yapının aynı dilde bir veya birden fazla biçim ve işlevde ortaya çıkmasıdır. Anderson Hakas Türkçesinde *-ıptır* ve *-iptir* arasında bile anlamsal bir fark olduğunu

savunur (2006: 250). Ancak alomorflar Oğuz yazı dillerinde, analitik fiil yapılarında anlam ayırt edici unsur olarak kullanılmamaktadır.

1.3.3.3. Sözdizimsel Kısıtlamalar

Kullanım sıklığı artan, temel/somut ve yan anlamlarının büyük çoğunluğunu kaybeden fiiller, gramatikal unsur olarak seçimlik olmaktan (paradigma) zorunlu olmaya (sentagma) geçiş yaptıklarında sözdizimsel bazı kısıtlamalara tabi tutulur. Bu süreçte, yardımcı fiil olarak kullanılan fiiller, zamanla ana fiil gibi bağımsız şekilde kullanılamaz hâle gelerek belli bağlamlarda kullanımları sınırlandırılır. Bu aşamada sözlüksel birimler daha küçük birimlerle birleşmeye ve sözdiziminde belirli konumlarda bulunamamaya başlar. Sözdizimsel kısıtlamalar, morfo-fonolojik ve morfo-semantik değişimler yüzünden tetiklenir.

Yardımcı fiillerin semantik ve fonetik düzeylerde yaşadıkları kayıplar, onların istem değerlerini ortadan kaldırmıştır. Analitik şekillerle kurulan cümlelerde öge dizilimi ve sayısı ana fiilin istemi dâhilinde şekillenir. Yardımcı fiillerin yaşadıkları söz dizimsel kayıplar, gramerleşmenin kategorisizleşme aşamasında yaşanır. Bu aşamada yardımcı fiillerin, bir fiil değeri olarak alması gereken olumsuzluk, çatı, şahıs ekleri gibi diğer çekim unsurlarını üzerine almasında kısıtlılıklar söz konusu olabilir (Gökçe 2013:35).

Yardımcı fiillerin üye yapıları bulunmaz ve cümle içerisinde sonradan eklenen (modifiye) unsurlar gibi görünürler. Bu yüzden ana fiil, analitik fiil yapısının zorunlu elementidir. Yardımcı fiiller, anlamsal açıdan soyut ve özel bir duruma göndermede bulunur. Bunlar genellikle zaman, görünüş, kiplik gibi, olayların zaman düzlemindeki konumlarını, konuşurun tutumunu veya ana fiilin iç evre yapısını günceller veya vurgular. Bu açıdan söz dizimsel açıdan boş bir öge olarak kabul edilirler. Gökçe, yardımcı fiil yapılarının cümleden çıkarıldığında cümlenin yapısında bir değişiklik yaratmadığını dile getirir (2013:142). Anderson'a göre analitik fiil yapılarında çekimsel baş, öbeksel baş ve anlamsal baş birbirlerinden farklıdır. **Çekimsel baş** ile kastedilen; işlevsel kategorilerin kodlandığı, çeşitli zamansal, kipsel referansların yer aldığı baştır. Türkçe için analitik fiil yapılarında çekimsel baş, genellikle yardımcı fiillerdir. **Öbeksel baş**, analitik fiil yapılarında bir bağlayıcı unsurla kurulan öbeği yöneten baştır. Analitik öbeği yöneten baş, ana fiildir. **Anlamsal baş** ise yüklem ile ilişkilendirilen birimlerin semantik rolünü belirler. Bu da genellikle ana fiildir ve cümledeki üyeleri yöneten

birimdir (2006: 23). Bu durumda sözdizimsel açıdan analitik fiil yapılarında anlamsal ve öbeksel baş, ana fiil iken çekimsel baş, yardımcı fiildir. Bu örüntüler yardımcı fiilleşmenin alt ulamlarını değil, dillerdeki söz dizimsel cümle yapılarındaki eğilimi yansıtır (2006: 24). Diller bu örüntülerden birini veya bir kaçını gösterme eğiliminde olabilir.

Yardımcı fiiller, çatı özelliklerini kayberek ana fiile bağlı olur. Örneğin *dur-*, sözlüksel olarak geçişsiz bir fiil özelliğine sahiptir. Ancak yardımcı fiil olarak kullanıldığı durumlarda çatı özelliğini kaybedip ana fiile bağlı olduğu için nesnesi olan cümlelerde de kullanılabilir. Bu durum geçişsiz özelliğe sahip diğer pek çok yardımcı fiil için geçerlidir. Benzer şekilde sözlüksel olarak geçişli fiil özelliğine sahip eylemler, yardımcı fiilleşme derecelerine göre geçişsiz fiillerle birleşebilir. Analitik fiil yapılarında ana fiilin çatı özelliğine göre cümle kuruluşu sağlanır.

> OsmT. *Paşa huzûruna girüp hemân iki ulak sadağı ve savatı ve belinde kılıcıyla Paşa huzûruna gelüp kalpakların taşlayup, ya'nî yere bırağup dest bûs edüp mektûbları Paşa destine verüp gerüye* ***durdu*** *(SN: V/17b:28)*
>
> OsmT. *Bu çavuşbaşı, Hasan Paşa'yı görüp aslâ yerinden zerre kadar hareket etmeyüp dahi ziyâde* ***ayağın uzadup durdu*** *(SN: V/7a:10)*
>
> OsmT. *Kapudan içeri girdikde* ***anı gördüm****, bu hammâm câmekânının soffaları üzre iki yüz aded çatal fitilli sekbân u sarıca cellâdları âmâde idiler (SN: III/184b: 286).*
>
> OsmT. *"Ve bundan sonra pâdişâhım, yeniçerinin bu isyân [u] tuğyânları hadden efzûn olduğu Acem şâhı'na mün'akis olup bir gün şâh, Ahıçka kal'asın muhâsara sadedinde iken 'Bire gâzîler, dîn-i mübînin intihâ-yı serhaddi olan Ahıçka kal'asın halâs etmeğe yetişelim' deyü* ***feryâd edegördüm*** *(SN****:*** *I/65b:108)*

Yardımcı fiillerin istem değerlerinde de kayıplar yaşanır. Sözdizimsel düzlemde ana fiile bağlı olan yardımcı fiillerin cümlede yöneten pozisyonunda olamadığı açıktır. Aynı şekilde yardımcı fiillerin konumsal olarak yerleri sabittir. Ana fiilin önünde (ön fiil) veya sonunda (art fiil) yer alabilen yardımcı fiiller, Türkçedeki niteleme kurallarına uymazlar. Türkçede nitelemenin yönü soldan sağa gerçekleşmektedir. Ancak yardımcı fiiller, ana fiili işlevsel açıdan niteledikleri hâlde ana fiilin genelde (ön fiilleri saymazsak) sağında yer alırlar. Sözlüksel fiil ile yardımcı fiil arasındaki ilişkinin yönü sağdan sola doğrudur (Ağcagül 2004: 6). Art fiil yapıları için belirlenen bu tespit diğer analitik fiil yapılarını *(-mXş ol-, -AsI gel-, -AsIyA kal-* vb.) da kapsar niteliktedir.

Analitik fiil yapılarının en belirgin yapısal özelliklerinden biri de ana fiil ve yardımcı fiilin aynı özneye sahip olmasıdır. Çünkü analitik fiil yapıları cümlede tek bir

birimmiş gibi hareket ederler. Ancak bu yapıların aynı olumsuzluğa işaret ettiği konusu tartışmalıdır. Örneğin *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan analitik fiil yapılarında ana fiilin üzerinde taşıdığı olumsuzlukla, yardımcı fiilin taşıdığı olumsuzluk aynı anlamsal duruma işaret etmeyebilir.

TT. *Bu saatte gitmiş olmamalı.*
TT. *Bu saatte gitmemiş olmalı.*

Yukarıdaki cümleler kiplik anlamları açısından birbirlerinden farklıdır. Birincisinde konuşurun olay hakkındaki tutumu emre yakın bir istek bildirmekte, ikincisinde ise konuşurun olay hakkındaki tahminî tutumu aktarılmaktadır. Yani olumsuzluğun yeri, bu cümlelerde kiplik değerini değiştirmektedir. Olumsuzluğun analitik fiil yapılarında farklı pozisyonlarda anlam belirleyici olarak kullanıldığı söylenebilir. Ancak analitik fiil yapılarındaki her birimin böyle bir özellik göstermesi beklenemez. Olumsuzluğun ana fiilin üzerinde olduğu veya yardımcı fiil yapısının üzerinde olduğu durumlar vardır. Bu durum genel olarak düzensizdir.

Sözlüksel içeriğinde kayıplar yaşayan ve sözdizimsel açıdan çeşitli kısıtlamalara maruz bırakılan yardımcı fiiller, belirli görünüş-zamanlı ve kiplik işaretleyicilerine duyarlık geliştirebilir. Bu durum, analitik fiil yapısının kılınışsal içeriğiyle çakışan, zamansal veya kipsel açıdan zıt olan eklerin, analitik yapıyla eşdizimlenememesiyle sonuçlanır. Örneğin *-AyAz-* yapısının yalnızca *-DX* ve *-mXş* ekleriyle birleşebilmesi, *yaz-* fiilinin yaklaşma kılınışı işlevine gelişmiş unsur olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü yaklaşma kılınışı, işlevi itibarıyla geçmişte gerçekleşecekken son anda gerçekleşmeyen olaylara atıf yapar. Bu yüzden *yaz-* fiili, geliştiği işlev dolayısıyla gelecekte gerçekleşecek anlamı taşıyan *-AcAk, -Xr, -yor* biçimleri ile birleşememektedir.

Yardımcı fiiller, cümleden çıkarıldıklarında cümlenin üye sayısında bir değişim yaşanmaz. Bu yüzden yardımcı fiillerin cümlede sözdizimsel bir değeri yoktur. Yalnızca cümleden çıkarıldıklarında anlamsal açıdan bir değişiklik yaşanır.

TT. *Yağmurdan kaçıverdiler.*

TT. *Yağmurdan kaçtılar.*

TT. *Yağmurdan kaçmış olduk.*

TT. *Yağmurdan kaçtık.*

Gramerleşmeye uğrayan yardımcı fiiller, gelişigüzel işlevler kazanmazlar. Burada da bir kurallılık söz konusudur. Bu yardımcı fiiller çatı, olumsuzluk veya şahıs kategorisini temsil etmek için kullanılamazlar. Dünya dillerinde yardımcı fiilleşmenin evrensel boyutunu inceleyen Kuteva, yardımcı fiillerin cümle içerisinde kılınış, zaman-görünüş ve kiplik işlevlerini işaretlemesinin evrensel olduğunu dile getirmiştir (2001: 21). Burada yardımcı fiillerin kılınış, zaman-görünüş ve kiplik işlevlerine ek olarak, gramerleşmenin son evresinde birer koşaca dönüşebilmeleri de olasıdır. Bugün çeşitli kollara ayrılarak varlığını sürdüren Türk dilleri arasında, farklı dilsel süreçlerden geçen, anlamsal ve işlevsel özelliği farklı derecelerde olan pek çok yardımcı fiil bulunur. Bu unsurların geçirmiş oldukları süreçler ve işlevsel özellikleri lehçeye özgü veya lehçe koluna özgü olabilir. Neticede her lehçe kendi coğrafi, tarihî, kültürel geçmişinde bu ögelere farklı işlevler yükleyebilir.

1.4. Analitik Fiil Yapılarının Kaynakları

Dildeki tüm yapıların gramerleşme sürecinden geçmesi mümkün değildir. Yalnızca belirli sınıflarda bu eğilim daha fazla görülür. Kılınış, görünüş-zamanlı ve kiplik işlevler için belirli olay şemalarına ait fiillerin seçilmesi, dünya dillerinde en yaygın gramerleşme süreçlerinin görüldüğü alanlardır.

Yardımcı fiilleşme için tipolojik olarak belli dilsel şemalardan sözlüksel unsurlar seçildiği konusunu ilk dile getirenlerden biri Kuteva (2001) olmuştur. Kuteva'nın açıklamasındaki evrensel nokta, yardımcı fiilleşmeye konu olan sözlüksel unsurların kısıtlı ve belirli kavram alanlarından seçilmesi düşüncesidir. Sınırlı anlam kümelerinden seçilen fiiller, evrensel olarak tüm dünya dillerinde, benzer işlevler için tercih edilmektedir. Kuteva'ya göre yardımcı fiilleşme olgusu, tüm insanlığın dili nasıl kavramsallaştırdığını ortaya koyan bilişsel bir süreci yansıtır (2001: 21-22).

Kuteva, yardımcı fiilleşme sürecine konu olan fiillerle alakalı olarak evrensel iki önemli durum tespit etmiştir:

1. Yardımcı fiil kaynakları olarak genellikle tüm dillerde insan deneyimlerine dayanan somut ve temel fiiller seçilir.
2. Yardımcı fiilleşme aşamaları belirli bir zinciri takip eder: sözlüksel yapı > gramatikal yapıya dönüşür (2001: 22).

Yardımcı fiile dönüşen yapıların sözlüksel kaynakları, hareket fiilleri, pozisyonel durum bildiren fiiller veya aksiyon fiillerinden seçilebilir. Örneğin İngilizcede bir hareket fiili olan *go,* geleceğe yönelik eylemleri anlatmak için kullanılır (*be going to*). Türkçede ise *yürü-* fiili, kılınışsal açıdan dönüşümsüz [*-d*] bir hareket fiilidir. Günümüz Türkiye Türkçesinde *-Ayorı-* yapısı, gramerleşerek odaksıl olmayan kesin şimdiki zamanı işaretlemektedir. Pozisyonel durum bildiren *dur-* fiilinin, bugün pek çok Türk dilinde gramerleşerek koşaç veya Türkmen Türkçesinde *-ıpdIr* şeklinde sınır sonrası [*+post*] görünüş-zamanlı işlevlerde kulanıldığı gözlemlenmektedir (Aslan-Demir 2013: 83).

Kuteva bu gelişimlerin gelişigüzel olmadığını belirli bir konsept çevresinde geliştiğini vurgulayarak yardımcı fiilleşme sürecinin anlambilimsel ve kavramsal boyutunun önemini vurgular. Bu ilişkinin evrensel olduğunu, insanların dünyayı algılayış biçimlerinin benzerlik gösterdiğini belirtir (Kuteva 2001: 25). Bu bakış açısı, analitik fiil yapılarının temelini oluşturan yardımcı fiillerin sadece morfo-sentaktik bir gelişim değil, aynı zamanda anlamsal bir değişim geçirdiğini de gösterir. Gramerleşmeye konu olan yardımcı fiil, anlamında kayıplar yaşayabilir ancak kavramsal açıdan da bir dönüşüm yaşar. Bu sebeple yardımcı fiillerin seçildiği sözlüksel kaynaklar ve dönüştüğü işlevler arasında sıkı bir ilişki söz konusudur.

Yardımcı fiilleşmenin başlangıç aşamasında meydana gelen anlambilimsel değişim sürecinin temelinde metaforlaşma veya metonimi vardır. Swester İngilizcedeki *go* fiilinin gelecek zamanı işaretleyen bir biçim hâline dönüşmesini, *gitmek* eyleminin doğrusal olarak geleceğe doğru uzanan bir anlamsal resim şemasının olmasına bağlar. Bu sebeple *go* fiili, geleceğe yönelik durumları anlatırken öncesinde sahip olduğu anlamla metaforik bir eşleşmeye sahiptir (1988: 391). Burada kaynak alandan hedef alana doğru bir doğrusallık söz konusudur. *go* kavramsal açıdan doğrusal bir hareket bildirir. Osmanlı Türkçesinde, *git-* fiili genellikle *-(y)Xp* zarf-fiiliyle veya sınır sonrası [*+post*] görünüş bildiren sıfat-fiil ekleriyle birleşme eğilimi gösterir. Bu sayede geçmişe yönelik bitmiş eylemleri ifade eder. İngilizcede ileriye yönelik (gelecek zaman fikirleri) olarak kurulan anlamsal ilişki, Türk dillerinde geriye doğru olacak şekilde kurulmuştur. *git-* fiilinin anlamsal içeriğinde yer alan doğrusallık şeması bu bitmiş eylemlerde de gözlemlenebilir. Eylemlerin bitmişliğinin üzerinden uzun bir zaman geçmiştir:

OsmT. *Cümle ihtiyâr-ı Van eyitdiler: "Sultânım, bu türâbı üç yılda bu Van kayasına Timur sürüp yığmışdır. Âhir zafer bulamayup* ***yıkılup gitmişdir*** *(SN: IV/248b: 105)*

OsmT. *Eğer bu Erdel memleketin İslâm diyârına zamm etdim derseniz bu şeyi Yıldırım Bâyezîd Hân ve Sarı Gâzî Süleymân Hân ederlerdi. Hemân anlar Tuna'yı hudûd edüp bu tarafa bakmamış ve yakmamış, Mekke ve Medîne vakfı olsun* ***demiş gitmiş****. Şimdi bu kal'a tâ kâfiristânın ortasındadır kim yigirmi gündür. İslâm tarafından bu mahalle güc ile geldik (SN: VI/ 6a:9)*

Hewson ve Bubenik (1997) *Tense and Aspect in Indo-European Languages* adlı çalışmalarında, dillerde bulunan zaman, görünüş ve kiplik işlevinde kullanılan birimlerin çeşitli boşlukları doldurmak için ortaya çıktıklarını savunur. Araştırmaya göre dünya dillerinde zaman kategorisi, genellikle üçlüdür. Ancak iki zaman kategorisine sahip diller de vardır. Bazı dillerde geçmiş zaman ve bitmişlik görünüş işaretleyicileri varken bunun karşıtı bitmemişlik işaretleyicileri yoktur. Bunlar bazen gösterimsel olarak işaretlenme ihtiyacı hissederler. Bu sayede iki fiilden oluşan yüklemcil unsurlar ortaya çıkmaktadır: "*Biz buradaki dil sistemleri içerisine inşa edilmiş bitmişlik/bitmemişlik arasında bir zıtlığa sahibiz. Yani bu tarz dillerde bitmemişliğin ifadesi biçimsel anlamda eksik değildir. Bu araçlar dillerde çok fazladır. Gerçekte onlar görünüş-zaman sisteminin içsel organizasyonunun bir parçasıdırlar*" (Hewson-Bubenik 1997: 220). Ancak Türk dilleri için kılınış, görünüş-zamanlı ve kiplik işlevler için kullanılan analitik şekiller, çoğu zaman boşluk dolduran süpletif biçimler olarak değil, kendi paradigmatik sistemini oluşturmuş ve dilde anlamsal çeşitlilik sağlayan unsurlardır.

Kuteva ise Hewson ve Bubenik'in görüşlerine karşı çıkarak yardımcı fiilleşme olgusunun paradigmadaki bir ihtiyaçtan ziyade, dillerin fiziksel nesnelerin uzamsal veya pozisyonel konumlarını işaretsiz ve kanonik olarak kodlamasından kaynaklandığını savunur. Pek çok dilde *otur-, ayakta dur-, uzan-* fiilleri gramerleşerek görünüşsel işlevde kullanılabilir. Bu fiiller, gizil olarak bir mekânsal konum bildirir. Yardımcı fiilleşme ile birlikte bu özellikler açığa çıkar (2001: 51).

Her dilde nesnelerin uzamsal konumları, farklı şekillerde kodlanır. Dillerde uzamsal konumları ifade etmek için zemin-şekil ilişkisi kullanılır ve bu her dilde farklılık gösterir. Örneğin İngilizcede *"Picture on the wall"* cümlesinde duvar zemini, resim şekli gösterir. Türkçedeki ilişki de İngilizceyle aynıdır. Dillerdeki mekânsal konfigürasyonların dilsel ifadesi, şekil ve zemin ile ilgili bilgilere ilişkin olarak çeşitli derecelerde hassasiyet içerir. Birçok dilde nesneler arasındaki ilişkinin ifadesi şekle

değil, zeminin geometrik yapısına göre belirlenir. Örneğin Ewe dili, şekilden ziyade zemini ifade eder. Bu dilde yedi farklı konum bildiren edat vardır ve nesnenin konumuyla alakalı ince nüanslar verir. İngilizcede "resim duvarda" olarak sunulan bilgi Ewe dilinde, resmin duvarın neresinde olduğuna bağlı olarak yedi farklı şekilde dile getirilebilir. Bazı dillerde ise şekil özelleştirilerek verilir. (Kuteva 2001: 52). Türkçe analitik fiil yapılarının bir parçası olan yardımcı fiillerin kılınışsal özelliklerine bakıldığında nesneler arasındaki ilişkiyi zeminsel açıdan belirleyen fiillerin kullanıldığı görülür. *otur-, yat-, dur-, kal-, yürü-* gibi fiiller *X-de (yer)* istemine sahip olan, nesneleri zeminsel açıdan gösteren eylemlerdir.

Türk dilinin tarihî sürecinde ve günümüzde tanıklanan yardımcı fiillerden biri de *ol-* fiilidir. Genel dil bilgisi kitaplarında *ol-* fiilinin oluş bildiren bir fiil olduğundan bahsedilir (Banguoğlu 2011: 493). Bu durum başlangıç dönüşümlü [+*başd*] bir fiil olan *ol-* fiilinin sadece ikinci evresine gönderme yapar. Öyle görünüyor ki *ol-* fiilinin ontolojik olarak *"meydana gelmek, olmak"* anlamlarının yanında "*bir şeyin içinde bulunmak"* anlamı da söz konusudur. Örneğin *hasta oldum* cümlesinde, hastalık süreci içerisinde bulunmak, *içmez oldum* cümlesinde, içmeme süreci içerisindeyim, içmiyorum anlamları söz konusudur. Yani *ol-* fiili metaforik olarak bir durumun içerisinde bulunmak anlamıyla zemin ilişkisi ile yardımcı fiilleşmiş olabilir. Kuteva da bazı dillerde duruş fiilleri yerine *ol-* anlamındaki koşacın, bu görevi yerine getirdiğinden bahsetmektedir: "*Pozisyonel fiillerin yardımcı fiilleşmediği dillerde, iki fiziksel nesne arasındaki zaman ilişkisini* ol- *(be) anlamındaki koşaç kodlayabilir"(Kuteva 2001: 56).* Bu durum *ol-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmasında zemin-şekil ilişkisinin önemli olabileceğini göstermektedir.

Vücut pozisyonu bildiren fiillerin gramerleşme süreci, insan vücudunun pozisyonel duruşunu belirtmek için kullanılan *otur-, dur-, yat-* gibi fiillerin zamanla pozisyon bildirmeyen ana fiillerle eş dizimlenerek, fiziksel nesnelerin konumsal duruşunu anlatma özelliğini kaybedip, metaforik olarak zemin/mekanda kalma sürecini ifade ederek işlevsel açıdan süre bildirmeye başlaması şeklinde meydana gelir. Gramerleşmenin ilerleyen aşamalarında fiil birleşmesi hem canlı hem cansız öznelerle/konularla kullanılabilen sürerlik işaretleyicisine dönüşür ve tamamen bağımlı bir hâl alır.

otur-, dur-, yat- gibi pozisyon fiilleri zaman-mekânda nesnelerin uzantısal durumları hakkında bilgi sunar. Bu açıdan pozisyon bildiren fiiller gramerleşme için uygun kaynaklar hâline gelirler: "*Pek çok dilde görünüş işlemcisi olarak kullanılan otur-, ayakta dur-, uzan- fiilleri bu anlama gelişmeden önce zaman-mekândaki fiziksel nesnelerin konumlarını bildiriyordu. Bu kavramsal içerik, sonradan geliştikleri gramatikal içeriğe eklenmiştir. Dildeki eğilimler bir varlığın mekânsal konumunun özel bazı kapsayıcı fikirlere karşılık gelen eylemleri, yardımcı fiilleşmeye uygun kaynaklar haline getirmektedir"* (Kuteva 2001: 44-45). Benzer durumlar Türk dilleri içerisinde de yakalanabilir. Yardımcı fiillerin anlamlarında meydana gelen kayıplar onların temel olay şemalarının görünüş-zamanlı, kiplik gibi işlevlere dönüşmesini sağlar.

1.4.1. Temel Olay Şemaları

Olay şemaları, yardımcı fiillerin oluşum süreçlerinde kaynak görevi gören semantik ve pragmatik bir alana sahip olan karmaşık söylem ilişkilerine atıf yapar. Olay şemaları, bir yardımcı fiilin anlamsal veya gramatikal işlevlerinin rastgele olmadığını, bu yapıların düzenli örüntüler sergilediğini ortaya koymuştur. Bir başka ifadeyle belirli semantik içeriğe sahip birimler, yeniden yorumlanarak dilde işlevsel olarak kullanılma eğiliminde olurlar. İşlevsel biçimlere dönüşen bu unsurların rastlantısal olmayan bir şekilde seçildiği, bu yapıların kaynak yapının anlambilimsel metaforik bir uzantısı olduğu, gramerleşme sürecinden geçerek anlamsal kısıtlamalara uğrayarak işlevsel bir yapıya dönüştüğü söylenebilir.

Olay şeması kavramı yukarıda belirtildiği gibi, yardımcı fiillerin işlevlerinin dağılımının, ilgili ögelerin orijinal anlamlarına uygun olduğu yani rastgele olmadığı gerçeğine dayanmaktadır. Bu açıdan Heine (1993), ve Kuteva (2001)'nın çalışmaları, olay şemaları hakkında önemli bilgiler sunar. Heine yardımcı fiillerin anlamsal içeriklerinde kayıplar yaşamasına rağmen temel yer, hareket, konum, durum değişikliği gibi bazı kavramsal içeriklerini koruduğunu ve bunu işlevsel özelliklerine aktardıklarını belirtir. Heine, yardımcı fiillerin kaynak yapılarından şu kavramsal içerikleri taşıdığını dile getirir:

Kaynak	***Kavramsal İçerik***
Yer/Konum	X, Y'dedir.
Hareket	X, Y'ye/'den hareket eder.

Olay	X, Y'yi yapar
İstek	X, Y'yi ister.
Durum değişikliği	X, Y olmaya başlar.
Eşitlik/Benzerlik	X, Y gibidir/ona benzer.
Aitlik	X, Y'ye sahiptir.
Tarz	X, Y durumunda kalır. (Heine 1993: 31).

Yardımcı fiillerin hangi olası işlevsel kategorilere gelişebileceği, kavramsal içeriklerinden takip edilebilmektedir. Heine'ye göre dillerde bu süreç için kaynak olarak seçilen fiiller arasında *ol-, yaşa-, kal-, git-, gel-, başla-, bitir-, tut-, çek-, at-, iste-, dur-, yat, sahip ol-, ait ol-* vb. yer alır. Heine, yardımcı fiil olarak seçilen kaynakların hedefte olası gramerleşecekleri işlevsel alanları ise şu şekilde göstermiştir:

KAYNAK	*GRAMERLEŞME HEDEFİ*
Yer/Konum	sürerlik, faaliyete başlama, devamlılık
Hareket	faaliyete başlama, gelecek, bitmişlik, geçmiş
Olay	sürerlik, devamlılık, faaliyete başlama, tamamlanmışlık, bitmişlik
İstek	faaliyete başlama, gelecek
Durum Değişikliği	faaliyete başlama, gelecek
Eşitlik/benzerlik	sonuçsallık, sürerlik, bitmişlik, gelecek
Başarı	sürerlik
Aitlik	sonuçsallık, bitmişlik, gelecek
Tarz	sürerlik (Heine 1993: 47).

Temel olay şemalarında somut kavramsal alan kaynak, onun dönüştüğü gramatikal alan, hedef konumundadır. Kaynaktan hedefe geçiş, bir sürerlik arz eder. Kaynak alandan yolculuğa başlayan fiillerin hedef alanlarında süreç ifade eden ilerleyici, geçmiş, gelecek gibi zaman anlanlarına gelişimi takip edilebilir. Bunun bir diğer hedef basamağını da kiplik kategorisi oluşturur. Yukarıdaki bilgiler ışığında beş temel evrensel olay şeması bulunmaktadır.

Pozisyon olay şeması, Türk dillerinde yaygın bir gramerleşme kaynağıdır. *otur-, yat-, dur-* fiilleri kavramsal açıdan zaman-mekânda öznesi genellikle canlı olan

varlıkların duruşsal konumlarını bildirir. Tarihî ve günümüz Türk dili alanında pek çok kılınış, görünüş-zamanlı işlemcilerin bu fiillerden geliştiği gözlemlenebilir: "*otur-, ayakta dur-, yat- anlamına gelen fiillerin tümü sık sık kullanılmıştır ve bu dillerin tarihi boyunca tekrar tekrar gramerleşme yollarına girmiştir"* (Anderson 2006: 341).

Kuteva pozisyon fiillerinin Avrupa dillerinde kılınışsal içeriğinde sürerlik anlamı taşımayan fiillere sürerlik değeri kazadırdığından bahseder (Kuteva 2001: 46). Türkçede başlangıç dönüşümlü [+*başd*] fiiller, eylemlerin hem başlama hem de sürerliğini işaretler. *otur-, dur-, yat-* eylemlerinin de ilk olarak Türk dillerinde başlangıç dönüşümlü olmayan [-*başd*] eylemlerle eş dizimlendiği, sonrasında tüm fiillere getirilecek derecede gramerleştiği iddia edilebilir.

dur- fiilinin ilerleyici fikirleri işaretleme işlevi Eski Uygur Türkçesinden bu yana tespit edilebilmektedir (Erdal 2004: 250-251). *dur-* fiilinin koşaç işlevi günümüz Türkiye Türkçesi için karakteristiktir. *dur-* fiilinin alışkanlık bildirmesi, pek çok Türk dilinde rastlanan bir durumdur. *otur-* yardımcı fiili ise başlangıçta canlılara yani insanlara özgü bir eylem iken duruş pozisyonunun sürerliğinden yola çıkarak ilerleyici fikirleri işaretlemeye başlamıştır. *otur-* yardımcı fiilinin Kıpçak ve Sibirya Türk dillerinde ilerleyici geçmiş zaman şekilleri de tanıklanmıştır (Bacanlı 2014: 225).

Türk dillerinde benzer gelişimsel süreçler olmasına rağmen kimi dillerde bir eğilimin koyulaşması veya ön plana çıkması söz konusu olabilir. Bu işlevlerin biri veya ikisi daha baskın çıkabilir. Oğuz grubu Türk dillerinde *dur-* fiilinin ilerileyici fikirleri işaretlemesi diğer pozisyon fiillerinden daha baskın çıkmıştır. Bu baskınlığın sonucunda günümüz Anadolu ağızlarında kesin şimdiki zaman işlevinde kullanılmaya başlamıştır (Demir 1993: 74). Ayrıca günümüz Türkiye Türkçesinde koşaç işlevinde kullanılmaktadır.

Yardımcı fiillerin gramerleşmeleri için bir diğer uygun kaynak hareket fiilleridir. Hareket fiilleri içerisinde özellikle *git-, yürü-, gir-, gel-, düş-* gibi fiiller zaman-mekânda ileriye doğru çizgisel bir hereket bildiren eylemleri ifade ettiği için zaman düzleminde, şu andan geleceğe veya geçmişe uzanan olayları ifade eden kılınış ve görünüş-zamanlı işlemcilere dönüşürler. Özellikle *gel-* ve *git-* hareket fiilleri başlama kılınışı, bitmişlik, beklenmedik durum, yönelimsellik/odaksıllık gibi işlevlerde kullanılabilir. Hareket ifade eden *düş-* fiili diğerlerinden farklı olarak beklenmedik, ani gerçekleşen bir olayı

da işaretleyebilir. Sözlüksel fiil olarak yer çekiminin etkisiyle boşluktan zemine doğru hareket veya yukarıdan aşağıya inme (*Türkçe Sözlük* 2011: 741) anlamlarına gelen *düş-* fiili, *-A* zarf-fiil ekiyle ana fiile bağlanır ve olayın hızlı, beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğine atıfta bulunur. *düş-* fiilinin bu kullanımına tarihsel olarak 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ve günümüzde farklı Türk dillerinde rastlanır.

Aksiyon şeması, bir hareket bildirmekten ziyade vuku bulan/bulacak bir olaya atıfta bulunur. Bu şemada rol oynayan yaygın fiiller arasında *ver-, koy-, vur-, gönder-, gör-, al-* vb. yer alır. Aksiyon şemasından kılınış, görünüş-zamanlı ve kiplik işlemcisi olarak seçilen fiiller, konuşur ile dinleyen arasında yaşanan aksiyonun birinin yararına yapıldığı, eylemin başladığını veya bittiğini bildirir. Örneğin *al-* ve *ver-* fiilleri, yararlanıcı kılınışı işaretler. Burada *al-* fiili, öznenin yararına yapılan bir duruma işaret ederken *ver-*, alıcının yararına olan durumu bildirir. Bu olay şeması genellikle Türk dillerinde kılınış, görünüş-zamanlı ve kipsel işlevlerde kullanılır. *al-* fiili Kuzey-Batı grubu Türk dillerinde epistemik ve deontik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılsa da (Demirci 2004: 111), Batı grubu Türk dillerinde bunun yerine *bil-* yardımcı fiili daha yaygındır.

Durum değişikliği fiilleri *ol-, i-* ve *başla-* fiilleridir. Dünya dillerinde çok az rastlanan bir kılınış türü olan başlangıç dönüşümü [+*başd*], bir fiilin iki farklı evreyi işaretleyebilmesidir. Birinci evre, genellikle olayın başlangıç sınırının aşılmasını, ikinci evre bu sınır aşıldıktan sonraki süreç evresini işaretler. Bu kullanım türlerinde *ol-,* genellikle fiillerin birinci evrelerini yani başlangıç sınırının aşılması ve ikinci evreye geçilmesini işaretler. *ol-* fiili, bugün Batı grubu Oğuz dillerinde görünüş işlemcisi olarak oldukça sık kullanılmaktadır. Durum değişikliği olay şemasındaki fiillerin Türk dillerinde yaygın kullanım alanları yeterlilik, olasılık, ihtimal anlatımlarıdır (Anderson 2006: 359).

Yer şemasına Türk dillerinde *kal-* ve *kon-* fiilleri kaynaklık eder. *kal-* fiili başlangıç dönüşümlü [+*başd*] bir eylemdir. Bu hâliyle bir hâle geçmeyi ve o hâlde bulunmayı bildirir (Johanson 2004: 188). *kal-* fiilinin kılınışsal içeriğinden kaynaklanan anlamları onun sürerlik, bitmişlik vb. kılınışsal anlamları ifade etmesini sağlamıştır. *kal-* fiilinin Batı grubu Türk dillerinde sürerlik işaretlediği söylenebilir. *kon-* fiili ise daha çok Doğu grubu Türk dillerinde belirli alt lehçelerde görülür ve *kal-* fiiline göre kullanım sıklığı düşüktür (Bacanlı 2014: 110).

Temel olay şemalarından seçilen fillerin zamanla gramerleşmesi işlevsel özellik kazanmasının yanında bir dizi ortak tarihî gelişim süreci daha vardır. Dillerde az gramerleşmiş biçimlerin zamanla çok gramerleşmeye geçmesi belli derecelerde görülmektedir. Gökçe'ye göre kılınış kategorisi, görünüşün daha az gramerleşmiş hâlidir (Gökçe 2013: 73). Yani kılınış kategorisindeki işaretleyicilerin daha da gramerleşerek görünüşsel kategorilere dönüşmesi mümkündür. Benzer şekilde görünüşsel kategoriler, kiplik kategorilere dönüşebilir. Temel ve diğer olay şemalarındaki gramerleşme dereceleri ve değişimlerini birbirinden ayırmak pek de mümkün değildir. Kimi zaman iç içe geçmiş olan bu işlevsel parametreler bir değişimin parçasını oluşturur. Belirli temayüller koyulaşarak bugün dillerde keskin çizgilerle diğerlerinden ayrılırken belirli işlevler hâlâ ara alanlarda varlık göstermektedir. Bu açıdan kılınışsal içeriği güncelleyen analitik şekillerin görünüş-zamanlı işlemcilerle, görünüş-zamanlı analitik şekillerin kiplik işlemcileri ile olan işlevsel ortaklıkları bulunur. Analitik şekillerin yapı-işlev açısından net olmayan görünümler sergilemesi, onların sentetik biçimler kadar düzenli ve sentagmatik ilişkilere sahip olmamasından kaynaklanıyor olabilir. Anderson'un çalışmasından yola çıkıldığında Türk dillerindeki temel olay şemaları ve bunların ne tür bir işleve geliştikleri ile ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır:

Tablo 3. Türk Dillerindeki Temel ve Diğer Olay Şemaları

Türk Dillerindeki Temel ve Diğer Olay Şemaları	
Pozisyon Şeması (Anderson 2006: 341)	i. *otur-, dur-, yat-* > sürerlik (> şimdiki zaman) ii. *dur-* > kanıt kipliği (> geçmiş zaman) iii. *otur-, dur-, yat-* > bitmemişlik {hâl kılınışı} {devamlılık} iv. *dur-* > koşaç v. *dur-* > alışkanlık (> şimdiki zaman)
Hareket Şeması (Anderson 2006: 346)	i. *yürü-* > sürerlik (> şimdiki zaman) ii. *gir-* > başlama kılınışı iii. *git-* > başlama kılınışı iv. *git-* > yönelimsel kılınış (konuşurdan uzaklaşan) v. *git-* > bitmişlik vi. *çık-* > başlama kılınışı vii. *düş-* > beklenmedik durum değişikliği viii. *gel-* > yönelimsel kılınış (konuşura doğru olan)

Tablo 3. devam

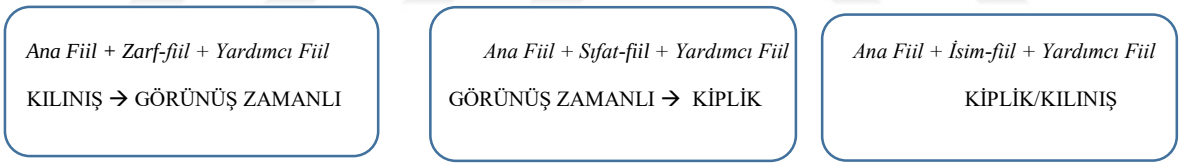
Aksiyon Şeması (Anderson 2006: 352)	i. *ver-* > başlama kılınışı ii. *ver-* > karşı yararlanıcı iii. *koy-* > tezlik iv. *koy-* > bitmişlik v. *vur-* > bitmişlik vi. *gönder-* > bitmişlik vii. *gör-* > deneme kılınışı viii. *al-* > yeterlilik ix. *al-* > öz yaralanıcı x. *al-* > bitmişlik
Durum Değişikliği Şeması (Anderson 2006: 359)	i. *er-* > koşaç, dolgu sözcük ii. *ol-* > olasılık iii. *ol-* > ihtimal iv. *ol-* > kapasite v. *ol-* > sürerlik vi. *büyü-* > başlama kılınışı
Yer Şeması (Anderson 2006: 363)	i. *kal-* > bitmişlik, hal kılınışı, sürerlik ii. *kon-* > beklenmedik durum
Gramatikal Olay Şemaları	sürerlik >> [devamlılık/bitmemişlik] >> şimdiki zaman (Bybee 1985: 196) sonuçsal >> bitmişlik >>geçmiş zaman (Bybee vd. 1994: 105) epistemik kiplik >> gelecek zaman (Bybee vd. 1994: 265) deontik kiplik >>niyet>>gelecek zaman (Bybee vd. 1994: 266) gelecek zaman >> epistemik kiplik (Bybee vd. 1994: 241) yeterlik (deontik kiplik) >> epistemik olasılık (Bybee vd. 1994: 199)
Algısal Olay şeması	*gör-* > deneme kılınışı (Viberg 1984: 123)
Başarısızlık Şeması	*yaz-* > yaklaşma kılınışı (Kuteva 2001: 78)

Analitik fiil yapılarının zincirin sonunda neye dönüşeceği her zaman takip edilebilecek bir durum değildir. Bu yapıların özellikle belirli türleri arasındaki ilişki, tahmin edilebilir olsa da hepsinin aynı şeye dönüştüğü söylenemez. Örneğin *–(y)Xp tur-, -(y)Xp yürü-, -mXş oldu* vb. fiil birleşmeleri, kılınış kategorisinden görünüş-zamanlı kategorilere doğru bir gelişim sergilemişlerdir. Ancak benzer gelişimi başka bir

fiilimsiyle kurulmuş olan *-AsI gel-* için beklemek doğru değildir. Aynı şekilde bu yapıların bazı türlerinin gramerleşerek işlevsel olarak kullanılmadığını, arada leksikalleşen (*alıko-, alıp gel-* vb.) yapıların da bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu durum içeriğe gramatikal işlev kazandıran birimin salt yardımcı fiilden oluşmadığını, aynı zamanda ana fiil ile yardımcı fiil arasında bulunan fiilimsi ekinin de anlamsal ve işlevsel bir rolü olduğunu gösterir.

1.5. Analitik Fiil Yapılarındanki Fiilimsilerin Durumu

Türk dillerinde, analitik fiil yapılarını birbirine bağlayan unsur zarf-fiil parçaları olabildiği gibi isim-fiiller ve sıfat-fiiller de olabilir. Bu yapıların kendilerine has özellikleri bulunur. Örneğin isim-fiillerden *-mAk*, durum ekleri alarak daha az gramerleşmiş bir statüde genellikle kiplik işlevlerinde kullanılan analitik şekiller kurar (*-mAğA kal-mA-, -mAk görün-*). Ancak zarf-fiil bağlayıcıları herhangi bir ek almama konusunda daha kuralcıdırlar. Zarf-fiil bağlayıcıları iki fiili birbirine bağlar ve zamansal atıfta bulunabilirler: *-Ip git-, -Adur-* vb. Sıfat-fiillerin ise daha çok görünüş-zamanlı ve kiplik işlevleriyle ön plana çıktıkları görülür.

Türkçedeki analitik fiil yapılarının sahip olduğu gramatikal işlev, temelde hangi fiilimsi türüyle bağlı olduğu ile yakından ilgili bir mesele gibi görünmektedir. Ancak bu aynı zamanda yardımcı fiil olma özelliği kazanmış olan eylemin anlamsal içeriğinin neye dönüşmeye izin vereceği ile de ilgilidir. Örneğin *yürü-* eylemi, Oğuz grubu Türk dillerinde kılınışsal işlevin bir adım ötesine geçerek Türkçede odaksıl şimdiki zaman işaretleyicisi olarak kullanılmaya başlamıştır (Gabain 1953:23). Bu işlevi kazanmasında yürü- fiilinin dönüşümsüz [*-d*] bir eylem içeriğine sahip olması da zaman düzleminde kesintisiz süren akışı ifade etmede kaynak teşkil etmiştir. Sonuç olarak yardımcı fiilleşme sürecinin devam eden bir olgu olduğu açıktır ve buna neden olan dinamiklerin iyi bir şekilde analiz edilmesi gerekir.

Yardımcı fiiller belirli istisnalar dışında ne tam sözlüksel içeriklerini korur ne de tam olarak gramatikal bir unsurdur. Ana fiille kurdukları ilişkinin derecesine göre kendi aralarında daha az veya daha çok gramerleşmiş olabilirler: "*Yardımcı fiillerin en rahatsız edici özelliklerinden biri ne tam anlamıyla açık sınıf ne de tam anlamıyla kapalı sınıfın üyeleri olmalarından kaynaklanmaktadır. Fiil + kılınış, zaman, görünüş, kiplik zinciri üzerinde bulunan yardımcı fiillerin uzunlukları (biçimleri) ve konumlarına bağlı olarak daha çok gramerleşmiş veya daha az gramerleşmiş oldukları söylenebilir"* (Kuteva 2001: 11). Fiilimsi türlerinden yola çıkıldığında sıfat-fiillerle kurulan analitik fiil yapılarının diğer yapılara göre gramerleşme derecesinin fazla olduğu söylenebilir. Tarihî açıdan sıfat-fiillerle birleşen yardımcı fiillerin daha yoğun gramerleşme sürecinden geçerek ∅ biçim birime kadar gelen işlevsel ve anlamsal boşalmaya uğradıkları bilinmektedir. İsim-fiillerle kurulan analitik fiil yapılarının gramerleşme derecesi 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi için diğerlerinden daha azdır.

Anderson, art fiil yapılarının cümlede zarf işlevi de görebileceğini dile getirmiştir. Bugün pek çok cümlede zarflarla ifade edilebilecek anlam içeriklerinin özellikle Orta Asya ve Sibirya bölgesi Türk dillerinde analitik fiil yapılarıyla karşılandığını görülür (2006: 37). Nitekim Bacanlı, Altay Türkçesinde zarf-fiillerin ana fiille birleşerek zarf görevinde sözlükselleştiği kullanımların daha da ileri giderek ön takılara (preverb) dönüştüğünü dile getirir. Bu fiiller, ana fiilin önüne getirilerek, çeşitli kılınışsal işlevlerde kullanılırlar (2014: 91). Bu özellikler, yardımcı fiillerin dönüşebilecekleri olası biçimlerin başka bir boyutunu sunar.

> TT. *... önce televizyon ve radyo yayınları* ***aniden*** *kesilmişti. Gıda dağıtım noktaları kuran…* (TUD erişim tarihi: 11.01.2020: https://v3.tnc.org.tr/basic-results)
>
> HakT. *İbdeñ siġara* ***para*** *xonġam "****Aniden*** *evden ayrıldım!"* (Pritsak 1959: 621)

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere analitik fiil yapıları tıpkı zarflar gibi ana fiilin kılınış içeriğini değiştirebilir, ana fiille sunulan eylemler hakkında yeni bilgiler sunabilir. Yardımcı fiillerin aynı anda iki işlevi yerine getirdiğini ifade eden Anderson, hem cümleyi bitimli yapan unsur olarak hem de ana fiilin üzerine alamadığı olumsuzluk, şahıs gibi çekimsel kategorileri üzerine alan bir uydu birim olarak işlev gördüğünü savunur (2006: 39).

1.5.1. İsim-fiillerle Kurulan Analitik Şekiller

Yapısında isim-fiil eki bulunduran analitik fiil yapıları, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinden farklı sentaktik ve semantik işlevlere sahiptir. Bunların, analitik fiil yapısı olarak kullanımları kısıtlıdır. Özellikle *-mAk* mastarıyla kurulan fiil birleşmeleri, bu başlık altında değerlendirilecektir. Ekin yapısını Ramstedt (1952) *-mAk* < *-m* "fiilden isim yapma eki" + *-ak* küçültme eki biçiminde açıklarken Brockelmann (1954) *-mAk* < *-ma* "mastar eki" + *-k* "isimden fiil yapma eki" olarak açıklamıştır. İlk olarak Uygur Türkçesi Dönemi'nde bugünkü işleviyle tanıklanan mastar eki, Orhun ve Yenisey yazıtlarında fiilleri isimleştiren bir ek olarak varyantına rastlanmaktadır: *armakçi* (K, D-6) (Bayraktar 2004: 10).

-mAk işaretleyicisi, genellikle kontrol-denetleme cümleleri için Türkçenin tipik denetlenen eylem öbeklerine eklenir. Denetleme hem anlamsal hem de sözdizimsel bir olgudur. Denetleme, ana fiilin yüklemi olan eylemin (denetleyen) kendi üyelerinden biri ile cümledeki diğer eylem öbeklerinin (denetlenen) bir üyesini (özne veya nesne) eşdizimlemesidir. Cümle içerisindeki denetlenen eylem öbeği, yerel bir ilişki ile denetleyen eylem öbeğine bağımlı ve eşdizimlidir (Kunduracı: 2008: 3-8). Denetleyen eylemin, denetlenen eylem öbeğindeki bir ögeyi (Türkçe için nesne ve özne olabilir) belirlemesi, denetlemenin diğer morfo-sentaktik ilişkilerden farklı bir yapısı olduğunu gösterir.

TT. *Kitap okumak istiyorum.*
TT. *Kitap okumayı/okumağı istiyorum.*

Yukarıdaki örneklerde denetleyen eylem, denetlenen eylemin ögelerini belirlemektedir. Böylelikle iki önermede bahsedilen eylemi gerçekleştirecek kişi aynı öznedir. İkinci örnekte ise denetleyen eylemin (*iste-*), *-mAk mastarı + belirtme durumu eki* almış bir nesneyi denetlediği söylenebilir.

Dillerde denetlemeyi gerçekleştirecek olan, belirli bir fiil sınıfı vardır. Denetlemeyi gerçekleştiren fiillere ***denetleme fiilleri*** adı verilir. Bu açıdan her fiil denetlemeye izin vermez. Belirli fiiller Türkçedeki denetleme tümleyicisi *-mAk* işaretleyicisini üzerine alarak bir eylem öbeğini denetleyebilir. Bunlardan bazıları, *iste-, başla-, çalış-, söz ver- vb.* fiilleridir. Türkçe, denetleme eylem türü açısından zengin bir kaynak sunar. Türkçede denetleme *-mAk* masdarı ile yapılır. *-mA* ve *-(y)Xş* isim-fiil ekleri, denetleme için uygun değildir. Kunduracı'ya göre iyelik adı verilen uyum işaretleyicileri denetlemeye engel teşkil ederken durum eklerinin denetleme üzerinde herhangi bir etkisi söz konusu değildir (2008: 18).

TT. *Bu işe başlamanı istiyorum.*

Yukarıdaki örnek, denetleme yapısına girmemektedir. *başla-* fiili, *-mA* fiilimsi ekiyle adlaşmış ve eylemin edicisini belirten bir uyum eki almıştır. Eylem öbeği üzerinde taşıdığı uyumdan (iyelik eki) dolayı denetlenme özelliğini kaybetmiştir. Denetleme olayı, *"Denetleme eylemi türünden bir eylem ve tümleç olarak da uyum ve zaman içermeyen bir eylem(si) öbeğinin birleşimiyle gerçekleşir."* (Kunduracı 2008: 8). Bu açıdan *-mA* ve *-mA*k mastarları arasında denetleme yönünden bir fark bulunmaktadır.

Litetatürde *-mA* ve *-mAk* mastarlarının arasındaki farklara örtük olarak değinildiği gözlemlenmektedir. Ergönenç-Akbaba *-mAyA* şeklini *-mA* fiilden isim yapma eki + *y yardımcı ünsüz* +*A* yönelme hâl ekinden oluşan bir yapı olarak sunmuştur (2007: 93). Ancak *-mAğA* biçimini, *-mAk* mastarı +*A* yönelme hâli ekinden geldiğini söyleyen görüşler daha ağırlıktadır (Kornfilt 2000: 51; Bredemoen 2014: 105).

Kunduracı *-mA* ile *-mAk* mastarları arasında denetleme açısından bir fark olduğunu dile getirerek birinin *adsıl* diğerinin *eylemcil* olarak değerlendirmektedir (Kunduracı 2008: 39). Bu durum, aşağıdaki örneklerle açıklanabilir:

1. Koşmak/e istiyorum.
2. Koşmayı/koşmağı/e istiyorum.
3. Koşmaya/koşmağa/e başladım.
4. *Dolma/a istiyorum. (yiyecek olan dolma adı)
5. *Dolmayı/a istiyorum (yiyecek olan dolma adı)
6. *Dolmasını/a istiyorum. (yiyecek olan dolma adı)

Yukarıdaki örneklerde *-mAk* mastarının durum eki alabildiği görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde bir imla özelliğinden dolayı yazın dilinde kullanılan *-mAyA* şeklinin, *-mA* mastarından geldiği sanılmaktadır. Ancak denetleme yapılarında bu durumun böyle olmadığı açıktır. *-mA* mastarı, *-mAk* mastarından farklı olarak olayları adlaştırır. Adlaşan yapıya getirilen durum eki, tıpkı bir isme getirilen durum ekinden farksızdır (4, 5, 6 numaralı örnekler). Burada denetleme durumundan bahsedilemez. *-mAk* mastarı ise olayları tam olarak adlaştıramamaktadır. Durum eklerini, eylemi adlaştırmadan alabilmektedir. Bu açıdan denetlenebilmektedir.

Kunduracı *-mA* ile *-mAk* mastarlarını ek alma stratejilerine göre karşılaştırır: "*Ortak özelliklerine bakacak olursak her ikisi de eylem ulamından ad ulamına doğru bir yol*

çizmekte ve buna rağmen eylemin üye yapısını korumakta, zaman eki alamamakta ve olumsuzluk eki alabilmektedir. Bununla beraber -mEk, eylemi tam olarak adlaştıramamakta, -mE ise bunu yapabilmektedir. Çünkü -mEk'in aksine, -mE'li eylem belirleyici öbeğinin tümleci olabilmekte, çoğul eki ve kişi uyumu alabilmekte ve sıfat türüyle birleşebilmektedir. Bir adın tümcede bulunabileceği konumlarda bulunabilmekte, alabileceği çekim eklerini alabilmektedir. Ne var ki, -mEk yalnızca durum eki alabilmekte ve denetlenebilmektedir" (2008: 39). Türkçede *-mAyA* ve *-mAyI* gibi yapıların *-mA* mastarından geldiği yanılgısı hece sonunda yer alan /k/ sesinin art zamanlı değişimleri sonucu ortaya çıkmıştır.

Bernt Brendemoen (2014), günümüz Türkiye Türkçesinde *-mAyA, -mAyI* şeklindeki kullanımlarının *-mAğA, -mAğI* şeklinden geldiğini ileri sürmüştür. Brendemoen *-mAk* ile *-mA* masdarlarının diakronik gelişiminden bahsettiği makalesinde (2014), *-mA* mastarının Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıktığını, bu açıdan *-mAk* masdarının daha eskicil olduğunu savunmuştur (2014: 103). *Süheyl ü Nevbahar*'da tespit edilemeyen bu biçime *Âşıkpaşazade Tarihi*'nde az da olsa rastlanır. Brendemoen *-mA* ekinin mastar olarak kullanılmasını isim ve sıfat olarak işlev gören ve fiilsel açıdan soyut bir ek olan *-mA* şekline dayandırır (*asma, dolma* vb.) (2014: 103). Yani bu ek ilk olarak fiilleri isimleştirmek için kullanılırken mastar işlevi sonradan ortaya çıkmıştır. Türetim eki olan *-mA* ise Eski Türkçeden beri tanıklanabilmektedir: *ETü. Idma yılkı* "yabani at/yılkı atı", örma saç vb. (Erdal 1991 I: 316/319). *-ma* mastarının *-me* mastarından sonra geliştiğini *Seyahatnâme*'deki kullanım sıklığından tespit eden Brendemoen, bu iki alamorftan *-mA* şeklinin 17. yüzyıldan bile sonra gelişmiş olabileceğini öne sürmektedir (2014: 109). Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru kelime sonu /k/ sesinin üzerine eklenen ince ünlüler, bu gelişimi başlatmıştır. */k/ > /g/ > /ğ/* değişimi, ilk olarak ince ünlülü yapılarda yaşanmıştır (Kerslake 1998: 186). Brendemoen Seyahatnâme'den yola çıkarak *-meğe* kullanımlarının *-mağa* kullanımlarına göre daha sık olduğunu ifade etmektedir (2014: 106).

Mastar eki olan *-mAk* ise, Eski Türkçeden beri tanıklanabilmekte ve iyelik ekleriyle birlikte kullanılabilmekteydi (Erdal 1998:147). Farklı dönemlerde iyelik ekleriyle birlikte kullanılan *-mAk* (Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesi), Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıkan *-mA* mastarıyla iyelik eklerini üzerine alamamaya başlamıştır (2014: 104). *Seyahatnâme*'de *-mAk* işaretleyicisinin iyelik eki aldığı örnekler oldukça azdır. Brendemoen'e göre ön sesli harf formları arka sesli harf formlarına göre daha ilerleyici bir gelişime açıktır. Buna örnek olarak da *Seyahatnâme*'nin 1. cildinde *-meden* işaretleyicisinin

elli iki defa, *-madan*'ın yirmi defa geçtiği ifade edilmiştir. Brendemoen'e göre ünlüler arası damaksıl patlamalı /*k*/ sesi /*y*/ olarak sesletilirdi: "*Bu ilginç dağılım, büyük olasılıkla eşsesli ince ünlülü biçimlerinin palatel duraklarda /y/ şeklinde sesletiminden kaynaklanmaktadır (Bugün y olarak imlada gösterilen biçim Evliyâ'nın zamanında ğ olarak yazılıyordu.)"* (2014: 105). Bu ses, imlada *ğ* (گ) harfi ile gösterilmekteydi.

-mA mastarının kullanımı 16. ve 17. yüzyıllarda artmaya başlamıştır. Bunda hiç şüphesiz ön damak ünlülerinin yanında bulunan damaksıl patlamalı /*k*/ sesinin (> /y/) zayıflamasının etkisi vardır (2014: 105). Böylelikle ekin günümüzdeki biçimlerinin, *-mA* mastarından değil, *-mAk* masdarından geldiği tarihsel açıdan da kanıtlanmıştır. *Seyahatnâme*'nin Topkapı Saray nüshasının (S) transkripsiyonlu metninde bu yapıların *-mağa/-meğe* şeklinde Latin haflerine aktarıldığı görülmüştür:

> OsmT. *Vâlidesinin sağ tarafı memesi aslâ çürümeyüp ma'sûm-ı pâk vâlidesinin emceğin şupur şupur em**meğe başlar (SN:** IV/201a: 26)*

Seyahatnâme'de *-mA* mastarı çok sık kullanılmaz. Bu durum günümüz Türkiye Türkçesinde *-mA* masdarıyla birlikle kullanılan yapıların *Seyahatnâme*'de hâlâ *-mAk* ile kurulmasından anlaşılabilmektedir:

> OsmT. *Ve vâkı'amda Murâd Hân'ın "Sen de ol ekmekden ye!" dediği Allahu â'lem ecel-i müsemmâmız tamâm olduğu günlerde biz de **şehîd olmak görünür.** Bu vâkı'ayı Melek Paşa kendüsü görüp kendüsü ta'bîr etdi. Hakîr eyitdim "Sultânım, bu vâkı'ayı bana söylediniz (SN: III/182b: 282) [şehid olmak görünür: TT şehit olması muhtemel].*

> OsmT. *"Bizde bir şey yokdur. Boş tobra gibi bir kişiyim. Ve evliyâlara kerâmet göstermek avretler hayz bir şey göstermek gibidir ve âhirete **intikâl etmek görinür.** Varın kuzular bende bir kerâmet yokdur!" deyü ricâlar eder (SN: VII/106b: 188) [intikal etmek görinür: TTü. intikal etmesi muhtemel]*

-mAğA kullanımının çok eski bir amaç anlamına göndermede bulunduğunu da eklemek gerekir. *Seyahatnâme*'de *-mAğA* şeklinin amaç anlamında kullanılması, bu anlamın daha önce oluştuğunu düşündürmektedir. Bunlara ek olarak Seyahatnâme'de *-meğiçün*, *-meğile* şekilleri de bulunmaktadır. Aynı şekilde benzer yapılar sadece Arapça isimlere getirilen yönelme eki ile de yapılabilmektedir: *ricaya gelmiş-rica etmeğe gelmiş* (2014: 112).

Mastar ekleri, herhangi bir zaman değeri taşımazlar, bu açıdan sıfat-fiillerden ve zarf-fiillerden ayrılırlar. Haspelmath, dünya dillerinde denetleme yapılarının içsel olarak amaç anlamı taşıyan mastar eklerinden geliştiğini iddia etmektedir. Amaç bildiren bir şeklin mastar şekline dönüşmesi, yaygın olan bir durumdur: "*Masdarların diakronik açıdan*

kökenleri amaç ifade eden biçimlere dayanır. Bu durum dünya dillerinde yaygın olan bir fenomendir" (1989: 288). Almanca ve İngilizcede *to* ve *zu* masdarlarının ilk anlamları amaç bildirmekti. Mastar hâline dönüştükten sonra cümlede denetleme yapılarının bir parçası hâline geldiler (1989: 290). Bu durum Türk dilinin ilk evrelerinde de gözlemlenebilen bir durumdur. Erdal'a göre Eski Türkçede *-mAk* formunun kullanımları çok yaygın değildir. Bunun yerine genellikle *-gAlI* zarf-fiili tercih edilmiştir. *-mAk* mastarı olaylara ve aksiyonlara göndermede bulunabilirken *-gU* ve *-sIk* sıfat-fiilleri doğrudan veya dolaylı nesnelere ve zamana atıfta bulunabiliyordu. Bu açıdan daha sık kullanım alanına sahiptiler. *-mAk* mastarının iyelik ekleriyle kullanımlarında olayın öznesine gönderme yaptığını, yönelme durum ekiyle olayın hangi araç ile yapıldığını belirtir. Ayrıca *–mAk üčün* şeklindeki yapının az da olsa kullanıldığını dile getirir (2004: 279-282). Rentzsch'e göre Orta Türkçeden itibaren amaçlı ulacın yerini, yönelme durumuyla çekimlenen isim-fiiller ve tasarlama kipleri almaya başlamıştır. Bu eğilim Kıpçak, Oğuz ve Çağatay Türkçelerinde gözlemlenmektedir (2013: 338). Bu ifadeler yönelme durum ekinin başlarda amaç anlamına göndermede bulunmadığını kanıtlar niteliktedir. Eski Türkçe Dönemi'nde *-mAk* masdarının *üçün* edatı ile kullanılmadan amaç ifade ettiği örnekler az da olsa bulunmaktadır. Eski Uygur Türkçesinden alınmış örnekler *-mAk*'ın içsel olarak taşıdığı bir amaç anlamının olduğuna kanıt teşkil edebilir.

> EUyg T. *Biz bir ikinti birlä öčäšmäk kärgäk ärmäz (Wettkampf 54)* "There is no need for us **to fight** with each other" *(Erdal 2004: 280)*

-mA ve *-mAk* mastarları, anlamsal içerikleri açısından benzeşirler. Rentzsch'e göre *-mA* ve *-mAk*'ın herhangi bir görünüş değeri yoktur. *-mA* ve *-mAk* arasındaki karşıtlık çok az belirgindir ve genellikle gelenekselleşmiş örüntülere dayanır. *-mA* mastarı, iyelik ve tamlayan durum ekleriyle bir araya getirilebilirken daha somut durumları iletme eğilimindedir. Bunun aksine *–mAk* çok daha soyut durumları ifade eder. *-mAk* [-olgusal] ama [+*somut*] tur. Ancak *-mA* her iki değere karşı olumsuz değerdedir: ([-*olgusal*], [-*somut*]). *-mA* ve *-mAk* mastarları görünüş değeri taşımamalarına rağmen tam teşekküllü olarak görünüş içeriğinde yer alan karşıt ve nötr değerleri işaretledikleri için görünüş kapsamında da değerlendirilirler (2005: 48). Bu açıdan *-mA* ve *-mAk* mastarları görünüş değeri açısından [-intra] ve [-post] değerler taşırlar. Görünüş sadece pozitif değerlerle değil, onun zıddı olan karşıt değerleri de içerdiği için bunlar da görünüş kapsamı içerisine dâhil edilebilir.

Mastar eklerinin amaç işlevinin dışında bir diğer gelişim yönü hâl ekleriyle birleşerek çeşitli yeni zarf-fiil biçimleri türetmektir. Sıfat-fiil eklerinin ve bazen de isim-fiil eklerinin

isim hâl ekleriyle birleşmesinden doğan bu birleşik zarf-fiil ekleri, diğer zarf-fiil ekleri gibi fiillerin tarz ve zamanına işaret etmiş, dolayısıyla da bilinen zarf-fiil ekleriyle de aynı işlevde kullanılmıştır: *-dukda, -mışda, urda* gibi (Ağca 2007: 4). Türkiye Türkçesinde yüksek odaklı şimdiki zaman eki olan *-mAk-dA/-mA-dA* eklerinin de bu gelişimin bir parçası olarak, analoji yoluyla ortaya çıktığı iddia edilebilir.

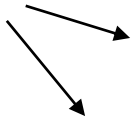
-mAk mastarlı öbeği denetleyen fiiller kiplik ve kılınış değerine sahip olabilir. *-mAk* işareleyicisinin olgusal olmayan durumları ifade edebilmesi, onun sözdizimsel açıdan bir değere sahip olmasının yanında semantik açıdan da bir değere sahip olduğunu gösterir.

Türk dilleri içerisinde mastar şekillerinin benzerlik göstermediği görülür. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde masdar eki *-uw*'dur (Öner 2007:723). Altay Türkçesinde ise mastar eki *–Ar* (Güner-Dilek 2007: 1063)'dır. Türk dilleri arasındaki mastar eklerinin benzeşim derecesinin az oluşu, bu eklerin zarf-fiil ve sıfat-fiillerden daha az sıklıkta kullanılması ve gramatikal işlevler için daha az işlek olmaları sonucu ile ilgili olabilir.

Mastar eklerinden *-mAk'*ın tarihsel süreçlerden bu yana gelişimi şu şekilde gösterilebilir:

-mAk'ın gramerleşme zinciri:

AMAÇ → MASTAR-DENETLEME

-mAyA (amaç)

-mAktA (odaksıl şimdiki zaman)

Yukarıdaki bilgiler özetlenecek olursa *-mAk* mastarıyla kurulan cümleler, Türkçede denetleme cümleleri olarak değerlendirilirler. Bu yapılar, denetleyen bir ana fiil tarafından yönetilirler. Bu ilişki, analitik fiil yapılarından farklı bir ilişkidir. Çünkü analitik fiil yapılarında yardımcı fiiller ana fiil tarafından yönetilse de onun ardında yer alırlar ve kendilerine ait üyeleri yoktur. Bu açıdan ilişki türü ve ilişki çeşidi oldukça farklıdır. Her ne kadar *iste-, başla-* ile kurulan fiil birleşmelerinin evre başlangıcı ve istek anlamları olsa da bunlar yardımcı fiil değil, denetleme fiilleridir. Denetleme fiilleri, yardımcı fiillerin geçirmiş oldukları gramerleşme süreçlerinden geçmezler. Anlamsal içeriklerini korurlar. Nitekim Bacanlı, -p başta- yapısının günümüz Türkçesinde "*-maya başlamak*" şeklinde aktarıldığını ifade ederek herhangi bir gramerleşmeye işaret etmediği için, onu art fiil yapısı olarak

değerlendirmediğini belirtir (2014: 112). Analitik fiil yapıları, tamamen farklı bir ilişki türüne sahiptir. Bu açıdan isim-fiillerle kurulan bazı fiil birleşmeleri (istisnalar hariç) analitik fiil yapısının kapsamı dışında tutulacaktır.

Analitik fiil yapıları		Denetleme Yapıları
⟸	İlişki Yönü	⟹
Ana fiil + yardımcı fiil		*denetlenen fiil + denetleyen fiil*
[Dün Ankara'ya gid][ebildi].		[Bahçeyi koşmak] istiyorum.

Bu açıdan *-mAk* ile kurulan fiil birleşmelerinin hepsinin analitik fiil başlığı altında değerlendirilmesi sorunlu görünmektedir. *-maya başla, -mak iste-* gibi yapılar dilbilgisel işlevlerde kullanılsalar bile yapısal açıdan diğer analitik fiillerden farklıdır. Bu nedenle analitik fiil yapısı olarak değerlendirilemeyecektir.

-mAk mastarının denetleme fiilleri dışında, istisnai olarak yardımcı fiil olarak tanımlanan fiillerle birleşebildiği görülmektedir. *Seyahatnâme*'de *-mağa kal-* yapısı analitik fiil yapısı içerisinde değerlendirilebilir. Çünkü *kal-* fiili, bir denetleme fiili değildir. *-mAğA kal-* yapısında ilişkinin yönü de diğer analitik fiiller gibi sağdan sola doğrudur. *-mAğA kal-* yapısının olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanımlarında, eylemin gerçekleştirilemeden aniden kesildiği anlamı vardır. *Seyahatnâme*'de bir örneğine rastlanılan bu yapı günümüz Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

> OsmT. *Küffâr bu kerre cümle top ve tüfenglerin hebâya attılar. Bir dahi top ve tüfeng* ***sıkılamağa kalmadı****. Hemân Tatar askeri yedi günden berü kanıkmış asker aç kurd gibi koyuna ve koyun tuza sunar gibi sunup Tatar küffâra tâ'ûn-ı ekber girir gibi eyle girdiler kim ileri gelen küffârlardan bir cân kurtulmayup kanları ve cânları çıkup piyâde olan birbirlerine bağlı küffârlar toplar yanlarında kalup toplar arabaları altlarına yaya kâfirleri girüp cenge âheng edelim deyü cür'etler edüp, ammâ kimi arabalara girir ve kimi çıkar… (SN: VII/115a:204)*
>
> TT. *Yaşlı yaşlı. Niyedir diye* ***sormaya kalmadı****, bir sala sesi... Anlaşıldı. Kapı… (TUD erişim tarihi: 11.01.2020 https://v3.tnc.org.tr/basic-results).*
>
> TT. *"…tanışmıyorsun" dedi. "Ne yapıyorsun?"* ***demeye kalmadı****, Gülper ayaklandı. İşte Gülper'in mizaç…. (TUD erişim tarihi: 11.01.2020 https://v3.tnc.org.tr/basic-results).*
>
> TT. *"… yok; neler oluyor burada?"* ***demesine kalmadı****. Birden tüm ışıklar yandı. Onun… (TUD erişim tarihi: 11.01.2020 https://v3.tnc.org.tr/basic-results).*

-mAk mastarından gelişen yapıların diğer fiilimsilere göre gramerleşme düzeylerinin daha farklı bir seyirde olduğu açıktır. Ancak yukarıdaki örnekler isim-fiillerin analitik fiil yapısı olabilme potansiyellerini göstermektedir.

1.5.2. Sıfat-fiillerle Kurulan Analitik Şekiller

Sıfat-fiiller, ad türünden sıfat, eylem türünden zaman ve hareket anlamı taşırlar. Cümle içerisinde hem ana cümleye bağlı göreceli zamanlar bildiren tümce öbekleri kurarlar, hem de ana fiille yardımcı fiil arasında bağ kurarak görünüş-zamanlı işlevlerde kullanılırlar. Sıfat-fiiller, fiilimsi türleri içerisinde görünüş-zamanlı işlemcilere gelişebilen en işlek eklerden biridir.

Sıfat-fiillerin salt görünüş-zamanlı değerlerini koruduğu bilinmektedir. Örneğin *-mXş* sınır sonrası [+*post*] bir sıfat fiil ekiyken sonraki devirlerde daha düşük odaklı bir sınır sonrası [+*post*] işlemcisine ve evidensiyal kiplik işaretleyicisine dönüşmüştür (Johanson 2000: 119). *-mXş* ekinin sıfat-fiil olarak görev yaptığı durumlarda evidensiyallik anlamından söz edilemez (Bacanlı 2008:8). *-mXş* ekinin yardımcı fiil üzerinde veya basit çekimli fiillerde cümleyi bitiren ek konumunda evidensiyallik işlevinden bahsedilebilir. Günümüzde her iki işlevi ile de işlek olarak kullanılmaktadır.

Anderson Türk dillerinde sıfat-fiillerin gramerleşme süreçleri hakkında şunları dile getirmektedir: "*Bu eğilim Eski Türkçede görülebilir. Yaygın olarak sıfat-fiilli biçimler koşaç fiil gövdesi bol- ın çekimlenmiş biçimleriyle birleşirler. Bu sosyo-tarihsel dil gelişimi sıklıkla çeşitli ögelerin işlevlerinin genişlemesinden kaynaklanır. Bazıları ise anlamsal daralma sürecine girerek daha az sıklıkta kullanılarak günümüzde kullanımdan kalkmıştır"* (Anderson 2006: 76). Sıfat-fiilli analitik fiil yapılarının dikkat çeken özelliklerinden biri de araya edat alabilmesi ve sözlükselleşmeye/deyimleşmeye daha uygun ortam sağlamasıdır. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere *-mIş* ekinin metinlerde *gibi* edatıyla çok sık eşdizimlendiği ve sözlüksel yapılar oluşturduğu görülür.

> OsmT. *Bu hâli hakîr görüp etdüğime peşîmân olup tâ'ib ve tâhir oldum. Hadîs: < Günahdan tövbe eden kişi günahı olmayan kişi gibidir > mazmûnu üzre inşâ'allâh* ***etmemiş gibi oluruz****. Ammâ garîb ü acîb san'at idi (*SN: I/ 183a: 296)

Sıfat-fiiller ana fiil ile yardımcı fiil arasına girerek zarf-fiiller gibi çeşitli görünüş-zamanlı, kiplik işlevleriyle analitik yapıya semantik bir değer katar. Alanyazında ana fiil ile yardımcı fiil arasında bağlantıyı sağlayan unsurun bitimli bir kip eki mi yoksa sıfat-fiil eki

mi olduğu sorusuna farklı cevaplar verilmiştir. Tahsin Banguoğlu *ol-* fiiliyle kurulan fiil birleşmelerini karmaşık fiil olarak adlandırır ve bu yapıların *ol-* yardımcı fiilinden önce kullanılan sıfat-fiil tarafından belirlendiğini ifade eder (2011: 482-488). Zeynep Korkmaz *olmak* yardımcı fiiliyle kurulan yapıları, "*Bir Yanı Sıfat-fiil Bir Yanı Yardımcı Fiil Olan Birleşik Fiiller"* başlığı altında değerlendirmiştir: "*Bu gruptakiler, fiil, kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin, ol- yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşmuştur. Bazı gramerlerimizde 'karmaşık fiiller' (mudil fiiller, verbe complexe) diye adlandırılan bu türlü bileşiklerde, yine esas anlam birleşik fiildedir. Yalnız birleşik fiildeki oluşun zaman ve tarzı ile ilgili bir özellik göze çarpar. Yapılarındaki bu zaman ve tarz dolayısıyla karmaşık fiiller aynı zamanda fiilin kılınış (Aksionsart, Manner of Action s.476) kategorisi içinde de yer alırlar*" (Korkmaz 2007: 801).

Kononov (1956: 212) ana fiilin üzerine gelen ekleri fiilimsi olarak değerlendirmez, bunları haber kipinin basit şekillerinin temeli olarak adlandırır: "*İlk kısım, haber kipinin basit şekillerinin temeli, ... fiil temelinin işaret ettiği hareketin veya hâlin çatı ve zamanını ifade eder. İkinci kısım; cümlenin genel anlamına uygun bir şekilde olan olmak, bulunmak fiilleri, ilk kısmın (leksik ve gramatikal) anlamına, onun zaman şekline göre, başlama, sona erme, tahmin, devam, netice ve gaye gibi kılınış nüanslarını verir"* (1956: 212). Demir de *-mXş, -DX* ve *-Xr* eki almış fiil birleşmelerini art fiillerle karşılaştırır. Bu eklerin zarf-fiil eki olan *-(y)Xp* ekiyle eşdeğer kullanıldığını dile getiren yazar, ana fiile eklenen *-mXş, -Xr* ve *-DX* eklerini bitimli kip ekleri olarak düşünür. Demir'e göre "… *kip ekli biçimler işlevce ancak -(y)Xp ile kurulan birleşik fiillere denk olabilmektedir*" (2013: 7-8). Demir, bitimli eklerle kurulan fiil birleşmelerinin *–(y)Xp* zarf-fiiliyle kurulan art fiil yapılarılarıyla benzer olduklarını ifade ederek bunların kılınış işlemcisi olarak kullanıldığından bahseder ve aradaki benzerlikleri test eder:

1. Bitimli eklerle kurulan yapılar, yardımcı fiilin olumlu olması durumunda mümkündür. Aksi takdirde ana fiilden sonraki kip ekinin yerini *-(y)Xp* zarf-fiiline bırakır. Baktı durdu fiil birleşmesinin olumsuz kullanımlarda yerini bakıp durmadı şekline bırakması bu yapıların süpletif oluşumlar olabileceğini akla getirmektedir (2013: 7).

2. Kip ekleriyle kurulan fiil birleşmeleri, yan tümceye taşındığında bitimli ek yerini *–(y)Xp* zarf-fiiline bırakır. Örneğin dalmış gitmiş gibi bir yüklemde kullanılan fiil birleşmesi yan tümcede dalıp gittiği, dalıp giden vb. yapılara dönüşür (2013: 8).

Bitimli eklerle kurulan fiil birleşmelerinin dikkat çekici bir diğer özelliği de ana fiille aynı eki almasıdır *(-Xr durur, -Xr gider* gibi). *ol-* ve *i-* yardımcı fiillerinden önce getirilen sıfat-fiil ekleri konuşma zamanına ek referans zamanlar oluşturabilirken *dur-, gel-, git-* yardımcı fiillerinden önce getirilen bitimli kipler daha çok kılınışsal içerik hakkında bilgi verir. Tüm bu görüşler *ol-, i-* yardımcı fiillerinden önce kullanılan eklerin sıfat-fiil, çekimli kip ekleriyle kurulan fiil birleşmelerindeki eklerin ise kip ekleri olarak değerlendirilmesinin daha uygun olduğunu göstermektedir.

Seyahatnâme'den taranan analitik fiil şekillerine bakıldığında, yardımcı fiilden önce kullanılan eklerin bitimli fiil eklerindeki geniş işlevsel içeriklere sahip olamadıkları gözlemlenir. Örneğin yardımcı fiilden önce kullanılan *–mXş* eki, sınır sonrasılık bildirirken, evidensiyal anlamından söz edilemez (Bacanlı 2008: 8). Benzer şekilde *–Xr* ekinin kipliğe kayan işlevlerine bu pozisyonda rastlanmaz. *–Xr* eki burada düşük odaklı bir sınırlar arasılık işlemcisidir (Aslan-Demir 2012:23). *–DX* ekinin yardımcı fiilden veya ardışık bir sıra bildiren fiilden önce bir zarf-fiil eki gibi kullanıldığı bilinmektedir (Karahan 1992: 335). Bu açıdan yardımcı fiilden önce getirilen *–DX* ekinin *–(y)Xp* ekinin sahip olduğu sınır sonrası görünüşe dayalı fikirleri ifade ettiği söylenebilir.

1.5.3. Zarf-fiillerle Kurulan Analitik Şekiller

Türk dillerinde sıralı fiil yapılarının genellikle zarf-fiil ve kip ekleriyle yapıldığı görülür. Johanson (1995) Avrupa dillerindeki *subordination* "alt sıralı" cümlelerine benzettiği Türk dillerindeki zarf-fiil ekli cümleleri eş dizimlenme ve gramerleşme derecelerine göre dört segmentte incelemiştir.

1. seviyede temel yüklem unsuru ile zarf-fiil ulacı alan yüklemcil unsurun kendilerine ait özneleri vardır (1995: 314). Bu seviyede *-(y)Xp* ulacı ile kurulan cümle bağımsız cümle unsuru gibidir.

> OsmT. *İçlerinden bir fedâyî esmerü'l-levn, ince belli ve elâ gözlü ve iri kemikli tüvânâ yiğit gel**ip** ocak başına otur**up** cümlesi ana ri'âyet üzre olup "Beğim şöyle ve beğim böyle"deyü ana ta'zîm edüp **hitâb ederler**. (II 218)*

17. yüzyıl metni olan *Seyahatnâme*'de cümleleri birbirine bağlayan *-(y)Xp* ulacının, Arapça ve Farsçadan koplayanan bağlantı edatları kadar sık kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Evliyâ Çelebi'ye özgü stilistik bir kullanım olabilir. Yukarıdaki örnekte zarf-fiil ekinin öznesi ile ana fiilin öznesi farklıdır.

2. seviyede yan tümce ve ana tümce aynı özneye sahiptir. Bu seviyede çeşitli derecelerde kaynaşma, yapısal değişim gözlemlenir. Birbirinden bağımsız iki ayrı aksiyondan ziyade ardışık olarak gerçekleşen olaylar dizisi söz konusudur (1995: 314).

> OsmT. *"Meterislerinizden çıkup eski meterislerinize dönüp giresiz!" deyü fermân gelince hemân yeniçeri bir kerre cümle tüfenglerin ellerine alup meterislerinden çıkup gerüdeki meterislerine seğirde seğirde cân atup gitmede. Çünki beri tarafda cenge kızışmış ve savaş-ı uğraşa karışmış asker dönüp ardlarına bakdılar, gördüler kim yeniçeriler kaçıyorlar. Haberleri yok kim yeniçeri fermân ile meterisden* ***çıkıp gidiyor (*** *SN: VII/21a: 35)*

Yukarıdaki örnekte, iki ayrı fiil yapısından ziyade birbirine koordineli iki aksiyon fiili kullanılmıştır. Bu açıdan birinci seviyeye göre bir birleşimden söz edilebilir: "*İkinci derecede anlamsal açıdan tek bir kavramdan bahseden, ayrı olaylardan ziyade birbirine entegre edilmiş kavramların üretimi söz konusudur"* (1995: 314). 2. seviyenin 3. seviyeye zemin hazırladığı, yeni kavramsal ilişkileri ortaya koymak için bir basamak olduğu ifade edilebilir.

3. seviyede ortak bir fiilsel öbek söz konusudur. Zarf parçası ve temel cümle yüklemi tek bir eyleyici örüntüsü sergiler. Her iki fiil ögesinin arasına bir ögenin girmesi son derecede kısıtlanmış veya sınırlandırılmıştır. Ayrıca orada güçlü bir semantik kaynaşma söz konusudur: "*Orada güçlü bir anlamsal kaynaşma söz konusudur. Sözlükselleşmeye doğru bir eğilim gözlemlenir*" (1995: 315).

> OsmT. *Bu sahrâda üç gün üç gece meks edüp her gün cümle halk gürûh gürûh varup selâm verüp murâd [u] maksûdâtların su'âl edüp [Y 426a] su'âllerinin sıhhat* ***haberin alup gelirlerdi.*** (X463)

Yukarıdaki örnekte, *haber alup gel-*, haber getirmek anlamında kullanılmaktadır. Bu iki fiil unsuru anlamsal açıdan birbirine kaynaşmış görünmektedir.

4. seviyede ise yardımcı fiil, zarf-fiil ekli ana fiili kılınışsal içerik açısından niteler. Bu seviyede yardımcı fiil, zarf-fiil ekiyle bir araya gelerek Türkçede art fiil yapılarını kurar (1995: 315). 4. seviyenin, Türk dillerinde tarih boyunca, özellikle bitmemiş (bitmemiş/sınırlar arası, sınır sonrası) görünüşün veya şimdiki zamanın yenilenmesinde sıkça rol oynamıştır (Bacanlı 2014: 92).

> OsmT. *Ba'dehu herîf-i sârık mecrûhan ol gece haremde kalup ba'zı meflâyihler buna Hizbü'l-bahir ve ba'zı azîmetler okuyup agzı ve burnu ıslâh oldu. Ammâ elleri eyle çankal* ***kalup gitdi.*** *Bir ândan sonra sârik herîfi İskenderiyyede gördük, yine elleri egri idi (SN: X/ Y302a: 332)*

Yukarıdaki örnekte, ikinci fiilin cümleye kılınış (süreklik) işleviyle katıldığı görülmektedir. Johanson ayrıca seviye 4 tipindeki birleşimlerin, zamanla görünüş zamanlı biçimlere dönüşebileceğinin de altını çizmektedir: "*Dördüncü seviyede yer alan birleşimler, görünüş-zamanlı kategorilere dönüşebilir. Bu yüzden sınır sonrası [+post] zarf-fiil eki + turur koşacı birleşerek durağan sınır sonrası [+post] görünüş işlemcisine gelişebilir. Aksiyon bildiren perifrasisler, sınırlar arası [+intra] değere sahip bir zarf-fiil ekiyle sınırlar arası bir görünüş işlemcisine dönüşebilir. Bu yüzden Türkçedeki yaz-ıyor biçimi *yaz-a yorir biçimine dayanmaktadır"* (Johanson 1995: 315-316).

Art fiil yapılarında temel bağlayıcı unsur, zarf-fiillerdir. Özellikle *-(y)Xp* ve *-A* zarf-fiilleri ana fiil ile yardımcı fiil arasında bağlantıyı sağlar. Cümlede olayların zincirleme şekilde cereyan ettiğini gösteren *-(y)Xp* zarf-fiiliyle, art fiil yapılarındaki *-(y)Xp* zarf-fiili arasında bir ayrım yapmak gerekir (Demir 2013: 8). Art fiil yapılarında iki eylem birbirine zincirleme bağlanmaz, biri ana fiil diğeri yardımcı fiildir. Art fiil yapılarındaki zarf-fiiller olan *-(y)Xp* ve *-A* zarf-fiillerinin görünüşsel içeriğe sahip oldukları bilinmektedir. Bu anlam art-fiil yapılarında kullanıldıklarında ortaya çıkmaktadır. Türk dillerinin çoğunda dönüşümlü kılınış işlemcileri genellikle *-(y)Xp* zarf-fiil ekiyle kurulan art fiillerdir (Bacanlı 2014: 94).

-(y)Xp ve *-A* zarf-fiil eklerinin tarihsel süreçten bu yana gramerleşme zincirlerine bakıldığında *-(y)Xp* zarf-fiil ekinin daha çok geçmiş zamanda olan olaylar için *-A* zarf fiil ekinin ise şimdiki zamana atıfta bulunan olay için kullanıldığı ifade edilmiştir (Demirci 2006: 55-56). *-A-* zarf-fiil eki olaylara başlama ve bitiş sınırları arasından bakan sınırlar arası [+*intra*] bir görünüş değerine sahiptir (Johanson 2004:182). Eylemin oluş halinin başladığı veya bir hâl içerisinde sürdüğünü bildirir. Bacanlı, *-A* zarf-fiiliyle kurulan art fiillerin tezlik, başlama, sürerlik gibi işlevlerde kullanıldığını dile getirmiştir (2014: 98). Türk dillerinde ikinci şimdiki zaman yenilemesi, *-A* ile kurulan art-fiiller tarafından gerçekleşmiştir (2014: 98).

Türk dillerinde *-(y)Xp* ve *-A* ekleri dışında görünüşsel bakış açısına sahip zarf-fiiller bulunmaktadır. Bunlar genellikle cümlede neden-sonuç, amaç, öncelik sonralık gibi bir ilişkiye sahiptir. *-ArAk, -kEn, -IncA* gibi zarf-fiil ekleri yan tümceli cümlelerde görünüşsel içerik sunarak ana cümlenin yüklemindeki olayın öncesine, sonrasına veya eş zamanlı oluşuna atıfta bulunurlar (Aydemir 2013:20). Ancak analitik fiil yapılarında kullanılan zarf-

fiiller bir yan tümcenin eylemi değil, ana fiile sözdizimsel ve anlamsal açıdan bağlıdırlar. Bu açıdan diğer zarf-fiil eklerinden ayrılırlar.

Türkçe analitik fiil yapılarında en sık rastlanan ve karakteristik olan bağlantı biçimi zarf-fiillerdir. Hatta bu durum Türkçenin etkileşim içinde olduğu diğer Ural dillerinde de görülür: "*Bazı Türkçeleşmiş Ural varyantlarından biri olan Maricenin bir ağzı olan Kamasçada sözlüksel fiillerin, zarf-fiil ekleri yardımcı fiil yapılarında kullanılır. Kamas dilinde bu yapılar çoğunlukla kaynaşık/ekleşik olarak ortaya çıkar"* (Anderson 2006: 65). Bu durum Kore ve Moğol dillerinde de vardır. Bunların özellikle Sibirya dillerinde daha da kaynaşık biçimleri yer alır. Zarf-fiillerin özellikle analitik fiil yapıları için hem zamansal atıf hem de bağlayıcı unsur olarak kullanılmaları bu yapıların tarihsel Türk dili alanında ve günümüz Türk dillerinde çok çeşitli işlevlerine vurgu yapılmasını gerekli kılar: "*Yardımcı fiil yapılarında Türk dilleri için sözlüksel fiiller zarf-fiil eki almış biçimde bulunur. Neredeyse tüm Türk dili ailesi, tarihsel dönemlerde olduğu gibi aradaki birleşmeyi sağlayacak bir zarf-fiil ekine ihtiyaç duyarlar. Zarf-fiil eklerinin işlevsel özellikleri lehçeden lehçeye göre değişebilmektedir. Belirli bir işlevde kullanılan biçim kullanımdan kalktığında bile biçimce farklı ancak işlevce benzer ekler bu sistemi yeniler*" (Anderson 2006: 68). Türkçede aynı yardımcı fiiller farklı zarf-fiil ekleri alarak farklı kılınış türlerini işaretleyebilirler: "*Belirli dillerde zarf-fiil + yardımcı fiil birleşiminde aynı yardımcı fiil ve farklı zarf-fiil eki birleşerek özel bir gramatikal işleve sahip olabilir. Bunlar birbirlerinin zıddı olabilir. Örneğin Tuvacada -ıp ber ve -A/j ber yapıları farklı işlevlere atıfta bulunur. Birincisi alıcı odaklı yararlanıcı bir kılınış türünü işaretlerken ikincisi başlama kılınışını işaretler"* (Anderson 2006: 68). Zarf-fiillerin Türk dili için zengin gramerleşme kaynakları sunması, onların hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak çeşitli işlevlerde kullanılmalarına sebep olmuştur.

1.6 Analitik Fiil Yapılarının Semantik Değerleri-Teorik Çerçeve

1.6.1. Kılınış Kategorisi

Dil çalışmalarının felsefe ile ilişkisi eski tarihlere dayanmaktadır. Felsefe alanında tartışılan pek çok konu dil ile ilgili ilk değerlendirmelerin, tartışmaların ortaya atılmasına neden olmuştur. Kılınış kategorisi de bunlardan birini oluşturmaktadır. Sözlüksel bir kategori olarak değerlendirilen kılınış, özünde fiillerin sahip olduğu içsel

bir zaman anlamıdır. Kılınış, Türkçeye Agop Dilaçar'ın (1974) *Aktionsart* teriminin karşılığı olarak sunmasıyla dilbilgisi kitaplarına giren bir kavram olmuştur. Bu terim için Batı dilbilim geleneğinde farklı terimler de kullanılmıştır. Comrie (1976) (inherent meaning), Smith (1991) (lexical aspect) vb.

Fiillerin, dilbilgisel zaman dışında kendi içsel anlamında zaman kavramının bulunduğunu dile getiren ilk araştırmacı, filozof Zeno Vendler (1957) olmuştur. Vendler fiillerin kendi iç zamanlarının dilbilgisel zaman ile etkileşime girerek dillerde zaman kavramının çok boyutlu sunulduğunu dile getirmiştir: "*Gerçekte fiiller, içsel olarak zaman anlamı taşırlar. Onlar kullanım alanları ile ilgili olarak zaman anlamına sahiptirler. Bu anlam yalnızca geçmiş, gelecek ve şimdi arasındaki ayrımsamayla ilgili değildir. Burada güç anlaşılan/zor algılanan bir duyumsal zaman vardır. Fillerin sahip olduğu bu zaman anlamı, onların cümle içerisinde kullanılmadan önce öngörülen bir zamanla ilgilidir. Bu zaman geçmiş, gelecek ve şimdi diye bölünlenmeyebilir*" (1957: 143). Vendler, fiillerin ontolojik anlamına göre iç zamanını belirlemeye çalışsa da fiilllerin sahip olduğu bu özelliğin tam olarak yine de zamanla açıklanamayacak bir tarafının olduğunu da belirtir: "*Süreçler, durumlar, olaylar, erişiler ve başarılar gösteren fiiller arasında bir ayrım yapılabilir. Bu farklıklık yalnızca zaman kavramıyla da açıklanamayabilir"* (1957: 143).

Vendler; fiilleri hâl (state), faaliyet (activity), başarı (accomplishment), erişi (achievement) şeklinde gruplandırmıştır. Hâl fiilleri, süreç bildirmezler, bu yüzden İngilizcede sürerlik bildiren işlemcilerle kullanımları oldukça sınırlıdır. İngilizcede ***I'm knowing* gibi bir kullanım söz konusu değildir. Hâl fiillerinin bu özelliği onları faaliyet ve başarı fiillerinden ayırır. Hâl fiilleri, zaman ifadelerinde geniş zaman kullanımlarına benzer. *sahip ol-, sev-, inan-* vb. fiiller, bu gruba dâhil edilebilir. Faaliyet fiilleri, belli bir zaman aralığında sürerlik gösteren eylemleri içerir. Örneğin *koş-* fiili, eylemin sürerliğine atıf yapar. Bu fiiller, bitiş noktasına sahip değildir ve eylem bırakıldığı an bitmiş sayılır. *koş-, yürü-, yüz-* fiilleri bu gruba dâhil edilebilir. Başarı fiilleri, eylemin bitişine odaklanır. Bu fiiller, eylem bitişinden önce bir miktar süre içerebilir. Eylemin tamamlanması zarurîdir. Eğer devam eden bir süreç varsa eylem tamamlanmış sayılmaz. Örneğin *bir daire çiz-*, hem bir süreci hem de eylemin sonucunu bildirir. *resim yap-, ev inşa et-, kitap oku-, satranç oyna-, hastalıktan iyileş-* fiilleri bu gruptadır. Erişi fiilleri ise az da olsa zaman bildirir. Erişi fiillerinin hâl fiillerinden ayrılan yönü, erişi fiillerinin bir sonuç bildirmesidir. Bunlar anlık eylemleri de sunabilirler. Örneğin *bir yarışı kazan-* gibi. Erişi fiillerini başarı fiillerinden

ayıran nokta ise ana fiilin içindeki durumun çoğu zaman öznenin bilinci dışında gerçekleşmesidir. *farkına var-, kaybet-, bul-, dur-, doğ-* fiilleri bu gruba dahil edilmiştir (Vendler 1957: 148-151).

Vendler, fiillerin kılınış içeriklerinin kullanıldıkları dilbilgisel zaman işlemcileriyle bağlantılı olarak değişebileceğini vurgulamıştır. Buna göre görünüş-zamanlı işlemciler eylemin sahip olduğu kılınış türünü değiştirebilir. İngilizcede *smoke* fiili hâl fiili iken "*Are you smoking?"* gibi bir soru cümlesinde üzerine almış olduğu *Ving* ekiyle faaliyet bildiren bir kılınış içeriğine sahip olmuştur (1957: 151). Vendler ayrıca kılınış kategorisinin zaman kategorisiyle etkileşimini gözden geçirmiş, bu fiillerin zaman düzleminde kısıtlılıkları olup olmadığını zaman zarfları ve zaman sorularıyla belirmeye çalışmıştır. Örneğin erişi fiilleri "*Ne zaman, saat kaçta?"* gibi sorularla uyumluyken hâl ve faaliyet fiilleri "*Ne kadar süre, ne kadar zamana kadar?"* gibi sorularla uyumludur. Ayrıca hâl fiillerinin şimdiki zaman şekilleriyle uyumsuz olduğunu, anlık bir olma bildiren erişilerin ise geleceğe atıfta bulunan yapılarla uyumsuz olduğunu bildirir (1957: 147-148).

Bir fiilin kullanım yeri ve aldığı işaretleyiciler değişirse kılınış özelliği de değişir. Bu durum potansiyel olarak bir fiilin tüm kılınış evreleri bilgisini içerisinde taşıyıp taşımadığı gibi bir soruyu da akla getirmektedir. Çünkü mühim olan, kılınışın cümlede ne tür anlamsal içerikler sunduğunu belirlemektir. Bu yüzden cümlede kullanılan diğer birimlerin de bu içeriğe katkıda bulunması gerekliliği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca kılınışın sözlüksel olandan çok diğer dilbilgisel işaretleyicilerle belirginleşen bir doğasının olması bu kategorinin dil düzleminde gizil bir bilgi olarak bulunduğunu akla getirebilir. Yani bir fiilin tek bir kılınış özelliği olmayabilir. Onun bu özelliği, kullanıldığı diğer biçimlerle farklı şekillerde ortaya çıkarabilir. Kılınışın dönüşümsel doğası kılınış tasniflerinin bu kadar çeşitli olması sonucunu doğurmuştur.

Vendler'in sunduğu tasnifi geliştiren Morelatous ise eylem türlerinin farklı bağlamlarda farklı değerlere sahip oluşunu anlamsal çok değerlilikle ilgili görerek bazı araştırmacıların bu alanda sadece tahmin yürütebileceklerini vurgular: "*Bu tür anlamsal çok değerlilik, belirli fiillerin karakteristik kullanımları veya istisnaları dışında konuşmamızı oldukça yanlış hâle getirecek bir model oluşturur. Buna göre bazı dilbilimciler, Kenny ve Vendler tarafından keşfedilen fenomenler/olgular faaliyet gösterdiklerinde fiil türlerinden değil, yüklemcil fiillerin kategorilerinden veya tiplerinden bahsetmek gerekir"* (1978: 196). Morelautos'a göre kılınış kategorisinde altı faktör önemli rol oynar. Bunlar fiilin içsel

anlamı, fiilin üye yapısı (yani özne veya nesne alması), zarflar, görünüş, zaman, geçmişe, geleceğe şimdiye yapılan referans zamandır. Bu faktörlerin her biri birbirleriyle açık veya gizil etkileşim içerisindedir (1978: 200).

Morelautos, Vendler'in tasnifinde kullandığı terimlerden farklı terimler kullanarak kılınışa dair görüşlerini şu şekilde aktarmıştır: *gelişme (development), anlık olaylar (punctual occurences), hâl (state), süreç (process).* Morelautos kılınışı cümle bazında değerlendirir ve vermiş olduğu örnekler şu şekildedir:

DURUM: Hava yasemin kokuyor.

SÜREÇ: Kar yağıyor

SONUÇ: Güneş battı.

ANLIK DURUMLAR: Kablo koptu.

Gözlerini kırpıştırdı. (1978: 201).

Bernard Comrie'nin (1976) kılınış tasnifi ise temelde Vendler'e dayanır. Comrie kılınış kategorilerini belirlerken telik-atelik ayrımından yola çıkmıştır. Telik-atelik fiil ayrımı Johanson'un terminolojisindeki dönüşümlü-dönüşümsüz ayrımına benzer. Telik fiiller, bir bitiş sınırına sahipken (*öl-, başar-)* atelik fiiller bir bitiş sınrından yoksundur (*koş-*, *yaz-*). Comrie tasnifini kılınış kategorisini cümle düzeyinde ele alarak yapmıştır. Bu fiillerin kılınış içeriği cümledeki diğer ögeler tarafından (nesnenin niteliği, zaman zarfları vb.) şekillenir. Comrie ayrıca tasnifinde anlık (punctual) ve sürekli (durative) kılınış türleri üzerinde durur ve fiillerin yanlarına aldıkları tümleç cinsinden kelimeler ve çoğul öznelerle kılınış içeriğini nasıl değiştirdiğini açıklar. Bu durum kılınış kategorisinin sözdizimsel kategorilerle de ilişki içerisinde olduğunu gösterir (1976:41).

Kılınış kategorisi dil biliminde iki türde ele alınmıştır. Bunlardan ilki, kılınışı fiil öbeğinin dışına çıkarak cümle düzeyinde değerlendirenler özellikle kılınışı zarflardan, cümlenin ögeleri ile etkileşime giren bir kategori olarak düşünürler (Comrie 1976). İkincisi ise kılınışı salt fiilin iç mekanizmasıyla ilişkilendirip eylem öbeğini esas alan çalışmalardır. Bunlar kılınışın cümledeki diğer ögelerle etkileşime girdiğini kabul etmesine rağmen bunun fiilin içsel anlamından kaynaklanan bir kategori olduğunu düşünürler (Johanson 2000, Bacanlı 2014).

Kılınış kategorisini Türk dillerindeki eğilimlere göre ele alan önemli bir çalışma Johanson'a (2000) aittir. Johanson'a göre her fiil içerisinde başlangıç, akış, bitiş (initium-curcus-finis) gibi anlam içeriklerinden birine sahiptir. Cümlede yer alan olayların kılınışsal yapısını kodlayan dilsel birim, kılınış öbeği (actional phrase) olarak adlandırılır. Johanson'a göre kılınış kategorisi, fiillerin sahip olduğu içsel anlamdır. Kılınış fiil öbeğinde gerçekleşir ancak cümle düzeyindeki diğer ögelerden etkilenebilir. Kılınış, içsel anlamı ile ilgili olduğu için sözlüksel bir kategoridir. Fiillerin sahip olduğu içsel anlam onların zamansal değerleri ile ilgilidir. Buna göre bir fiil, eylemin türüne göre başlama, sürek, bitiş sınırı gibi evreleri daha baskın bir şekilde vurgulayabilir (2000: 59).

Fiillerin kılınış içeriğinin üç olası aşamaya sahip olduğunu vurgulayan Johanson, sınır arasında veya sınırları vurgulayanlar şeklinde 3 evre türü belirler. 3 evrenin içerisinde fiilin anlık, dinamik veya dural oluşuna göre de bazı ara alanlar bulunur. 3 temel evre karşıtlıklar üzerinde düzenlenir: "*Üç olası aşama vardır. İki sınır (başlangıç-bitiş) ve bir ara sınır (curcus) bildiren fiillerin bu olası sınırlar arasında farklı derecelerde belirginlik gösterirler. Her bir aksiyonel içerik, ilgili aşama yapısının tipine göre değişen bir sınıra (X) sahiptir. Dönüşümsüz fiillerde eylemin başlangıç sınırı homojendir. Dönüşümlü fiillerde ise dönüşümün gerçekleştiği bir kritik sınır (x) bulunur"* (2000: 59). Johanson, bu durumu aşağıdaki şekilde şematize eder:

+tf [*+bitd*] ……..(*x*)
Anlık [*+an*]
Anlık olmayan [*-an*]
+ti [*+başd*] (*x*)……
-t [*-d*] *x*……..
Dinamik [*+din*]
Dural [*-din*]

Johanson'a göre anlık olmayan bitiş dönüşümlüler [*-an, +bitd*], heterojen ve dinamik bir aksiyon içeriğine sahiptir. Comrie'nin çalışmasına atıf yapan Johanson, telik kavramıyla ifade edilen kılınış öbeklerinin kendi teorisinde hem başlangıç hem de bitiş sınırlı eylemleri içerebileceğini vurgulamaktadır. Johanson başlangıç dönüşümlü [*+başd*] bir fiilin hem telik fiilin başlangıcını hem de atelik fiilin süreliğini içerebildiğini vurgulayarak kendi terimlerinin kapsam sınırlılığını çizmeye çalışmıştır (2000: 59).

Bitiş dönüşümlü [+*bitd*] eylemler, bitiş sınırından sonra farklı bir evreye geçildiğinin bilgisini sunarlar. Bu eylemlerin içeriği, onların tamamlanıp tamamlanmadıklarına dair bilgi sunmaz. Yalnızca eylemin bitttiğini ve yeni bir aşamaya geçildiği vurgular: "*Bitiş dönüşümlü [+bitd] eylemin dinamik eylem içeriğinin sonu, yeni bir duruma geçişin gerçekleştiği doğal evrimsel dönüm noktası olarak kavramsallaştırılır. Erişi ve ölüm gibi dinamik ifadelerle ifade edilen bir bitiş dönüşümlü eylem içeriği, doğal bir sonuca doğru hareket eder. Eylem, tamamlanma yönünde ilerlese de tamamlanmış olarak öngörülmesi gerekmez. Eylemin içsel hedefi, olayın bitiş noktasından ayırt edilebilir. Tam bir başarıyı işaretleyen bitiş dönüşümlü eylem içerikleri, eylemin türüne karşılık gelen olayların tamamen elde edildiğini göstermez"* (2000: 60). Eylemin bitişi ile tamamlanması bilgisinin farklı durumlara atıf yaptığının kavranması bu evreyi daha iyi anlaşılır hâle getirecektir. Son sınırı vurgulayan fiillerde eylem başka bir aşamaya geçtiği için *x-di ve hâlâ x-iyor* kullanımlarına uygun değildir. Bitiş dönüşümlü fiillerin [+*bitd*] sürerlik anlamlı yapılarla kurulması, mecazî yollarla mümkün olabilmektedir. Johanson görünüş işlemcileri kılınışsal içeriği değiştirebilileceğini ifade etmektedir. *öl-* gibi bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir değere sahip eylem "*Çiçek su vermediğin için ölüyor."* örneğinde mecazen kullanılmış ve sonunda yer alan -(*X*)*yor* odaksıl şimdiki zaman ekiyle zaman düzleminde devam eden bir olayı ifade etmektedir (2000: 61). Bitiş dönüşümlü [+*bitd*] eylemler; *öl-, kalk-, ulaş-, koy-* vb. gibi içerisinde doğal bir bitiş sınırı barındıran fiillerdir.

Başlangıç dönüşümlü [+*başd*] fiiller, fiilin başlangıç sınırın aşıldığını (*terminus initialis*) ve sürmekte olduğunu vurgular. Bu açıdan Türk dillerinde bu fiillerin iki evreden oluştuğu söylenebilir. Birinci evre, fiilin başlangıç sınırının aşıldığını vurgulayan dinamik evredir. İkinci evre ise, başlangıç sınırı aşılan fiilin süreğinin vurgulandığı durağan evredir. Türk dili bu tarz iki evreli fiillere sahip dillerden biridir. *otur-, yat-, tut-* fiilleri başlangıç dönüşümü [+*başd*] bildiren fiillerden bazılarıdır (2000: 60). *yan-, uç-* gibi fiiller ise dinamik bir başlangıç evresine sahip olmalarına rağmen eylemin sonraki sürecinin durağan evrede devam etmemesi nedeniyle başlangıç dönüşümlü sayılmaz. Bu fiiller dönüşümsüzler [-*d*] içerisine dâhil edilmelidir.

Dönüşümsüz [-*d*] fiiller ise herhangi bir kritik dönüşüm noktasından yoksun olan fiillerdir. Bunlar kendi içerisinde dinamik ve durağan olanlar şeklinde iki kola ayrılır. Dönüşümsüz [–*d*] fiiller herhangi bir sınır bildirmedikleri için tamamıyla homojendir. *yürü-*

, yüz-, yaz- dinamik dönüşümsüz fiillerken *bil-, içer-* dural dönüşümsüzlerdir [*-din, -d*] (2000: 64).

Östen Dahl dinamik ve durağan içeriğe sahip fiillerin gramerleşme süreçleri için uygun kaynaklar olduğunu dile getirmiştir. Bu fiillerin her dilde farklı derecelerde kılınış ve görünüş işlemcilerine dönüşebileceği vurgulanmaktadır: "*Dinamik yapı tipi, tipik olarak tüm fiil kategorisinde görülebiliyorken stative (durağan/hâl) bildiren yapılar yüklemcil unsur olarak isim ya da sıfat kullanıldığında daha çok görülürler. Bu yapılar arasındaki bölümlenmeler her dilde aynı olmayabilir... Her durumda yapılar arasındaki ayrım TMA kategorileri için büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu kategoriler durağan bağlamlarda daha az gelişmiş veya nötrleşmiştir*" (1985: 28).

Johanson kılınış öbeğinin türünü belirlemek için bir test geliştirmiştir. Bu teste göre kılınış ulamları bu mekanizmalardan hangisine uyum sağlıyorsa türü ona göre belirlenebilir:

a) Başlangıç dönüşümlüler [*+başd*]: [*x-di* ve hâlâ *x-iyor*] [Oturdu ve hâlâ oturuyor] [saat 1'de *x-di* ve on dakika sonra hâlâ *x-iyordu*]
b) Dönüşümsüzler [*-d*]: [*x-meye* başladı ve hâlâ *x-iyor*] [Okumaya başladı ve hâlâ okuyor]
c) Bitiş dönüşümlüler [*+bitd*]: [*x-di* ve hâlâ *x-ik*] [Uyandı ve hâlâ uyanık] (Uğurlu 2003: 128)

Kılınış öbeğinin, belirli dilbilgisel unsurlarla evreleri değiştirilebilmektedir. Bu sürece kılınışsal ulam güncellemesi (*actional recategorization*) denilmektedir. Johanson'a göre kılınış öbekleri, tümleçler, belirteçler, art fiil yapılarıyla kılınış türünü değiştirebilir. Kılınış türü güncellemesi üç süreç etrafında şekillenir. Serileştirme, homojenleştirme, sınırlılaştırma süreçlerine göre başlangıç dönüşümlü [*+başd*] olan bir kılınış öbeği, dönüşümsüz [*-d*] hâle getirilebilir (2000: 73). Örneğin *koş-* fiili, sınır vurgulamayan bir özelliğe sahiptir. Ancak *iki saat koş-* şeklindeki bir cümlede sınırlayıcı bir ifade olduğunda fiilin kılınış içeriği değişir. *koş*-artık dönüşümsüz [*-d*] değil, *iki saat koş-* şeklinde bitiş dönüşümlü [*+bitd*] bir hâle geçer. Bacanlı, art fiil yapılarının kılınış öbeğinin evre içeriğini değiştirebileceğini vurgular: *"Evre, bazen sözlükte bir leksemle ifade edilebileceği gibi dilbilgisel bir takım unsurlar da evreleri belirgin hale getirebilir. Örneğin iç- eylemin başlangıç sürek ve bitişini kapsarken içip sal- içip bitir- eyleminin bitişini vurgular*" (Bacanlı 2014: 38). Bacanlı, *başla-, bitir-, koyul-, giriş-, sürdür-, sona erdir-* gibi bir ana

fiile bağlanan fiilleri, fiilin sahip olduğu iç anlamdaki başlangıç veya bitiş evresini daha da belirginleştirmek için bir strateji olarak kullandığından söz etmiştir. Örneğin *içip bitir-* yapısındaki *bitir-, iç-* [+*başd*] fiilinin ikinci evresi olan süreğinin sona erdiğini ve bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir hale dönüştüğünü vurgular. Bacanlı bunları gramerleşmiş unsurlar olarak düşünmez, bu fiillerin kendi içsel anlamlarını koruduklarını vurgulayarak ana fiili dönüşümlüleştirme özelliği üzerinde durur. Bacanlı ayrıca art fiil yapılarında temel fiillerin ve yardımcı fiillerin üzerlerinde taşıdıkları işlevsel biçimleri tasvir etmiştir: *"Türk dillerinde bir ana fiille, bir art fiilin birleşmesi durumunda zaman, görünüş, kiplik, nicelik ve şahıs hakkındaki bütün malumatı yardımcı fiil taşır ama ileri derecede dilbilgiselleşmiş art fiiller olumsuzluk, çatı gibi yapım eklerini temel fiile devreder… Art fiiller, mastar ve mastara benzeyen ekleri alarak adlaştırmayı da üstlenebilir. Örneğin gülüveriş, eriyip gitme, bakıp durmak..."* (2014: 33-39). Art fiil yapılarını oluşturan yardımcı fiillerin belirgin bir gramerleşme sürecinden geçtiğini varsayarsak bunların *alıkoy-* gibi sözlükselleşmiş biçimlerinden ayırmamız gerekir. Ayrıca art fiil işlemcilerinin cümle içerisinde bir güncelleme yapması kılınış kategorisinin sözlüksel fakat kılınış güncellemelerinin gramatikal olduğunu varsayılmasını gerektirir.

Kılınış işlemcileri olan art fiiller, zamanla görünüşsel işlevler kazanabilir. Türkçenin tarihî dönemlerinden bu yana bu tarz gelişimler izlenebilir: "*Türkçenin tarihi boyunca -atur, -ptur-, ayat-, -p yat-, -ayorı-, -p bar- gibi sürerlik kılınışı bildiren art fiiller, çeşitli zaman ekleriyle birleşerek bitmemiş görünüş işaretleyicisi haline gelmişlerdir"* (Bacanlı 2014: 32).

Kılınış içeriği sunan art fiiller her fiilin sahip olduğu kılınış içeriğiyle uyumlu değildir. Bu yüzden hem ana fiilin sahip olduğu kılınış içeriği hem de art fiilin kılınış içeriğinin birbirine uygun olması gerekmektedir. Örneğin yaklaşıklık kılınışı bildiren *-Ayaz-* yapısının dönüşümsüz [*-d*] içeriğe sahip fiillerle kullanılmaması, art fiil yapıları ile kılınış işlemcisinin birbirine uygun olmayan anlamsal içeriklere sahip olduğunu gösterir. Yaklaşıklık kılınışı, anlık oluşumlara sahip eylem öbekleriyle daha uyumludur. Ancak *koş-* dönüşümsüz [*-d*] bir fiil olduğu için yani başlangıç ve bitişinden ziyade fiilin süreci ön planda olduğu için anlık oluşum bildiren *-Ayaz-* kılınış içeriğiyle uyumlu değildir: **koşayazdım*. Ancak bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir fiil olan *öl-* fiiliyle *-Ayaz-* yapısıyla kullanımı uygundur: *öleyazdım.* Bu duyarlılık Gökçe (2013) ve Johanson (2000) tarafından da dile getirilmiştir.

Kılınış ve görünüş kategorisi arasında belirgin farklılıklar söz konusudur. Bu ayrımların ilki sözlüksel-gramatikal ve öznellik-nesnellik karşıtlığına dayanır. Fiillerin iç evreleri hakkında bilgi sunan kılınış kategorisi iken görünüş, fiillerin zaman hattı üzerindeki zaman bilgisini sunan gramatikal bir kategoridir. Kılınış, fiilin gerçekleşme tarzı, oluşu ile ilgili konuşurun öznel tutumlarını yansıtabilirken görünüş dünya gerçekliği hakkında daha nesnel bilgiler sunar. Buna ek olarak görünüş, sözdizimi veya çekimde ortaya çıkarken kılınış, fiilin sözlük anlamı, ona eklenen özel parçacıklar, yardımcı fiiller veya yapım ekleriyle belirtilir (Bacanlı 2014: 30). Johanson ise görünüş ve kılınış kategorisi arasındaki öznellik-nesnellik karşıtlığı fikrine karşı çıkar. Ona göre kılınış işlemcilerinin cümlede kullanılma hususu keyfî değil, bağlamın ve olayın oluş tarzına göre şekillenir: "*Olaylar, kılınış kategorileri aracılığıyla öznel tarzda sunulabilir. Öte yandan görünüş işlemcilerinin seçimi, kodlayıcının tavrını ifade etme veya öncelikle stilistik gayelerin öznesi olma bakımından sübjektif değildir. Görünüş seçiminin opsiyonelliği genellikle yanlış anlaşılmaktadır. Eğer bakış noktası [Viewpoint-EB], bağlam ve durum tarafından belirlenmişse görünüş bütünüyle serbest olamaz. Orada tek bir doğal seçeneğin olması gerekir*" (2000: 29).

Perifrastik biçimlerin daha çok belirli türdeki kılınış içerikleriyle çalıştığını söyleyen Johanson, bunların farklı zaman ve kiplik işaretleyicileriyle birleşebileceğini dile getirmiştir. Perifrastik yapıları, anlamsal olarak özel içeriklere sahiplerdir ve görünüş işlemcileri olarak kullanımları seyrektir. Görünüş işlemcileri daha merkezde yer alır ve kullanım düzlemi oldukça geniş ve sıktır: "*Perifrastik biçimler belirli tip eylem içerikleri üzerinde çalışmayı tercih eder. Öte yandan farklı zaman ve kiplik kategorileriyle birleşebilirler. Onlar anlamsal olarak daha spesifik olabilirler. Ancak belirli görünüş-zamansal fikirleri ifade etseler de karşıtlık oluşturmazlar. Bahsedilen türün kesin olarak belirlenmiş yönelimli karşıtlığında yer almazlar. Merkezî, gerçek görünüş işlemcileri oldukça genel bir kullanıma, etkin içeriklere ve daha geniş uygulanabilirliğe sahiptir. Yalnızca olaylara özellikle küresel olaylara atıfta bulunarak son derece belirleyici bir güce sahiptir. Görünüşsel özellik kazanma, tipik olarak evrensel bir durumdur"* (2000: 41).

Kılınış işlemcileri, olası gerçekleşmeler üzerinde çok da somut olmayan zamansal fikirleri işaretler. Ancak görünüş-zamanlı işlemcilerin zaman kavramı kılınış işlemcilerinin içerdiği zaman kavramına göre daha somut, bölümlenebilir ve anlaşılabilirdir. Buradaki zaman konuşurun tutumunun yansıtıldığı gerçek zamanın dildeki izdüşümü gibidir.

Görünüş işlemcileri, fiillerin kılınış içeriklerine daha az duyarlılık gösterirken kılınış işlemcileri ana fiilin kılınış değerine daha fazla duyarlıdır: "*Görünüş işaretleyicileri, kılınış içeriğini belirleyemezler veya değiştiremezler. Eylemde olmayan bir evre yapılanmasını eyleme aktaramazlar. Ancak belirli kılınış gruplarıyla daha az veya daha çok uyumlu olabilirler. Uyum, fiillerin kılınışıyla görünüş işaretleyicilerinin birleşmesi sonucunda ortaya çıkan semantik üretkenlik veya kısırlıkla ilgili bir meseledir. Aynı durum hem görünüş hem kiplik bildiren işaretleyiciler için de geçerlidir"* (Johanson 2000: 30). Görünüş kategorisi, gramerleşme süreçlerinin son aşamasına gelmiş ekleşerek merkezî bir işlemci konumuna yükselmiş birimleri içerisine alır. Kılınış işlemcilerinin ise, daha çok periferik yapılarda ortaya çıktığı görülür (2000: 41). Perifrastik kullanımların görünüş işlemcisi olabilmesi, onların ekleşerek gramerleşmesini bu sayede çekirdek merkezi bir görünüş işlemcisi olması için ön koşullardan biridir.

Kılınış kategorisinin sözlüksel/semantik bir kategori olarak nitelendirilmesi onun, fiilin içkin anlamıyla ilgili oluşundandır. Ancak görünüş işlemcilerine duyarlı olması onunla görünüş-zamansal kategorilerle bir paralelliğinin olduğunu göstermektedir: *"Kılınış kategorisi, temelde sözlüksel olmakla birlikte görünüşe duyarlı fiil veya eylem öbeği tasniflerini içerdiği için görünüş-zamansalllığın bir parametresi olarak kabul edilir*" (Johanson 2000: 39-40).

Bu çalışmada art fiil yapıları, analitik fiil yapılarına dâhil edilmiştir. Her ne kadar kılınış sözlüksel bir kategori olsa da kılınışsal içerik güncelleme durumu ortaya çıkmaktadır. Kılınışın anlam içeriğinin cümlenin diğer unsurlarıyla da ilişkili olması onun çekimsel bir yönünün olduğunu da göstermektedir. Çalışma, Johanson'un terminolojisi etrafında şekillenmiştir.

1.6.2. Görünüş ve Zaman Kategorisi

Zaman, başı sonu olmayan, parçalanamayan bir akıştır. İnsanların varlık ve hareketlerinin bir sonu olduğuna dair geliştirdikleri bilinç zamanın dile taşınmasına, bir kavram olarak kurmaca bir şekilde bölümlenmesine neden olmuştur (Doğan 2015: 169). Türkçede zaman-görünüş sistemi, temelde çekim morfolojisine dayanmakla birlikte başka unsurların da bu sisteme etki edebildiği gözlemlenmektedir.

Zaman ve görünüş kategorisi, fiil öbeklerinin sahip olduğu kılınışın belli bir evresini yahut bir veya birden fazla sınırını görünür hale getirir (Aslan-Demir 2014: 172). Görünüş ve zaman kategorisi, dil tipolojilerinde farklı şekillerde ele alınsalar da Türkçede zaman-görünüş kategorisi birlikte sunulur (Johanson 2000).

Görünüş-zaman kategorisini daha iyi anlamak için temel kavramları açıklamak gerekecektir. Olay, gerçek hayatta vuku bulan ve dil düzleminde sözdizimsel unsurlarla dile getirilen oluş, kılış, durumu yani fiilin hareketini içermesidir. Ana fiilin sahip olduğu içsel anlama ek olarak dilbilgisel düzlemde de olayın başlangıç evresi süreği ve bitiş sınırı olabilir. Yani olayın zaman içerisinde kapladığı bir alan vardır ve bu zaman dilimi Türkçede hem görünüşsel değerde hem de zamansal değerde ortaya çıkabilir.

Zaman kategorisi, dış dünya gerçekliğini dil düzlemine aktarırken olayların başlangıç ve bitişlerini gösteren genellikle üç evrede bölümlenebilen süredir. Bir olayın diğerine göre önce veya sonra olması, konuşulan zamanla olay arasındaki ilişkisi, bir zaman çizgisi üzerinde belirlenir. Olayın zaman yönünden konuşmadan önce olma durumu öncekilik (anterioritat), aynı zamanda olma durumu, eş zamanlılık (gleichzeitigkeit), daha sonra olma durumu sonrakilik (posterioritat) olarak adlandırılmıştır (Uğurlu 2003: 125).

Zaman kategorisi hem semantik açıdan hem de tipolojik açıdan incelenmiş bir olgudur. Genel olarak dillerde üç zaman bölümü vardır. İnsanoğlu zamanı konuşma anından öncesi ve sonrası şeklinde geçmiş, şimdiki ve gelecek olarak sınıflandırmıştır. Ancak dilbilgisel olarak zaman kategorisine sahip olmayan diller vardır. Bunlar çeşitli semantik yapılarla zamanı sunar (Comrie 1985: 2). Dillerdeki gösterimsel ifadeler insan zihninin zamanı doğrusal bir düzlem üzerinde algıladığını gösterir: "*Dün, yarından önceki gün, yarından sonraki gün vb. deiktik (gösterimsel) ifadeler konuşmacının kendini doğrusal bir zaman ekseninde algıladığını gösterir*" (Gueron 2007: 369).

Reichenbach (1947), dillerdeki zaman kategorisine yeni bir boyut kazandırmıştır. Referans zaman terimini ortaya atarak dilbilgisel zamanlardaki karmaşıklığı bu yolla gidermeye çalışmıştır. Reichenbach'a göre İngilizcede *perfect* yapıları açıklayabilmek için referans zaman terimi kullanılabilir. Ona göre konuşur, dış dünyada meydana gelen bir olayı ifade ederken kendisini konuşma anından dışarıda başka bir noktayı referans gösterebilir veya gelecekte yaşanabilecek olayları aktarırken bu olayı yaşamış gibi geleceğe referansta

bulunarak anlatabilir (2005: 73). Dilin bu imkânını betimlemek o dönemde bu çalışmanın oldukça ilgi çekmesine sebep olmuştur.

Yöneliş noktası (Y) meydana gelen olaya bakılan noktadır. Bu nokta konuşma anıyla aynı olabileceği gibi konuşma anından başka bir noktaya da atıfta bulunabilir. Johanson'a göre görünüş-zamanlı işlemciler farklı yöneliş ve odaklanma noktalarına sahiptir. Yöneliş noktası olayın meydana geldiği zamandan farklıdır. Çünkü görünüş işlemcileri olay ile değil, olaya yönelen bakış ile ilgilidir. "*Ali uyuyor!"* örneğinde Ali'nin uyandığını konuşur fark etmese bile onun uyuyor olduğunu dile getirebilir. Bu yüzden yöneliş noktası olayın gerçekleştiği noktadan farklıdır. Dolaylı yöneliş noktası ise konuşurun bakışını şimdiden başka bir zamana taşımasıyla mümkündür. Uğurlu'ya göre bu görünüş işlemcilerini *i-, ol-, bulun-* gibi şekiller sağlamaktadır (Uğurlu 2003: 130). Örneğin *yarın İstanbul'a gitmiş olacağım* gibi bir cümlede gitme eylemi gelecekte gerçekleşecektir. Konuşur dolaylı olarak şimdiden eylemi gtmiş gibi varsayar ve dolaylı bir bakış noktasına referansta bulunur.

Belirleme noktası (*B*), olayın meydana geldiği veya geleceği noktayı işaretler. Uğurlu'ya göre *-DX* ile anlatılan bir olayın olmuş sayılması için bitiş dönüşümlü [+*bitd*] veya dönüşümsüzlerde [-*d*] bitiş sınırının, başlangıç sınırlılarda başlangıç sınırının aşılması gerekmektedir. "*Ali geldi."* örneğinde Ali'nin gelme olayı bitmiştir ve konuşma anında olay gerçekleşmiş sayılır. Yani bu cümle kipsel değer açısından kesinlik bildirir. "*Ali geliyordu."* cümlesinde ise eylem konuşma anına göre geçmişte yaşanmış bitmiş ancak sürek bakımından "*Ali geldi*." cümlesine göre süreği de söylenerek vurgulanmıştır (2003: 130).

Dolaylı yönelim noktası, zaman yönünden belirlenmiş olabilir. Bu durumda konuşur, görünüş işlemcisini olayın gerçekleştiği belirleme noktasıyla aynı sunabilir. Ayrıca bu konuşma noktasından önce veya sonra olabilir. Örneğin *-mXş olacak* [by: olay önemli sınırı aşacak], *-mXştX* [BY de olay önemli sınırını aştı], *-yordu* [BY olay önemli sınırına ulaşmadı] şeklinde yorumlanabilir (Uğurlu 2003: 131-132). Johanson zaman kategorisinin referans noktalarıyla görünüş kategorisinin referans noktalarının aynı olmadığını, görünüşün yarı öznel yapısından dolayı konuşurun konuşma noktasını istediği bir alana yerleştirebileceğinden bahseder: "*Bakış açısı kavramları zaman referansına bağlı veya belirli bir O'ya bağlı olarak tanımlanır. Görünüş işlemcileri zamanın bağlamla ilgili noktasını O olarak kodlamaya davet eder. Ancak herhangi bir yerleşik yönelim noktası içermezler"* (2000: 29-30).

Zaman-görünüş ve kiplik kategorilerinin insan düşüncesinin zamanı, hareketi ve olayı anlama biçimine göre şekillenmiş olduğu filozoflar tarafından dile getirilmiştir. Bu ve kesin olmayan kategoriler arasında açık veya gizli ilişkiler olabilir. Bu kategorilerin ilişkili olduğu diğer konular odak ve çevresel faktörlerdir (Dahl 1985: 3). Zaman, görünüş ve kiplik konularını ele alırken araştırmacılar genellikle semantik bir çıkış noktası belirler. Kılınış için fiilin içsel anlamı, görünüş zaman için olayın gramer unsurlarıyla ifadesi, kiplik için konuşur tutumu gibi tanımlamalar bu kategorilerin semantik olduklarına dair görüşleri içerir.

Johanson, görünüş teorilerinde bahsedilen bitmişlik-bitmemişlik ayrımının kendi yaklaşımında farklı türlere işaret ettiğini savunur (2000:29). Dahl da bitmişlik yapısının hem bitmişlik görünüşü hem de geçmiş zaman referansında bulunduğunu dile getirir. Ayrıca bu ayrımların görünüş değerlerini belirlemede yetersiz kaldığını belirtir (1985: 23).

Dahl görünüş, zaman ve kiplik işaretleyicilerinin dillerde sahip olduğu genel eğilimi üç parametrede açıklamıştır:

(i) *Onlar bitimli fiillerin ya da yardımcı fiillerin olası birkaç biçiminden birinin seçilmesiyle ifade edilirler*.
(ii) *Onlar, anlamsal olarak cümlede bahsedilen zaman ile konuşma anı arasındaki bir ilişkiye bağlıdır. Genellikle deiktik (gösterimsel) merkez olarak adlandırılırlar*.
(iii) *Cümlede zarf-fiil gibi açık bir zaman göstericisi olup olmadığına göre görünüş işlemcisi seçimi yapılmalıdır* (1985: 24).

Johanson'un 1971 yılında Türkiye Türkçesini esas alarak görünüş kategorisinin Türkçedeki varlığını tartışmıştır. Esas olarak görünüş ve zamanın ayrı kategoriler olduğunu dile getirse de pek çok fikrini 2000 yılında güncellemiş ve Türkçede zaman ve görünüş kategorilerinin bir bütün olarak ele alınmasını uygun görmüştür. Johanson'a göre görünüş, olaylar hakkındaki öngörülerin birinci düzeyini oluştururken zaman ikinci planda yer almaktadır. Zamanın bakış açısı üzerinde doğal bir önceliği yoktur. Görünüş işaretleyicilerinin zaman işaretleyicilerinden zamansal açıdan daha yaşlı olduğunu savunmaktadır: "*Bakış açısı perspektifleri algının birincil unsurlarıdır ve olayları öngörür. İkincil adım ise onların zamanlaştırılmasıdır. Zaman, görünüş kategorisine göre doğal bir önceliğe sahip değildir. Zamansallaşma, olayları belirlemenin olası bir yoludur. Görünüş kavramları, zamansal olanlardan daha eski bir fikri yansıtıyor görünmektedir"* (2000: 34).

Johanson Türk diillerinde temelde iki farklı görünüş zamanı olduğunu dile getirmiştir. Bunlar sınırlar arası [±*intra*] ve sınır sonrası [±*post*] görünüş değerleridir. Türk dilleri gerçek zamanı dilbilgisel zaman düzlemine aktarırken bu iki sınır işlemcisinden faydalanır. Johanson, *adterminallik* olarak adlandırğı eylemin bütününü sunan bakış açısının Türkçede olmadığını savunur (2000).

Sınırlar arasılık, eylem öbeğini olaylar olduğu zamanda gözlemleme imkânı sunar. Bunu Türkiye Türkçesinde *-yor* ve *-mAktA* ekleri sağlamaktadır. Sınır sonrası [+*post*] bakış açısı ise olayı bitiş sınırından sonra gözlemlenmesine imkân sağlar. Türkçede *-mXş bulunuyor,* -mXş bulunuyordu, *-mXştX, -mXştXr* işaretleyicileri bu sınırı işaretler. Burada önemli olan konuşma anından önce olayın sonlanmasıdır. Türkçedeki görünüş işlemcileri olayların tamamlanıp tamamlanmadığı hakkında bir bilgi sunmazlar. Buradaki sınır sonrasılık durumu, olayın bitiş sınırının geçmişte yer aldığını gösterir. Johanson Türkçe için [+*past*] ın tarihsel süreçte sınır sonrası [+*post*] değerini işaretlemekten kaçındığını dile getirerek [+*past*] ile [+*post*] değerleri arasında bir ayrım yapmıştır. Ona göre [+*past*] değeri, Türkçede bilinçli bir şekilde kullanılıyor olabilir. Çünkü [-past] ifadelerinde genellikle sınırlar arası [+*intra*] ve sınır sonrası [+*post*] işlemciler kullanılır (2000: 36). Yani Türkçede [+*past*] karşıtlığı [+*intra*] ve [+*post*] ile doldurulmaya çalışılmıştır.

Johanson'a göre pragmatik açıdan [-*post*] ve [-*intra*] işlemcileri, olayları zaman düzleminde çizgisel olarak göstermek için uygunken [+*post*] ve [+*intra*] işlemcileri, anlatılarda, olayın akışını bozan, anlatımı sekteye uğratan bir bilgiyi kodlar. Birincisi genellikle ana anlatı çizgisini taşıyan dizileri oluşturan "ön plan" işlevlerini yerine getirir. Sonuncusu genellikle "arka plan" açıklayıcı veya yorum yaparken kullanılır (2000: 43).

Johanson'a göre tekrarlama ve alışkanlık görünüş işlemcisi olarak değerlendirilemez. Olayın tekrar edildiği [+*intra*], [-*intra*], [+*post*], [-*post*] veya hiçbir görünüş değeri içermeden sunulabilir (2000: 53). *"Her gün okuyordu."* şeklinde bir cümlede, okuma eylemi, her gün aralıklarla tekrar edilen bir eylem olarak sınırlar arası değerde [+*intra*] sunulmuştur. Bunun dışında bu ifade "*Her gün okumuştu."* şeklinde tekrar bildiren eylem okuma eyleminin bitiş sınırından da sunulabilir.

Johanson, Türkçedeki fiillerin durumsallık, alışkanlık, potansiyel gibi kiplik kavram alanına giren işlevleri kapsayacak biçimler ürettiklerinden bahseder: "*Türk dillerinde alışkanlık, potansiyel ya da gelecek zaman referansı olarak yorumlanabilen bolur 'olabilir,*

mümkündür' biçimi, bol- fiilinin aorist biçiminden gelişmiştir" (2000: 56). Bu durum Türkçedeki yardımcı fiillerin sadece kılınış ve görünüş işaretleyicisine dönüşmediğini aynı şekilde kipsellik işaretleyicilerine de gelişebileceğini göstermektedir.

Görünüş kategorisinde bahsedilmesi gereken bir diğer konu, odaklılık meselesidir. Odaklılık, cümlede bahsedilen olayın konuşma anıyla etkileşiminin derecesini yansıtır. Johanson'a göre iki tür odaklılık vardır. Bunlar yüksek ve düşük odaklılıktır. Yüksek odaklı yapılar, konuşma anına yakınlık derecesi en fazla olan biçimlerdir (*-mAktA, -mXş* bulunuyor). Ancak yüksek odaklılar zamanla düşük odaklı hâle gelebilir. Düşük odaklı işlemciler konuşma anına daha uzak olan durumları yansıtır. Düşük odaklı yapılar genellikle sürerlik, durağan veya sonuçsal durum bildiren birimlerdir: *-mXş, -yor* gibi. Betimleyici, alışkanlık veya bitmişlik bildiren işlemciler ise odaksızdır. Yüksek odaklı görünüş işlemcileri, yeni yüksek odaklı işlemciler tarafından değiştirilir. Yeni ortaya çıkan yüksek odaklı işlemciler ise genellikle analitik yapıdadır: "*Düşük odaklıların yerini almaya eğilimli olan yüksek odaklılar, sıklıkla analitik nitelikte türetilmiş ögelerdir*" (2000: 39). Odaklılık dereceleri, sunulan eylemin daha az zamansal veya daha çok görünüşsel bir durum sunduğu anlamında gelmez (2000: 39). Odaklılık dereceleri bir dilin lehçeleri arasında bile değişebilir: *Aynı dilin farklı varyantlarında bile X ögesi, yüksek odaklı Y biçimi yerine kullanılabilir. Yüksek bir dereceye işaret etmeyebilir*" (2000: 39).

Yüksek odaklı sınırlar arası [*+intra*] işaretleyicilerinin, odak değerlerinde yaşadıkları kayıplar onların epistemik kiplik okumalara izin vermelerine yol açar: "*Yüksek odaklı sınırlar arası [+intra] işlemcilerin odaksızlaşması, çeşitli kiplik okumalarına imkân tanır"*(2000: 54). Örneğin *-yor* işaretleyicisi *-mAktA* işaretleyicisine göre daha düşük odaklıdır. Bu yüzden "*Herhâlde geliyor."* şeklinde bir cümle epistemik olasılık anlamını ifade ederken *"Herhâlde gelmekte."* gibi bir kullanım çok tercih edilmez. Bu durum, odaklılığı düşük eylemlerin, daha kesinlik dışı olayları anlatmak için kullanılabileceğini gösterir.

Görünüş kategorisi, insanların temel olayları algılayış ve işleme süreçlerini temsil eder ve yüklemcil unsurun sahip olduğu anlamsal içerikle (kılınış) etkileşime girer. Eylemsel içerik sunan kılınışın görünüşü belirleme konusunda belirleyici bir gücü yoktur. Kılınış ve görünüş kategorileri birbirleriyle etkileşim içerisinde olsalar da ayrı değerlendirilebilecek kategorilerdir. Johanson'a göre görünüş işaretleyicileri, fiillerin iç anlamlarındaki fazları seçmez. Bunu kılınış işlemcileri yerine getirir: "*Bakış açısı işlemcilerinin fiillerin görünüş*

içerikleri üzerinde çalıştıklarını ve onları görünüş olarak belirlediklerini iddia ediyorum. Kılınış işlemcilerinin, kendi başlarına belirleyici bir yetkisi yoktur. Öte yandan bakış açısı operatörleri, art zamanlı olarak gelişebilir. Bu nedenle görünüş ve kılınış, iç içe geçmiş ve birbirlerine yakın olma eğiliminde olmalarına rağmen iki bilişsel özdeş parametreden ziyade aynı semantik yönü ifade etmenin iki yoludur. Bakış açısı operatörlerinin temel işlevi, sözcüklerin anlamlarında mevcut olan fazları seçmek değildir" (2000: 30).

Görünüş kategorisinin cümle içerisindeki değeri, bir yönden cümledeki zarf veya yan tümce gibi durumları da dikkate alarak belirlenebilir. Görünüş işlemcisinin değeri ayrıca pragmatik ihtiyaçlara ve tematik bağlamın gereklerine de bağlıdır: "*Beklentilerin nihaî yorumlanması, büyük ölçüde pragmatik ihtiyaçlara özellikle de tematik bağlamın gerekliliklerine bağlıdır"* (2000: 31). Görünüş ve kılınış kategorileri arasındaki farkları belirlemek dilin mevcut kullanımlarıyla ilgili bir durumdur. Örneğin Rusçada kılınış ve görünüş ayrımı yapılmaz. Çünkü fiilin sahip olduğu anlamsal içerik, çeşitli görünüş işlemcileriyle gramatikal olarak işaretlenir. Bu durum Türkçede yoktur. Türkçede kılınış ve görünüşsel içerik alanında ciddi ayrımlar vardır. Bir dilin sahip olduğu görünüş ve kılınış ayrımı aynı zamanda o dilin sisteminin nasıl çalıştığını gösterir. Görünüş kategorisi ana fiilin anlamsal içeriğindeki fazları belirleyemez. Çünkü böyle bir içsel anlamdan yoksundur. Bazı kılınış işlemcilerinin belirli görünüş işaretleyicilerini tercih etmesi veya kaçınması söz konusu kılınış işlemcisinin semantik üretkenliğiyle alakalı bir durumdur. Bunun görünüş işlemcisiyle bir ilgisi yoktur. Çünkü görünüş işlemcileri gramerleşme sürecinden yoğun bir şekilde geçerek tüm dil ögeleriyle kullanılır hâle gelmiş ve kendine has bir paradigma oluşturmuştur. Bu açıdan her iki kategori birbirine eşit değerde değildir (2000: 31).

Johanson görünüş kategorisinin tamamen öznel olarak değerlendirilemeyeceği görüşündedir. Johanson, ilgili durumun bağlam ve duruma göre belirlenmesi hâlinde bakış açısının öznel olamayacağını savunur. Olay başka olaylarla bağlantı kurulmadan aktarılırsa konuşurun daha fazla özgürlüğü olur. Johanson, öznelliğin belli durumlarda geçerli olabileceğini savunur. Ona göre öznellik, görünüş kategorileri için ne kadar hatalı bir terimse nesnellik de o kadar hatalıdır. Görünüş işlemcileri, bağlamdan ayrı düşünülemez: "*Görünüş işlemcilerinin seçimi, konuşurun olayı kavramsallaştırmasına dayanır. Bu nedenle ifadeye yaşanan olay, nesnel olarak yansıtılmaz. Olaylar, görünüş işlemcileriyle öznel yollarla sunulabilir. Ancak görünüş işlemcilerinin seçimi, konuşurun tutumunu yansıtma ya da stilistik amaçlara tabi olma açısından öznel değildir. Görünüş işlemcilerinin seçimselliğinin*

isteğe bağlı oluşu, genellikle yanlış anlaşılmaktadır. Görünüş, bağlam ve duruma göre belirlenirse, tamamen bağımsız ve öznel olamaz. İşlemciler, birbirleriyle ilişkili olayları, sınırdan veya süre olarak sunmak için çeşitli söylem türlerinde kullanılırlar. Bilindiği gibi, olayın, diğer olaylarla doğrudan bağlantısı olmaksızın, bir bağlamdan izole edilmiş olarak sunulması durumunda genellikle, daha fazla seçim özgürlüğü vardır. Ancak görünüş işlemcilerinin, bağlamdan bağımsız olduğunu iddia etmek, görünüş işlemcilerinin doğrudan dil dışı gerçeklikle ilişkili olmasını sağlamakla eşit değildir. Görünüş işlemcileri, olayları bitmemiş vb. tanımlanabilecek özelliklere sahip olduğunu göstermez. Bu yüzden nesnellik de, karşıtı olan öznellik kadar yanıltıcıdır" (2000: 31-32). Görünüş ve kılınış işlemcileri, genellikle sınır ve süreç odaklı okumalar üretir ve olayların meydana gelmesi ile ilgili evreler hakkında bilgi verir. Bu konuda her iki kategori de iş birliği içinde çalışır: "*Görünüş-kılınışsal birleşimler, az çok süreç odaklı veya sınır odaklı okumalar üretir* (2000: 43).

Johanson'un üçlü görünüş tanifine ek olarak Türk dillerinde sözde bitmişlik, öngörülü bakış ve sınır öncesi bakış olarak adlandırılan üç görünüş türünün varlığı daha tartışılmıştır. Bunlardan sözde bitmişlik, eylemin kritik sınırına vurgu yapmadan onu bir bütün olarak sunması olarak ifade edilir. Sözde bitmişlik, tamamlanmamış olmayı ne dışlar ne de bütünüyle işaretler. Aslan-Demir, *-DX* ekinin bu durumu işaretlediğini ifade eder (2014: 128). Öngörülü bakış ise henüz gerçekleşmeyen, potansiyel olarak gelecekte gerçekleşeceği düşünülen eylemleri kapsar. Türkiye Türkçesinde *-AcAk* eki, öngörülü bakışı işaretler (Aslan Demir 2014: 119). Rentzsch ise *-AcAk* ekinin görünüş işlemcisi gibi belirli bir bakış noktasından gerçekleşen bir perspektifi kodlayan bir MOD2 kiplik işaretleyicisi olduğunu savunur (2015: 16-18). Sınır öncesi bakış, eylemi kritik sınırına henüz ulaşmadan onu gözlemleme imkânı sunar (Aslan-Demir 2014: 115). Heine ise sınır öncesi bakışı, ana fiil tarafından belirtilen durumun, bitiş sınırına yakın bulunan zamansal bir safhayı belirttiği düşüncesini savunur (1994: 36).

Türk dillerinde görünüş-zamanlı fikirlerin, kılınış ve kiplik işlemcileriyle birlikte sunulmasını sağlayacak portmanto biçimler bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu işlevi *i-* ve *ol-* yardımcı fiilleri gerçekleştirmektedir. *ol-* yardımcı fiili, Oğuz grubu Türk yazı dilinde gösterimsel zamana ek referans zamanlar yaratmak için kullanılan analitik fiil yapıları oluşturmuştur. *i-* fiilinin de tarihsel süreçte böyle bir işlevi olmasına rağmen günümüzde ◌ biçimbirime gelişmiştir. Dolayısıyla *i-* fiiliyle günümüzde artık analitik yapılar kurulamamaktadır. Analitik fiil yapılarının salt görünüş bildirme işlevi, *Seyahatnâme*'de *ol-*

yardımcı fiiliyle kurulan fiil birleşmelerinde ortaya çıkmaktadır. (*-mXş oldu, -Xr oldu* vb.) Bu çalışmada analitik yapıların üzerlerine aldığı bitimli kip eklerinin görünüş-zamanlı değerinden bahsedilmeyecek, yalnızca analitik yapıların görünüş-zamanlı değerde kullanılanları ele alınacaktır.

1.6.3. Kiplik Kategorisi

Kiplik, insan merkezli bir kategoridir. Dil konuşuru ve sunduğu önerme arasındaki ilişkiyi gösteren kiplik, eylem öbeği düzeyinde değil, cümle hatta daha büyük bağlamlarda yorum yapma gerekliliği sunar. Kiplik kategorisinin dillerde sunum araçları da diğer kategorilere göre oldukça fazladır.

Kip ve kiplik kategorilerine ilk yaklaşımlar felsefe alanında olmuştur. Filozofların gerçeklik ve gerçek dışılık üzerine görüşleri dilbilgisel bir kategori olan kipliğin, inceleme alanı olarak araştırılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle önermelerin doğruluğu, yanlışlığı, kaynağı gibi dil-gerçeklik ilişkisi üzerine yoğunlaşan mantık bilimi, kipliğin doğduğu alandır (Kerimoğlu 2018: 9). Dilbilimsel kiplik incelemeleri, modal mantık kaynaklı olsa da modal mantık olasılık ve zorunluluk kavramlarıyla ve bu kavramların ilişkileriyle ilgilenirken dilbilimsel kiplik incelemeleri, konuşurun bir önerme karşısındaki tutumuyla ilgilenir. Kip konusundaki tartışmalar daha çok felsefe alanında görülürken kiplik yani kipin gramatikal biçimi konusunda Batıda oldukça kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Literatürde genellikle kip ve kiplik ayrımının sıkça yapıldığı görülür. Kip, bu olgunun morfolojiye dayanan alanı iken kiplik tonlama, morfo-sentaktik gibi fiil kategorisinin dışına çıkan araçları da içerisine alır (Aslan-Demir 2008: 17). Kiplik hem semantik hem de pragmatik alanları içerir. Konuşurun önerme hakkındaki tutumu, cümle bazlı ifade edilebileceği gibi cümlenin bağlamı da önem arz eder. Özellikle pragmatik çalışmalar, ek, kelime, cümle gibi dil birimleriyle yetinmeyerek daha üst birimleri de sürece dahil eder.

Kiplik, cümle bazında veya metin bazında önermelerden yola çıkar. Önerme, sözcede saklı bulunan, edimbilimsel araçlarla deşifre edilen soyut bir gerçeklik taşıyıcısıdır (Rentzsch 2015: 18). Önermeler konuşur tarafından açıkça dile getirilmeyen bir tavrın dinleyici tarafından nasıl algılanacağı noktasında değer taşır (İmer vd. 2011: 203). Önermeler cümlelerin içerisine gizlenmiş bir tavır ve tutum bildirirler. Fakat bunları anlambilimsel bir ulam olarak düşünmek yanlış olacaktır. Çünkü önermelerde belirgin bir biçim-anlam ilişkisi yoktur (Rentzsch 2015: 18).

Konuşurun, olay ve durumlara karşı nesnel gerçeklikle ne derece bağdaştığı (veya bağdaşıp bağdaşmadığı) ile ilgili tutumunu ifadesine yansıtması, gerçeklik ve gerçek dışılık karşıtlığını oluşturur (Çürük 2010: 64). Gerçeklik geçmişte ya da şu anda olan olaylarla ilgiliyken gerçek dışılık henüz gerçekleşmemiş hayaller ya da gelecekle ilgili durum ve olayları yansıtır. Boye'a göre karşı-olgusallık ifadeleri ise kesinlik ve kesinlik dışılık açısından nötrdür (2012: 21). Kesinlik ve kesindışılık ise epistemik kiplik kategorisinde olay hakkında sunulan bilginin mutlak kesinlik ile kesinlik-dışılık arasındaki değerini sunar.

Kiplik tanımlamalarında üç tespit ön plana çıkar: 1.kiplik, konuşurun dış dünyadaki olgusal durumlar hakkında konuşurun tutumunu sunar, 2. bir önermenin gerçek-gerçekdışı skaladaki derecesini yansıtır veya istek-zorunluluk ifadelerine göre şekillenir ve 3. metinde sözdizimsel araçlar, analitik fiil yapıları, ekler, sözlüksel ögeler (zarf, zaman ifadeleri), tonlama vb. gibi araçlarla sunulabilir. En genel tanımıyla kiplik, doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü inceler (Aslan-Demir 2008:17).

Kiplik insanların dünyayı algılama biçimi ile ilişkilidir. Dış dünyadaki olgusal gerçeklikler, bireyin idrak süzgecinden geçerek bireye ait tutum ve yargılar dile yansıtılır. Konuşurun statüsü, bilgisi ve bunun konuşmaya nasıl yansıdığı kiplik sayesinde ortaya konulur. Kiplik ayrıca, henüz gerçekleşmemiş, ortada olmayan olay ve durumların veya hiçbir zaman gerçekleşemeyecek olayların konuşulabilmesini de sağlar (Papafragou 2000: 3). Bilgi kipliği konuşurun fikir ve inançlarının, yükümlülük kipliği ise eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesiyle ilgilidir (Lyons 1977: 22).

Kiplik mantık biliminde olasılık ve zorunluluk karşıtlığı temelinde tartışılmıştır. Nuyts, mantık bilimindeki potansiyel/gereklilik-zorunluluk karşıtlığının dildeki modal ifadeler için uygun terimler olmadığını dile getirir (2016: 35). Dilbiliminde ise kipliğin, olay/kök kiplik ve bilgi kipliği karşıtlığında tartışıldığı görülür. Dillerde kiplik ifadelerin ortaya çıkışı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Sweetser (1998: 49-50), dillerde yer alan kiplik türlerinin ortaya çıkışının modal olmayan ifadelerin öncelikle kök (olay kipliği/deontik kiplik) kipliğe dönüşerek ortaya çıktığını dile getirir. Bilgi kipliği ise deontik kiplikten doğmuştur. Bu durum kiplik ifadelerinin birbirinin içerisine geçmiş, birbirleriyle ilişkili durumlarını yansıtır.

Bybee vd. (1994: 15-16), kiplik alanlarının gelişme yönleri üzerine ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Kiplik kategorisinin zaman-görünüş kategorisiyle etkileşimi ve gramerleşme

yönü, dereceleri hakkında art zamanlı gelişimleri de göz önünde bulundurarak önemli tespitlerde bulunmuştur. Onlara göre modal kiplik, ifadenin kaynak yapısı (anlam) sonradan geliştiği gramatikal anlamı belirler.

Dillerdeki kiplik işlemcilerinin gelişimsel olarak kiplik olmayandan > kiplik olana (yükümlülük/deontik) > kiplik olana (bilgi) doğru bir değişim yönü bulunur. İşlemciler belirli fiil türlerinden seçilir. Evrensel dil tipolojilerinde, yeterlik biçimleri genellikle bilişsel süreç bildiren fiillerle veya fiziksel bir güç bildiren fiillerle kurulur (Bybee vd. 1994: 191).

Kiplik kategorisinin oluşum ve gelişim süreçlerinde bazı ara süreçler bulunmaktadır. Bu süreçler, kipsel ifadelerin hem yükümlülük hem de bilgi kipliği içerisine dâhil edilebilecek özellikler ve belirsizlikler sergilemesine yol açar: "*... semantik bir değişim çoklukla yeni ve eski anlamlar arasındaki sistemli belirsizlikle beraber gerçekleşir* (Nuyts 2001: 179). Bu nedenle dile dair her değişimde, belirsizliğin ortaya çıkması olağandır. Konuşur belirsizliği ortadan kaldırmak için çeşitli araçlar kullanabilir. Örneğin *belki, genellikle, kesinlikle* gibi zarflar bu konuda belirsizliği ortadan kaldırabilir.

Kiplik tasnifleri içerisinde en çok kabul gören tasnif Frank R. Palmer'a aittir. 1986 yılındaki çalışmasında üçlü kiplik sınıflaması [bilgi(epistemic), yükümlülük (deontic), devinim (dynamic)] yapmış, 2001'de bu sınıflandırmayı değiştirerek kiplik kategorisini önerme (proposition) ve eylem (event) olmak üzere iki üst başlıkta incelemiştir. Palmer'e göre önerme kipliği, önermenin gerçeklik değeri, gerçeklik durumuyla ilgili tutumu yansıtırken eylem kipliği, gerçekleşmemiş veya gerçekleşme potansiyeli olan eylemlerle ilgili bir kiplik türüdür. Palmer'in kiplik tasinifi bu çalışmada da temel alınacak kiplik tasnifi olacaktır.

Tablo 4. Palmer'in Kiplik Tasnifi

Önerme Kipliği (Propositonal Modality)		Eylem Kipliği (Event Modality)	
Bilgi (Epistemic)	Kanıt (Evidential)	Yükümlülük (Deontic)	Devinim (Dynamic)
İhtimal (Speculative) Çıkarım (Deductive) Varsayım (Assumptive)	Aktarım (Reported) Duyum (Sensory)	İzin (Permissive) Zorunluluk (Obligative) Emir (Commissive)	Yeterlilik (Abilitive) Gönüllülük (Volitive)

(Tablolaştıran Kerimoğlu 2018: 96)

Önerme kipliği içerisinde yer alan bilgi kipliği, önermenin gerçek durumuyla ilgili konuşurun yargılarını yansıtan bir kiplik türüdür. Konuşurun tutumu gerçekdışılığı bildiriyorsa ihtimal kipliği, *(John ofiste olabilir)* konuşurun tutumu gözlemlenebilen açık kanıtlara dayanıyorsa çıkarım kipliği (*John ofiste olmalı*), konuşurun tutumu genele dayalı bir çıkarımı işaretliyorsa varsayım kipliği (*John birazdan ofiste olacak*) söz konusudur (Palmer 2001: 25).

Kanıt kipliği, konuşurun önerme hakkında ne tür kanıtlara sahip olduğuyla ilgilidir. Konuşurun kanıtının rivayet olduğu kiplik ifadeleri aktarım kipliği, konuşurun kanıtının bizzat duyum yoluyla olması, duyum kipliğine girer (Palmer 2001: 40-47). Kanıt kipliğini kiplik kategorisine dâhil etmeyen yaklaşımlar da bulunmaktadır (Nuyts 2016). Van der Auwera (1998: 85-86), kanıt kipliğinin yalnızca çıkarım kısmını epistemik kipliğe dâhil eder. Diğer kanıt kategorilerini kiplikten tamamen hariç tutar.

Eylem kipliği ise içerisine yükümlülük ve devinim kipliklerini alır. Yükümlülük kipliğini diğer kiplik türlerinden ayıran faktör, konuşurun tutumuna müdahale edecek bir dış etmenin olmasıdır. İzin kategorisinde, konuşura eylemi gerçekleştirme imkânı sunan bir dış etmen vardır. Zorunlulukta konuşurun yapması gerekenleri dışarıdan bir kuvvet dikte etmektedir. Emir ise konuşurun kendisine bir direktif verilmesi doğrultusunda hareket etme tutumunda bulunmasıdır (2001: 62). Palmer niyet ve gönüllülük kategorilerinin aynı kaynaktan geldiğini dile getirir ve aralarındaki yakın ilişkiye vurgu yapar (Palmer 2001: 62). Nuyts'a göre niyet kavramı, izin ve yükümlülük kategorileriyle yakından ilişkilidir. Arzu

edilen veya gerekli görülen eylem, bir istek içerir. Niyet ile gönüllülük arasındaki fark, niyetin geleceğe yönelik bir plan, amaç taşımasıdır. Kimi zaman niyet edilen olaylar, dış katılımcıların izin ve imkânı dâhilinde gerçekleşebilir. Gönüllülük ise izin veya yükümlülerle daha az ilişkilidir, katılımcı-içi bir ilişkiye atıf yapar. Daha çok istek kategorisiyle ilişkisi vardır (2016: 37).

Devinim kipliğinde, konuşurun dıştan bir etkiye değil, yeterlik ve dilek gibi bizzat konuşurdan kaynaklanan ve konuşuru eyleme iten bir iç kuvvet söz konusudur. Devinim kipliğinin alt kategorileri ise yeterlilik ve dilek/istek kipliğidir. Yeterlilik, konuşurun bir eylemde bulunma kapasitesi/yeterliliğini ifade ederken dilek, konuşurun bir eylemde bulunma isteğini ifade eder (2001: 70-85).

Kiplik kategorisini tasnif eden araştırmacılar bu kategoriyi farklı isimlerle adlandırıp içeriğine farklı başlıklar açmışlardır. Bybee vd. (1994) kiplik kategorisini eyleyici odaklı ve konuşur odaklı olmak üzere ikiye ayırmıştır. J. Von der Auwera (1998) ise iç katılımcı kiplik ve dış katılımcı kiplik şeklinde konuşurun tutumunun içten veya dıştan gelen etkilerle oluşup oluşmadığının önemli olduğunu savunmuştur. Auwera'nın tasnifi hemen hemen Palmer'in tasnifiyle örtüşür. Auwera'nın teorisi konuşurun tutumunun içten ve dıştan gelen etkilerle şekillenebileceği temeline dayanmaktadır (1998: 80).

Rentzsch kiplik kavramını üç kategoride değerlendirmektedir. Bunlar olay kipliği, bilgi kipliği ve görünüş kipliğidir (2015: 10). Türk dillerinin imkânları dâhilinde çizilen bu tasnif denemesi, Palmer'ın çalışmasına bir alternatif oluşturmaktadır. Rentzsch kipliğin morfolojik ve morfo-sentaktik görünümlerine odaklanarak üçlü bir sistem önermiştir:

MOD-1: görünüşün potansiyel olarak etki alanına girebilen biçimleri, *-mAk iste-, -mAsI gerek-, -mAsI lazım, -(y)Abil-* vb. kapsar. MOD-1 işlemcileri, olayların durumunu etkileyebilir. Yeni eylem önermeleri yaratabilirler. Üzerlerine başka görünüş-zamanlı işlemciler alabilirler. Dönüşümsüz [*-d*], durağan olan olayların durumunu kiplik açısından değiştirirler. MOD-1 genellikle cümlede eylem kipliğini (gereklilik, olanaklılık, istek) işaretlemektedir. Ancak bağlama göre epistemik okunuşlar da yapılabilir (2015: 14-17).

MOD-2: bu kiplik türü görünüş gibi belirli bakış noktasından gerçekleşen bir perspektifi kodlar. Ancak görünüşten farklı olarak bu birimlerde kılınışsal ve görünüşsel ilişki arka planda kalır. MOD-2 yapıları, görünüş işlemcilerileriyle aynı katmanda yer aldığı için birbirini dışlar. Bu nedenle bu yapılar görünüş işlemcileriyle birlikte aynı fiil üzerinde

kullanılamaz. Bu açıdan cümlede iki ayrı fiile ihtiyaç duyabilir. Bu özellik özel bir biçimin üç işlevsel sınıftan hangisine ait olduğunu test etmek açısından kullanılabilir. MOD-2 işlemcileri hem zaman ekleriyle hem de MOD-1 işlemcileriyle birleşebilmektedir: *-mAlI, -(y)A, -(y)AyIm, -(y)AlIm, -sIn, -ꞩ, -(y)InIz, -sA, -(y)AcAk*. MOD-2 kipliği, görünüş kategorileriyle ilişkilerinden dolayı görünüş kipliği olarak adlandırılır ve yoruma dayalı okumalarda bilgi kipliği ile de ilişkisi olan bir alandır (varsayım, istek, emir, gereklilik, olanaklılık vb.) (2015: 16-18). Olanaklılık-gereklilik gibi kipsel kavramlar bilinçli bir varlığın bakış noktasından sunulur. Görünüşsel kipsellik olaya öznel bir bakış katar.

MOD-3: Olayların durumu üzerinde çalışmaz. Etki alanına görünüş işlemcileri girebilir. Cümlede genellikle tahminlerde bulunur. Önermenin gerçeklik durumu, bilinçli bir özne tarafından değerlendirilir: *-Iyor olması lazım, -Iyor olmalı, -Iyor olabilir, -Iyor olamaz, -Iyor olsa gerek, -DXr* vb. Bu birimler genellikle epistemik anlamlar taşır (2015: 16-18).

Kanıt kipliğinin bilgi kipliğiyle arasındaki ilişki ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Rentszch, bilgi kipliği ve kanıt kipliğinin aynı işlemcileri paylaştığını dile getirir. Her iki kiplik türü aynı anda ortaya çıkabilir ve biri diğer anlamı daha yakın gelerek kapsayabilir. Anlamsal açıdan kanıt kipliği, önermenin kaynağını kodlarken bilgi kipliği, gerçeklik durumunu kodlar. Bu açıdan aralarında bariz bir anlamsal fark vardır. Bununla birlikte iki kategori arasında gerçek bir yakınlık, potansiyel bir değişim söz konusudur. Kaynak, bilginin güvenilir olup olmadığıyla ilgili bilgi verebilir. Yani kanıt kipliği ister isteğe bağlı pragmatik bir okuma ister zorunlu bileşenlerden biri olsun epistemik anlamlar taşır. Benzer şekilde epistemik anlamlar, ikincil bir anlam taşır. Öznel önermeler bilginin güvenilirliği konusunda kaynaklara göndermede bulunur (2015: 23-24). Rentzsch, epistemik kiplik ile kanıt kipliği arasında bir ilişkinin mevcudiyetine katılsa da bunları ayrı kategoriler olarak değerlendirir. Benzer bir şekilde Nuyts (2016: 31) da kanıtsal ifadeleri, kiplik olarak değerlendirmez. Epistemik kiplik alanını, sadece bilginin kesinlik, kesinlik derecesiyle sınırlandırmayan, bilginin kaynağını da içine alan çalışmalar mevcuttur. (Palmer 2001, Conrad-Biber 2000 vb.) Sonuç olarak kanıt kipliği ile bilgi kipliği arasında, sınırları çizilemeyecek kadar yakın bir ilişki vardır. Bu açıdan bağlam odaklı pragmatik okumalar yapılarak hangi anlam alanının baskın olduğuna karar verilmelidir.

Kanıt kipliğini, bilgi kipliği ile birleştirerek her ikisini bir üst kategori olan *epistemicity* kategorisine bağlayan Boye, her iki kategorinin de bilgi üzerinde işlem yaptığını esas alır. Kanıt kipliğini bilginin kaynağını denetlediği için *epistemic justification* terimiyle

ele alır. Epistemik kipliği kesinlik derecesi ve bilginin doğruluğu ile ilişkilendirerek *epistemik modality* olarak değerlendirir. Bu iki alanın üst başlığını ise *epistemicity* oluşturur (2012: 2). Kanıt kipliğinin içerisinde yer alan dolaylılık; önermede sunulan bilginin kaynağının konuşurun kendisi olmadığını, ikinci elden bir bilgi olduğunu, bilginin başkasından duyulduğunu gösterir. Türk dillerinde dolaylılığın, bilişsel (cognitive) bir özellik gösterdiğini vurgulayan Johanson, bu kategorinin işaretleyicileri olarak Eski Türkçeden başlayarak bugünkü Türk dillerinden örnekler sunar: *-mIş ermiş, -ermiş (> imiş), -gan turur, -ıptır, erken (> eken imiş*) vs. Dolaylılığın üç temel okunuşu söz konusudur: rivayet, çıkarım, algısal delile dayalılık. Türk dillerinde dolaylılık işaretlenmiş (*-mXş*) ve işaretlenmemiş (*-DX*) olarak ikiye ayrılır. *-DX* doğrudan deneyime sahip değildir. Bu yüzden kanıt kipliği konusunda yansız bir tutum sergiler (Johanson 2003: 276).

Bilgi kipliği, kesinliğin derecesi, bilginin derecesi ya da eş değerliği fikirleriyle ilişkilendirilir (Boye 2012: 15). Bu alt alana inançlar, dünya gerçekliği, kesinlik, epistemik gereklilik, epistemik zorunluluk alanları girmektedir.

Nuyts (2016: 33), kipliğin üç temel sınıflandırması olduğunu ifade eder. Bunlar dinamik, deontik ve epistemik kiplik türlerdir. Dinamik kiplik, içten veya dıştan gelen güçle katılımcının eylemi gerçekleştirme kapasitesi ile ilgili önermelerde bulunulabilir. Palmer (2001:21) bu kategorileri, eylem kipliği altında sunar. Dinamik ve deontik kipliği biribirinden ayırmak için ise katılımcı içi-katılımcı dışı modeli geliştirilmiştir (Bybee vd. 1994). Rentzsch'e göre, katılımcı içi kiplik türünde, konuşurun eylemi gerçekleştirme yeteneği ve kapasitesine odaklanılır. Bu açıdan katılımcı içi kiplik, içkin bir yeteneğe vurgu yapar. Katılımcı dışı kiplik türünde ise eylemi gerçekleştirme isteği dışarıdan bir güç tarafından sunulur. Katılımcı dışı kipsellik türlerini şartlandıran etken, uzaklıktır (Rentzsch 2013: 135). Bu açıdan katılımcı içi, daha içkin anlamlara sahipken katılımcı dışı, eylemin dışardan gelen bir etken tarafından gerçekleştirileceğine atıfta bulunur. Bu yönüyle dinamik kiplik daha katılımcı içi iken deontik kiplik genellikle katılımcı dışı olarak sunulur. Ancak her iki kiplik türü de katılımcı-içi, katılımcı dışı özelliği gösterebilir (Nuyts 2016: 35).

Nuyts'a göre deontik kiplik, önermede yer alan işlerin durumunun ahlakî temellerde istenebilirliğinin derecesini sunar. Burada ifade edilen ahlak kavramı hem toplumsal kabulleri hem de etik kuralları içerisine alan geniş bir perspektif olarak düşünülmelidir. Bilgi kipliğinin gerçeğin derecelerine bağlı olması gibi deontik kiplik de toplumsal ve etik

kabullerine göre burada bir derecelendirme yapılabilir. Deontik kiplik türünde mutlak ahlakî zorunluluktan isteğe kadar uzanan bir skala söz konusudur (2016: 36).

Nuyts'a göre epistemik kiplik, önermede sunulan olayın dünya gerçekliğinde olası olup olmadığı ile ilgili tahminlerde bulunan bir kiplik kategorisidir. Epistemik kiplikte, olay hakkındaki bilgi gerçeğin derecesine göre sunulur. Mutlak kesinlikten zayıf olasılığa kadar bir ölçek üzerinde durumun gerçeklik derecesi kodlanır (2016: 38). Doğruluk kipliği ise (*alethic modality*), önermenin gerekli veya olasılığa bağlı gerçeğini inceler. Bilgi kipliğinden ayrı düşünülen doğruluk kipliği, önermeyi gerçek dünya bilgisinden yola çıkarak tanımlamaya çalışır. Kiplik literatüründe, bilgi kipliğine yakın fakat ondan ayrı bir kiplik türü olan doğruluk kipliğinin ele alınması çok yaygın değildir. Doğruluk kipliği ile epistemik kiplik arasındaki fark objektif ve sübjektif epistemik kiplik arasındaki ayrıma benzer (Nuyts 2016: 38). Palmer ise aletik kipliği ile epistemik kiplik arasındaki bir farkın olmadığını söyler ve konuşmacının neyin doğru olduğu ile inandığı arasında bir ayrım görmez (2001: 56).

Kiplik kategorisi içerisinde bahsedilmesi gereken bir diğer konu, olumsuzluğun kiplik konusuna dâhil edilip edilmeyeceği ile ilgilidir. Haan, olumsuzlukla kiplik arasındaki ilişkiyi açıklar. Olumsuzluğun ana fiildeki yerleşim noktasına göre çeşitli stratejilere sahip olduğunu belirtir. Bu duruma göre kipsel süplesyon stratejisi uygulayan dillerde olumsuzluk modal yardımcı fiillerden sonra gelir, olumsuzluk yerleştirme stratejisine sahip fiillerde ise olumsuzluk yardımcı fillerden önce kullanılmaktadır. Bu durumda olumsuzluğun, yardımcı fiilden önce kullanıldığı bağlamlarda geniş kapsamlı bir olumsuzluk hâkimken yardımcı fiilden sonra kullanıldığında daha dar bir kapsama sahiptir (1997: 86). Bu strateji dillerde, ortak olarak kullanılabilir. Temelde aynı dilde hangisi daha baskınsa ona göre bir ayrım yapılmıştır. Bu fikir olumsuzluğun gerçek-dışılık kategorisiyle ilişkisinden dolayı ortaya çıkmıştır. Olumsuzluğun kipliğin bir parçası gibi görülmesinin nedeni, var olmayan olaylar ve durumlar hakkında konuşulan durumları yansıtmasıdır (Kerimoğlu 2018: 65). Flawley (1992: 395-396) olumsuzlukla gerçekdışılık arasında bir bağ kurar. Ona göre gerçek-dışılık kipliğinin neden olduğu boyut ne kadar büyükse tam bir önermesel olumsuzluk olasılığı da o kadar büyük olur. Bazı araştırmacılar olumsuzluğu olaylar gerçekleşmediği için gerçek-dışılıkla ilişkilendirmektedir. Ancak olayların gerçekleşmemesi Türkçede olumsuz bir çağrışım yapmaz. Bu nedenle olumsuzluğun ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir.

Kiplik anlambilimsel bir olgu olmasına rağmen biçimsel işlemcilerle yüzey yapıda görülür. Dilin imkânları dâhilinde bir ekin birden fazla işlevi olabilir. Türk dillerinde fiil çekim kategorisinde yer alan biçimlerin genellikle görünüş-zamanlı ve kiplik açısından ortak işlevleri bulunabilir. Kısmen evrensel bir olgu olan bu iç içe geçme durumu etki alanı katmanlaşması olarak ifade edilmiştir (Rentzsch 2012: 130). Lyons bazı dillerde zaman, görünüş kiplik kategorilerinin sınırlarının kolaylıkla çizilemeyeceğine vurgu yapar (Lyons 1977). Aksu-Koç (1988: 204), Lyons'a gönderme yaparak bazı dillerde zaman-görünüş-kiplik ayrımlarının kolaylıkla ayırt edilemez olduğu görüşüne Türkçenin iyi bir örnek olduğunu ifade eder. Aksu-Koç çalışmasında daha çok *-mXş* ve *-DXr* işaretleyicilerine odaklanarak *-mXş*'ın Türkçede kanıt kipliğinin biçimsel bir ifadesi olduğunu, *-DXr*'ın ise çıkarım ve tahminleri işaretlemede kullanılan bilgi kipliği ögesi olarak işlev gördüğünü belirtir. Buna göre *-DXr* önermeye dair, *-mXş* kanıtlara dair işaretlemeler yapmaktadır (Aksu-Koç 1988: 205). Türkçede tek bir eke birden fazla anlam yüklenmesi, gizli karmaşıklığn göstergelerinden biridir. İşaretleyicinin hangi işlevde kullanıldığı, bağlamda belirlenir. Anlatılan olayın zamanı, süresi veya tutumunu vurgulamak konuşurun kişisel olduğu kadar zamana bağlı olduğunu göstermektedir. Bu iç içe geçme durumu Türk dillerinde özellikle gelecek zamanla ilgili pek çok farklı görüşün ortaya atılmasını sağlamıştır: *"Dünya dillerinde gelecek zaman işaretleyicilerinin kiplik alana geçişkenlikleri dikkat çekmektedir. Bu yönüyle gelecek zaman, yükümlülük, kök kiplik anlamına yaklaşır"* (Kerimoğlu 2018: 75). Gelecek zamanla kiplik kategori arasındaki bu ilişki, geleceğin bir yönüyle gerçek-dışılık taşımasından kaynaklanır. Henüz gerçekleşmemiş olayları işaretleyen gelecek zaman bir yönüyle ihtimal olan bir dünyaya atıf yapar. Bu yönüyle de epistemik kiplik alanıyla ilişkilidir. Türk dilinin tarihî dönemlerinde de gelecek zaman bildiren *-A* ekinin gramerleşerek istek işlevinde kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu tür geçişler dilbilgisel zaman tasniflerinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ayrımından ziyade bu alanın kipsellik başlığı altında değerlendirilmesi gereken bir alan olabileceği yönünde kanıtlar sunar. Görünüş işlemcisi olarak kullanılan düşük odaklı sınır sonrası [+*post*] *-mXş* ekinin çeşitli bağlamlarda epistemik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılması, kategoriler arasındaki ilişkinin boyutunu sunar. *-mXş* eki kullanıldığı bağlama göre bitiş sınırını aşmış bir olayı anlatabilir veya bilginin dolaylı yollardan elde edildiğini sunabilir (Johanson 2003: 277).

Türkçedeki kiplik işaretleyicilerinin geçirmiş oldukları gramerleşme süreçlerini analitik fiil yapıları merkezinden takip etmek mümkündür. Bazı ana fiiller zamanla modal

yardımcı fiillere ve bu yardımcı fiiller de daha sonra eklere (kip ve zaman-görünüş işaretleyicisi olarak) dönüşebilir. Türkçede bilgi kipliğini işaretlemek için kullanılan *-DXr* işaretleyicisi de *tur-/dur-* yardımcı fiilinden gelişmiştir. Yine yükümlülük kipliğinin, bilgi kipliği değerindeki okumalara imkân sunması, tarihsel süreç içerisinde rastlanabilecek bir durumdur. *"Tarihî metinlerde -mAlI ekinin ilk işlevinin gereklilik olduğu yani kiplik bakımdan yükümlülük alanıyla ilgili ifadeleri işaretlediği, bilgi kipliği ifadelerinde kullanımının yeni olduğu görülmektedir"* (Kerimoğlu 2011: 149). *-mAlI* işaretleyicisinin bilgi kipliği işaretlemesi, günümüz Türkçesinde *ol-* yardımcı fiiline getirilmesiyle mümkün olmaktadır: "*Bu ögenin bilgi kipliği işaretlemesi Türkiye Türkçesinde artık ol- yardımcı fiiliyle birlikte mümkün olmaktadır. Yani olmalı iki ayrı biçim birimden oluşmasına rağmen tek bir biçim birimi işaretleyen bir dilbilgisi ögesine doğru geçişin özelliklerini göstermektedir*" (Kerimoğlu 2011: 149-150). *ol-* fiilinin cümleye kipsel değer katması diğer Türk dillerinde de görülen bir olgudur. *ol-* yardımcı fiilinin sahip olduğu kiplik anlamları değerlendiren Rentzsch (2013: 156) kimi zaman *ol-* yardımcı fiilinin, ana fiile bağlı olmadan bağımsız bir kelime gibi davranarak sadece kiplik anlamlar işaretleyen bir zarf konumuna geliştiğinden bahsetmektedir.

Kiplik ve görünüş kategorileri arasındaki farklılık, temelde birinin olgusal durumlarla (dış dünya gerçekliği), diğerinin olayın zaman düzlemindeki oluş sürecine odaklanmasına dayanır. Johanson *-AcAk* biçim biriminin gerçeklere (gerçekten olmuş olana ya da olmakta olana) işaret etmediğini, bu nedenle zamandan çok yükümlülük kipliğiyle (deontik modality) ilişkili göründüğünü ifade eder (1994: 255). Gelecek doğası gereği, yaşanmamış bir ortamdır. Bu nedenle şimdiden geleceğe dair verilen kararlar, görüşler, beklentiler değişebilir. Bu da göreceli bir zamanı, niyet, beklenti, tahmin gibi tutumlarınların yansıtılmasını sağlar. *-AcAk* eki teklik 1. kişide kesin, kararlı bir plan, tasarı ya da niyet bildirirken ikinci veya üçünkü kişi kullanımlarında yaptırım gücü yüksek emretme biçimlerini ifade eder (Aslan-Demir 2008: 47-48). *-Xr* biçim biriminin düşük odaklı olması, bu biçim birimi şimdinin bütün aralıklarını içine alan şeylerin, alışkanlıkların ve zamansız olayların (Dünya, güneş etrafında döner.) ayrıca genelgeçer emir ve yasakların (Burada sigara içilmez.) ifadesi için elverişli hâle getirir (Aslan-Demir: 2008: 72, Johanson 2000: 51). Johanson *-Xr* ekinin, bakılan noktada yoğunluğun görülmemesi nedeniyle niyet ve olasılık bildirme gibi kiplik anlatımlar için elverişli olduğunu belirtir (1994: 255). *-Xr* ekinin aksine *-yor* eki eylemin ara sınırına dikkat çeken *-Xr*'a göre odağı yüksek bir görünüş-

zamanlı ektir. *-yor*'un *-Xr* ekine görece daha yüksek odaklı olması, bakılan noktadaki hareketlilikten/yoğunluktan kaynaklanır (Johanson 1994: 254).

Analitik fiil yapılarına bütüncül bakabilmek adına yapılmış kuramsal tartışmaları genel hatlarıyla ele aldıktan sonra analitik fiil yapılarının sahip oldukları semantik değerlere geçmek gerekir. 2. bölümde, analitik fiil yapılarının *Seyahatnâme*'deki biçimleri, kullanım işlevleri değerlendirilecektir. Bu analiz esnasında analitik yapıların semantik değerlerine katkı sağlayan, onlarla iş birliği içerisinde çalışan ek düzeyindeki görünüş zamanlı, kiplik işlevli biçimlerden de bahsedilecektir. Çünkü analitik yapıların belirli biçimleri bitimli eklerle paradigmada bir bütün olarak yer almaktadır (*-mış kalmış, -Xr durur vb.).* Kılınış kategorisinde yer alan art fiil yapılarının belirli kip eklerine karşı bir duyarlılıkları söz konusu olabilir. Tüm bu özel durumlar göz önünde bulundurulacaktır. Belirli durumlarda analitik fiil yapıları, üzerlerine eklenen bitimli eklerle bir bütün olarak değerlendirilecektir.

2. BÖLÜM: *EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ*'NDEKİ ANALİTİK FİİL YAPILARININ KILINIŞ-ZAMAN-GÖRÜNÜŞ VE KİPLİK DEĞERLERİ

2.1. Kılınış İşlemcileri

2.1.1. *-(y)Xp git-*

git- fiili, anlamsal olarak bir yerden, bir nesneden, bir durum veya olaydan uzaklaşma bildirir. *git-* fiili, Johanson'un kılınış türlerinden bitiş dönüşümlüler [+*bitd*] grubuna dâhil edilir. Genellikle *-(y)Xp* zarf-fiiliyle ortaya çıkan git- fiili, ana fiilin kılınış içeriğine sürerlik, bitmişlik veya fiilsel yönelim anlamları katar (Gökçe 2013: 116). Bu durumda *-(y)Xp git-* yapısının dönüşümlü fiilleri dönüşümsüzleştirici bir özelliği olduğu, yani kılınış ulamı güncellemesi yaptığı söylenebilir. *-(y)Xp git-* yapısının Oğuz Türk yazı dilleri içerisinde gramerleşmiş ve sıralı fiil yapısı olarak kullanımları aynı derecede mevcuttur. Bu iki yapıyı birbirinden ayırmak için çeşitli dilbilgisel ölçütlerden faydalanmak gerekir.

Uçar, Jackendorf'un (1990) görüşlerinden yola çıkarak *gel-*, *git-* gibi hareket fiillerini anlam özelliklerine göre fiil çerçeveli (*verb-framed*) ve uydu çerçeveli (*satellite-framed*) olmak üzere ikiye ayırır. İngilizce gibi hareketi uydu-çerçeveli şekilde sunan dillerde tarz (manner), fiilin içinde kodlanırken (örneğin *walk "yürü-", run "koş-"* gibi) yol, uydularla veya ilgeç öbekleriyle gösterilir. Türkçe gibi hareketi fiil çerçeveli şekilde sunan dillerde ise fiil, genellikle yol kavramını içerisinde barındırır ve tarz, belirteçler yoluyla anlatılır (2006: 2). Yol kavramı, bir yöne, bir varlığa, bir eşyaya yönelim gösterir. Bu açıdan *git-* fiili, yol kavramını da içerisinde barındırmaktadır. *git-* fiili yönelimin hedeften uzaklaştığını, gel- fiili ise yönelimin hedefe yaklaştığını bildirir. Tarz bildirimini, ana fiile eklenen *-(y)Xp* zarf-fiiliyle sağlayan *git-* fiilinin gramerleşmiş kullanımlarında artık her iki biçimin bir bütünün parçasını oluşturduğu söylenebilir.

17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi, gramerleşme eğilimlerinin koyulaştığı biçimlerin ve ortadan kalkan yapıların takip edilebildiği bir alan sunar. Bu açıdan bir ara dönem olarak

nitelendirilebilir. Bu dönemde bazı yapılar ortadan kalkmakta, bazı yapıların kullanımı yeni ortaya çıkmakta veya gramerleşme temayülleri göstermektedir.

Kononov *git-* fiilinin eklendiği fiillere sürerlik anlamı kattığından bahseder (1956: 280). *Seyahatnâme*'de ise daha çok süreklik, fiilsel yönelim işlevlerinde kullanılan *-(X)p git-* yapısının bu işlevlere sahip olmasında eklendiği ana fiilin kılınış değeri, kullanılan görünüş-zamanlı ekler ve cümlede kullanılan zarflar etkilidir.

Seyahatnâme'de ana fiilin dönüşümsüz [*-d*] fiillerden seçildiği ve *-(X)r* ve *-DX* işaretleyicisiyle çekimlendiği kullanımlarda *-(X)p git-* yapısının sürerlik işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

(1)*Ve cümle şâzrevânları dahi ısıcak sudur. Köşe köşe kulleteynler mâ-i germâ ile leb-ber-leb ve havuzlar dahi leb-ber-leb. Ve cereyân eden çirkâbın yolu yokdur, hemân hammâmın ruhâmları üzre* ***çağlayup gider****, anların şiddet-i hârında hammâm eyle şiddet-i hâr üzre olur kim âdem yere basamaz (SN: X/Y118a: 139)*

(2)*Ammâ paşanın iç ağaları ve taşra ağaları cân-baş kaydına düşdüler. Paşayı ve hazîneyi bırağup birer cânibe kaçdılar. Hattâ paşanın oğlu Mustafâ Beğ efendimiz lalaları ve huddâmları ve hocasıyla gâ'ib etdiler ve hazîne katârıyla dağlarda serserî* ***gezüp gitdiler*** *(SN: II/ 353b: 217)*

(3)*Hersek sancağında Ahmed Paşa bu işden haberdâr olup Gâzî Hüsrev Beğ'e ve Malkoç Beğ'e ve Murâd Beğ'e ve Bektaş Beğ'e ve İzvornik Beği Pılak Beğ'e ve bunun emsâli niçe ümerâlara ve serhad gâzîlerinin bahâdırân-ı dilâverân şahbâzlarına haber gönderüp otuz üç bin güzîde "Benem, diğer nîst!" diyen yarar ve bahâdır ve akrânları nâdir yiğitler ile ılkarup bir gece vakt i şâfi'îde kal'a i Dirniş altında mest ü harâbât evkâr ı bî-kâr yatırlarken cümle gâzîler şeb revânî esbâblarıyla kâfire şebhûn edüp kâfire bir tîğ i Ahmedî eyle ururlar kim kâfir kellelerin[den] cereyân eden hûn ı insân kelleyi kelle üstüne* ***yuvarlayup gider*** *(SN: V/ 147a: 250).*

(4) *Kal'ası olmamak ile Frenk i bed-renk gümrük vermede* ***inâd ve muhâlefet edüp giderler*** *ammâ kal'ası imâr olsa küffâr galyonlarının âsîleri gelemeyüp mutî'leri dahi gümrük vermede inâd ve muhâlefet edemezlerdi (SN: III/ 21a: 32)*

(1) numaralı örnekte *git-* fiili, cansız bir varlık olan suyun akışını tasvir eder. Nitekim *–y(X)p gider* yapısı, suyun çağlamasının sürerlik arz ettiğini belirtir. İfadede geçen *-(X)r* eki ise sürerliğin zaman boyutuna taşınarak genel bir ifadeye dönüşmesini sağlar. (2) numaralı örnekte *gez-* fiili dönüşümsüz [*-d*] bir fiil olarak *-y(X)p git-* yapısıyla birleştiğinde gezme işinin bir süre devam ettiği anlamını verir. (2) numaralı örnekte kullanılan *-DX* eki, ana fiilin bildirdiği eylemin konuşma anına göre geçmişte gerçekleştiğini bildirmez. Eylemin konuşma anında da sürmeye devam ettiğini olgusal açıdan denetler. Gezme eyleminin geçmişe atıfta bulunduğu bağlamdan çıkarılamaz. Ancak "*Olup gitti, olmaya devam etti.*' şeklinde bir okuması yapılabilir. *-DX* ekininin burada [+*olg*] değerde kullanıldığı

düşünülmektedir. (3) numaralı örnekte *-y(X)p git-* yapısı yuvarlama eyleminin nihaî sona doğru artarak devam ettiğini ifade eder. (1), (2) ve (3) numaralı örneklerdeki *gez-, çağla-* ve *yuvarla-* fiilleri, dinamik dönüşümsüz [+*din, -d*] kılınış içeriğine sahiptir. (4) numaralı örnekte geçen *muhalefet et-* ve *inat et-* fiilleri, dural ve dönüşümsüz [-*d, -din*], kılınış değerine sahiptir. Bağlamda Frenklerin gümrük vergisi vermede zorluk çıkardığı, vermediği, bu durumun sürdüğü anlatılmaktadır. Örnekte muhalefet ve inat etme durumunun dural düzlemde sürdüğü bildirilmektedir.

-y(X)p git- yapısının bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanımında genellikle *-mXşdIr* ekiyle çekimlendiği görülür. Bu kullanımlarda *-y(X)p git-* yapısı, geçmişte tamamlanan, biten eylemlerin konuşma anına göre görece uzaklığını bildirir.

> *(5) Cümle ihtiyâr-ı Van eyitdiler: "Sultânım, bu türâbı üç yılda bu Van kayasına Timur sürüp yığmışdır. Âhir zafer bulamayup* ***yıkılup gitmişdir****." (SN: IV/248b: 105)*
>
> *(6) Binâ-yı kadîm olmağile her taşı hammâm kubbesi ve fil-i Mahmûdî cüssesi kadar vardır, ammâ dîvârlarının kaddi yigirmi zirâ'dan âlî değildir, ammâ on beş zirâ'-ı melikî arîz u metîn dîvâr-ı kavîlerdir. Hatta Timur-ı bî-nûr münhedim etmede usret çeküp hâli üzre* ***bırağup gitmişdir****. Cümle (---) aded kapuları vardır (SN: IV/ 218a: 55).*

(5) numaralı örnekte bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir fiil olan *yıkıl-* eyleminin, konuşma anına göre oldukça uzak bir diliminde gerçekleştiği aktarılmaktadır. Bu duruma vurgu yapmak için *-mXşdXr* sınır sonrası [+*post*] işaretleyicisi kullanılmıştır. Aynı zamanda olayın kesinliğine de vurgu yapılmaktadır. Toprakların Timur zamanında sürülüp yığıldığına, zaman içerisinde de yıkıldığına dair izler Çelebi'nin zamanına kadar ulaşmıştır. Benzer şekilde (6) numaralı örnekte Mefârikin Kalesi'nin duvarlarının Timur zamanında yıkılmak istenip sağlamlığından zorluk çekilerek yıkılmadan kendi hâline bırakıldığı anlatılmaktadır. Burada *git-* eyleminin gerçek anlamından ziyade *-mXşdXr* yapısı ile birlikte eylemin Çelebi'nin zamanına göre uzak bir geçmişte gerçekleşip bittiğine vurgu yapılmaktadır. Örneklerde dikkat çekici bir diğer özellik, ifadede belirtilen zamanın fiilin kılınış içeriğiyle uyumlu olmasıdır. Burada *-(y)Xp git-* yapısı eylemin bitmişliğini vurgularken *-mXşdXr* yapısı eylemin konuşma anına göre geçmişte gerçekleştiğine ve bilginin kesinlik derecesine vurgu yapar.

-(y)Xp git- yapısının anlık bitiş dönüşümlü fiillerle ve *-DX* ekiyle eşdizimlendiği kullanımlarda, eylemlerin hızlı ve beklenmedik bir şekilde olup bittiğini bildirir. *-(y)Xp git-* yapısının eylemlerin beklenmedik, birdenbire gerçekleştiğini ifade ettiği kullanımlarda, eylem konuşma anına çok yakın bir zaman diliminde gerçekleşmektedir.

*(7) Varan vüzerâlar da "N'ola, her birisi ele girdikde katl edelim!" deyü şeyhülislâm ve kadıaskereyn huzûrunda yemîn edüp kulun eline hüccet-i şer'iyyeler verilüp bu kul ol ahd-i mîsâk üzre cümle kul haşerâtları Atmeydânı'ndan **dağılup gitdiler** (SN: V/ 7a:10).*

*(8) Bu kal'ayı Melek Ahmed Paşa efendimiz ile temâşâsına giderken el-azametullâh bu kal'adan nehr-i Turla üzre kırkar karış ve yigirmişer vukıyye gülle atar toplar atdılar kim Turla nehri üzre gülleler seke seke karşu Özü kıyıları tarafında Otyarık nâm mahalle varup yine karşu sahrâlarda gülleler seke seke zemîni **toz edüp gitdi** (SN: V/35b: 60).*

*(9) Köpürlü eydir: "Bire hey âdem, ayıb değil midir, bir avrat içün böyle edersin? Elem çekme. Ben sana bir sultân dahi veririm, ahdim olsun!" dedikde, Melek eydir: "Ahdine yetişme!" dedikde, Köpürlü **gazab-âlûd olup gitdi** (SN: V/78b: 131).*

(7) numaralı örnekte vezirlerin şeyhülislamdan izin alarak Atmeydanı'ndaki insanların üzerine hüccet-i şeriyye[9] ile giderek eylem yapan kalabalığı dağıttığı aktarılmaktadır. Bu durumun beklenmedik bir şekilde hızlı bir şekilde gerçekleştiği *-(y)Xp git-* yapısıyla sezdirilmektedir. Benzer bir kullanım bugün Türkiye Türkçesinde görülmektedir. "*Sattım gitti, verdim gitti."* gibi kullanımlarda eylemin ani ve hızlı bir şekilde gerçekleştirildiği anlamı söz konusudur. (8) numaralı örnekte olay konuşma anına yakın bir zamanda gerçekleşmektedir. Topların toz çıkararak gitmesi ise hızlı gerçekleşen bir olaya atıf yapar. (9) numaralı örnekte Köprülü'nün öfkeden acı acı gülmesi *(gazab-âlûd ol-)* Melek Ahmet Paşa'nın kendisine verdiği cevap sonrasında gerçekleşmiştir. Gökçe'ye göre *git-* fiiliyle kurulan yapıların sahip olduğu bu beklenmedik, aniden gelişen olayları ifade etmesi, *git-* fiilinden ziyade onun uzun süreçli zaman zarflarıyla zıtlık sergileyen ana fiillerle kullanılmasından kaynaklanmaktadır (2013: 128-129).

-(y)Xp git- yapısının fiilsel yönelim bildirdiği kullanımları ise ana fiildeki hareketten, özneden konudan ve diğer söylem noktalarından uzaklaşma bildirir. *git-* fiilinin temel anlamında doğrusal bir yolda başlangıç noktasından uzaklaşma, bir yere gitme anlamı söz konusudur. Bu açıdan fiilsel yönelim bildirdiği kullanımlarında eylemlerin art arda sıralı bir şekilde gerçekleştirildiği anlamı söz konusudur. Bu kullanımlar analitik fiil yapısı olarak değerlendirilmez. Bunlar sıralı fiil yapılarına benzer özellikler gösterir. Özellikle birinci fiilin hareket fiillerinden seçilmesi bu görüşü destekler niteliktedir.

(10) *Ve bunda iki gün asker-i İslâm meks edüp yine Tatar askerine çapula gitmek, ya'nî sefere gitmek fermân olunup on iki bin asker yine Kemen Yanoş kral **ardına düşüp gitdiler** (SN: VI/5a: 7)*

(11) *Serdâr Ali Paşa eydir: "Pâdişâh başıyçün cümlenizi pâdişâha arz edüp haklarınızdan gelirim. Tîz şu gâzîlerin defterleri üzre cümle esîrlerini verin. Yohsa siz bilirsiz!" deyü kat'î*

[9] III. Selim'in tahttan indirilmesi ve Nizam-ı Cedit'in sonlandırılması üzerine yapılan 31 Mayıs 1807 tarihli bir sözleşmedir (Beydilli 2001: 35).

*hüküm edince cümle guzât-ı Tatar du'â-yı hayr ederek **taşra çıkup gitdiler**, ammâ nice kâbil, ejder-i heft-ser ağzına düşmüş şikâr bir dahi halâs olur mu? (SN: VI/24b: 40)*

(12) *"Siz gerü kalın, biz Evliyâ ile birez gezeriz, aslâ bize mukayyed olman ve yanımıza gelmen!" dediklerinde anlar dahi **gerü dönüp gitdiler** (SN: VI/ 43b:72).*

(13) *"Bire var hey demetçi gidiler!" deyüp hemân üç yüz aded şehbâz yiğitler at boynuna düşüp dağlar içine **girüp gitdiler** (SN: VI/98b: 169)*

(14) *Sultânım, Kadızâde İbrâhîm Paşa oğlunuz kahvealtı yerken çavuşbaşı ve Muhâsebeci Mehemmed Efendiler geldikde bir çavuş gelüp, kendülerin Sadrıa'zam istemiş**, atına binüp gitdi** (SN: VI/115b: 198).*

Eski Anadolu Türkçesinde *-(X)p git-* analitik fiil yapısının daha çok *-DX*, *-mXş* ekleriyle kullanımları tanıklanabilmektedir. Bu kullanımlarda *-(X)p git-* yapısının bitmişlik kılınışında kullanıldığı gözlemlenmektedir. *git-* fiili bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir fiildir. Bu yüzden *-DX* ve *-mXş* işaretleyicileriyle kullanılma eğilimi yüksektir. Bu yapılarda *-(y)Xp git-* bitmişlik bildirirken *-DX* ve *-mXş* ekleri eylemin zaman düzleminde konuşma anına göre geçmişte yaşandığını işaretler. Aynı zamanda cümlede sunulan bilginin gerçekliğine ve kaynağına da atıf yapılır.

(15) *Bu resme iki menzile yitdiler. Ḳavüm döndi bular **varup gitdiler*** (SühN: 805/73)
(16) *Geçen gice **cāndan ırup gitmişüz.** İŋen ḳorḥup u key arup yatmışuz* (SühN: 3245/265).

Gökçe, *-(y)Xp git-* yapısının bazı kullanımlarının günümüz Türkiye Türkçesinde sözlükselleşme eğiliminde olduğunu ifade eder (2013: 128). Nitekim *-(y)Xp git-* yapılarının *Seyahatnâme*'de sözlükselleşme (*serialization*) eğiliminde olan kullanımları bulunmaktadır. Bu yapılarda iki fiil anlamından ziyade iki hareketi karşılayan tek bir anlam söz konusudur.

(17) *Ol yâr-ı sâdık abd-i memlûkum şehr-i Sarayiş mukâbelesinde Pomahaykirmen hâricinde mukeddemâ dâr-ı islâm mezâristânı içre Kulep Alp hazretlerinin kabr-i şerîfi yanına defn edüp cânib-i erba'asına iri taşlar koyup ve ser [ü] pâsı uçlarına azîm seng-i hârâ alâmetler koyup ism-i resmin Fâtiha-i şerîf ile tahrîr edüp **koyup gitdik**. Refikleri hûr-ı ıllıyyîn ola (SN: VII/183a:329)*

*(18) Ve taşra haremi etrâfında matbah ve fukarâ hücreleri ile ârâste bir âbâdân tekyedir. Cümle fukarâları yaylaya göçüp cemî'i matbah âlâtlarından bakır âvânîlerin hâli üzre bırağup ve niçe zî-kıymet hâlîçe ve gayri eşyâları hâli üzre **koyup gitmişler.** Aslâ bir ferd-i âferîde vaz'-ı yed edemez ulu sultân tekyesidir (SN:IX/Y8a:12)*

*(19) Bizzât Hazret-i Hacı Bektaş Velî bu şehre kadem basup Ertuğrul tarafına doğru gitdiklerinde bu Sünbüllü Baba'yı postlarına **koyup gitmişlerdir**. Bunlar Gâzî Hudâvendigâr asrında [25b] intikâl eylemişlerdir (SN:V/25b:41)*

(20) *Ba'dehu bu yayla dest-i Âl-i Osmân'a girdikde kavm-i Mağâribe bir ilm-i ma'rifet ile mezkûr mutalsam ayuyu bozup altun cevâhirin **alup giderler** (SN:VIII/200b:60)*

(21) "Biz bu Evliyâ Ağa uğuruna çeteye gideriz." deyüp gülbâng-ı Muhammedî çeküp cümle guzât pür-silâh üç pâre fırkatelere süvâr olup tarfetü'l-ayn içre nehr-i Neretva üzre akup ***gözden gâ'ib olup gitdiler****. Biz dahi enderûn [u] bîrûn-ı kal'ayı temâşâ ederken vakt-i asr oldukda anı gördük (SN: VI/ 163b:280)*

(17), (18) ve (19) numaralı örneklerdeki *koyup git-* yapısı; *bırakmak, yerleştirmek, salmak* anlamlarında kullanılmıştır. (20) numaralı örnekte ise *alıp git-* yapısı *götürmek* anlamında kullanılmıştır. (21) numaralı örnekte ise *gözden kaybolup git-* anlamında deyimleşmiş bir kullanım söz konusudur. Bu tarz seri fiil yapılarına ve deyimsel ifadelere karşılık gelen yapılar, sözlükselleşme eğilimi gösterdikleri için analitik fiil yapısı olarak değerlendirilmez.

2.1.2. *-(X)r gider*

-(X)r gider yapısının analitik fiil yapısı olarak kullanıldığı bağlamlarda sürerlik kılınışı işaretlediği gözlemlenmiştir. Demir, *sürer giderdi* gibi bir örneği sözdizimsel bakımdan iki ana cümle, anlam bakımından ise ikinci fiilin, birinci fiilin gösterdiği oluşu tasvir ettiği bir duruma dâhil eder (2013: 7). İşlevce art fiillere benzeyen bu yapılarda ikinci fiil, yardımcı fiil konumundadır ve ana fiilin kılınış içeriğini güncellemek için kullanılır. Ana fiilin üzerindeki *-Xr* işaretleyicisinin, eylemin bir süre devam ettiğini gösteren sınırlar arası [+*intra*] bir bakış açısını işaretlediği söylenebilir. Demir, kip ekleriyle kurulan fiil birleşmelerindeki kip eklerinin *-(y)Xp* zarf-fiil ekine tekabül ettiğini, bunların *–(y)A dur-* veya *–(y)A kal-* gibi yapılarla bir ilgisinin olmadığını ifade etmiştir. Bu kullanımlardaki *-(y)Xp* ekinin anlam kaybına uğramadan, yerini aynı içeriği taşıdığı eke bıraktığı ve aradaki biçimsel farkı ortadan kaldırdığı belirtilmiştir. Ayrıca kip ekleriyle kurulan fiil birleşmelerinin birtakım sözdizimsel sınırlılıklara sahip olduğunu dile getirmiştir:

1) Kip ekleriyle kurulan fiil birleşmelerinde ana fiilden sonra sadece iyelik kökenli kişi ekleri gelir. İyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenen yapılarda aynı zamanda kişi eki açısından bir uyum söz konusudur.
2) Kip ekleriyle kurulan fiil birleşmelerinde yardımcı fiile olumsuzluk eki getirilemez. Getirilmesi durumunda kip eki yerini *-(y)Xp* zarf-fiiline bırakır.
3) Kip ekleriyle kurulan fiil birleşmeleri Türkçe tipi bağımlı cümlelere dönüştürüldüğünde kip eki yerini *-(y)Xp* zarf-fiiline bırakır.
4) Kip ekleriyle kurulan fiil birleşmelerinde *i-* fiili, yalnızca yardımcı fiilin üzerine getirilir (Demir 2013: 7-8).

Bitimli eklerle kurulan analitik fiil yapılarının dikkat çekici özelliklerden biri, ana fiil ile yardımcı fiilin üzerindeki ekin uyumudur. Nitekim yardımcı fiilden önce gelen ekin bitimli bir ek olduğu kabul görmektedir. Ancak yardımcı fiilden önce kullanılan *-DX, -mXş* ve *-Xr* eklerinin bitimli fiil köklerine getirilen benzer şekillerinden işlevce daha dar kapsamda kullanıldığı söylenebilir. Örneğin *-mXş* ekinin ana fiilin üzerine getirildiği durumlarda yalnızca sınır sonrasılık bildirdiği, kanıt kipliğine dair bir bilgiyi kodlayamadığı bilinmektedir: "*onun sıfat-fiil olarak günümüz Türkçesindeki kullanımları, hâlâ sonuçsallığa ve durağanlığa (stativity) işaret etmektedir*" (Bacanlı 2008: 9). Aynı şekilde *-Xr* ekinin de yardımcı fiilden önce geldiği kullanımlarda yalnızca sınırlar arasılık işaretlediği söylenebilir. Bu açıdan yardımcı fiilden önce getirilen bitimli eklerin anlamsal açıdan daha dar kapsamda oldukları iddia edilebilir.

Yukarıdaki verilerden yola çıkarsak *-(y)Xp gider* yapısının sürerlik kılınışı işlevi, *-Xr gider* yapısında da gözlemlenmektedir. Ancak yine de kullanımsal açıdan bazı farklılıklar söz konusu olabilmektedir. *-(y)Xp gider* yapısı, dinamik bir sürerlikten bahsederken *-Xr gider* yapısı, daha durağan bir sürerliği kodlar. *-Xr gider* yapısında, eylemin başlangıcındaki şiddet, istikrar veya yoğunlukta zamanla azalmalar söz konusu olabilir. *-(y)Xp gider* yapısı, anlamsal çerçeveye bu konuda bir bilgi kodlamaz. *-Xr gider* yapısı, eylemlerin geçmişte bir zaman noktasından başlayıp etkisinin azalarak bitme noktasına geldiğini ifade eder. *-Xr gider* yapısının *Seyahatnâme*'de genellikle durum değişikliği fiilleriyle kullanıldığı gözlemlenir. *git-* yardımcı fiiline eklenen *-(X)r* işaretleyicisi ise bu eylemin geçmişteki bir zaman noktasından sürmeye başladığına dair birtakım izlere atıfta bulunur.

Seyahatnâme'de tanıklanan örnekler *-(X)r gider* yapısının daha çok bitiş dönüşümlü [+*bitd*] ve dönüşümsüz dinamik [+*din, -d*] fiillerle kullanımları olduğunu göstermektedir. *-Xr gider* yapısınının bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanımlarında, eylemin bittiği ancak bu bitişin bıçakla kesilir gibi birden olmadığı, bitişin süreye yayılarak ve daha yavaş gerçekleştiği vurgulanır. *-Xr git-* yapısının dinamik dönüşümsüz [+*din, -d*] fiiller ile kullanıldığında eylemin aşamalı bir sürerlik barındırdığı ifade edilir. Yeşim Aksan Türkçede durum değişikliği fiilleri olarak değerlendirdiği *çürü-, eri-* vb. fiillerinin hem bitiş dönüşümlü [+*bitd*] hem de dönüşümsüz [-*d*] içerikleri kodlayabilme özelliğinden bahseder (2003: 1). Johanson'un terminolojisinde ise durum değişikliği fiilleri, dönüşümsüz [-*d*] grubuna dâhil edilebilir. *çürü-, eri-* gibi fiillerde eylemin başlangıcından veya bitişinden ziyade gözlemlenemeyen bir sürerlik içinde devam ettiği ifade edilir.

(1) *Ve cümle tarîk-i âmları tahta döşelidir, zîrâ bu şehrin altı batak cunbuldur. Ve cemî'i top gülleleri ve cemî'i artık kalan topları sokaklarda tahta kaldırımlar üzre dîvâr diplerine komuşlardır, zîrâ bir yerde gülleler ve toplar dursa ağırlığından* ***batar gider*** *(SN: VI/181b: 311)*

(2) *Sene (---) Süleymân Hân asrından evvel bu Sırat köprüsü mîli sütûn yine bu mahalde bir kaya üzre tûlânî durumuş. Bir mücrim âdemi bu sütûn üzre yürüdüp sütûnun nihâyetine dek varırsa âzâd ederlermiş. Eğer düşerse "ehl-i cehennem" deyü na'şına bakmayup bu dere içre* ***çürür gidermiş*** *(SN: IX/Y217b: 234)*

(3) *Evvelâ bu şehr-i Beç içre aslâ esbâb yaykanmaz. Eger yaykasalar pâre pâre* ***erir gider****. Cümle karşu bizim tarafımızdaki varoşda yaykanır, bâlâ da tahrîr olmuşdur (SN: VII/ 59a: 100).*

Yukarıdaki ifadelerde *git-* fiilinin hareket anlam alanı dışında kullanımları gözlemlenmektedir. Örneklerde metaforik olarak *çürüme, batma, erime* eylemlerinin bitmesine doğru gittikçe azalan ve gözlemlenemeyecek kadar yavaş ilerleyen bir sürerlikte devam ettiği belirtilir. (1) numaralı örnekte topların ağırlık nedeniyle tahta kaldırım üzerinden, bataklığa doğru battığı bilgisi sunulmuştur. Topların çamura batması, eylemin bitiş sınırına doğru kademe kademe gerçekleşmektedir. (2) numaralı örnekte, şahit olunmayan başkasından duyulan, olayın kaynağının konuşurun olmadığı bir olay söz konusudur. *çürür gider* ifadesi, eylemin bitmesinin zamana yayıldığını ve sürerlik bildirdiğini kodlar. (3) numaralı örnekte de benzer şekilde *çamaşırların eriyip gitmesi* eylemin kademeli olarak sürdüğünü ifade eder. İfadelerdeki bu aşamalılık durumu, *bat-* fiilin anlık olmayan bir bitiş dönüşümlü fiil olmasından ve *çürü-* ve *eri-* fiillerinin taşıdıkları süreye yayılan bir aşamalılık durumunun olmasından kaynaklanıyor olabilir.

2.1.3. *-(y)A git-*

Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımına rastlanmayan *-(y)A git-* yapısının, *Seyahatnâme*'de az bir metin sıklığı içerisinde tanıklandığı gözlemlenmiştir. Gökçe, Eski Anadolu Türkçesinde *-(y)A git-* yapısının sürerlik kılınışı işlevinde kullanıldığı belirtir. Bu yapının *avla-, iste-, kov-* gibi fiillerle birleştiği zaman *-mAğA, -mAk için* anlamında amaç yönelimli bir işlev sergilediklerini savunur. Amaç yönelimli kullanımlarda ana fiilde genellikle dönüşümsüz [*-d*] fiiller bulunmaktadır (2013: 130). *Seyahatnâme*'de de benzer bir işlev söz konusudur. Genellikle bitiş dönüşümlü [*+bitd*] fiillerden olan *kov-, gönder-* fiilleri ile birleşen *-(y)A git-* yapısı, ana fiilde belirtilen eylemin gerçekleşmesinin konuşur tarafından amaçlandığını bildirir. *-(y)A git-* yapısının *-DX* işaretleyicisiyle birlikte kullanılması, onun eklendiği ana fiilin bitiş dönüşümlü [*+bitd*] olmasıyla uyumludur. Ancak

burada sürerlik, bitmişlik gibi bir kılınış güncellemesinden ziyade eylemin bir amaç anlamı bildirdiği görülür. Genellikle amaç yönelimi ve fiilsel yönelim bildiren bu yapının, Seyahatnâme imlâsında bitişik yazılması tercih edilmiştir. Bu kullanımlarıyla *-(y)A git-* yapısının *–mAğA, -mAk için* yapıları ile özdeş bir işlev taşır. Bayraktar, *-A* zarf-fiil ekinin *-arak/-erek* şeklinde eylemin yapılış tarzını bildiren bir kullanım özelliği sergilediğini belirtmektedir ve Eski Anadolu Türkçesinden şu örnekleri sunmaktadır: geze gelgil (M, II-1), duta çıkayın (YKE, 1248-1), sora varmak gerek (KG, 169a-2) (2004: 158-162). Başlangıçta *-A git-* yapısının böyle bir ilişki ile ortaya çıkıp amaç anlamına doğru bir gelişim sergilediği iddia edilebilir. Ancak bu gramerleşme hadisesi diğer analitik şekillerdeki gibi güçlü değildir. Çünkü bu ifadelerde *git-* fiilinin gerçek anlamını koruduğu düşünülmektedir.

(1) *Ba'dehû karadan atlar ile firâr eden kâfirlerin ardları sıra Akkirmânlı ve Paşalı ve Nigebolı ve Özü kulları cümle kâfir* ***kovagitdiler.*** *Meğer imdâda gelen Akkirmân askeri içre Dergâh-ı âlî kapucubaşılarından bir ağa Azak kal'asında Gâzî Mustafâ Paşa'ya Bozcaada fetihnâmesin götirüp emn-i tarîk olmamak ile yolları mahûf u muhâtara olduğundan bu ağa bize Akkirmân askeriyle Hızır gibi yetişüp geldiler (SN: V/61a:102)*

(2) *"Bire filân oğlan kandedir?" "O şehîd oldu, işte derede kan içre yatır." dediler. "Ya bire fülân fülân nice oldu?" Anlar "Firâr eden harâmîlerin ardları sıra* ***kovagitdiler****!" deyü cevâb etdiler (SN: IX/P34b: 70).*

(3) *Kandiye şimdi feth oldu,*
Çala gidiniz *zurnayı,*
Ürkütmeniz turnayı (SN: VIII/383a: 344)

(4) *"Ale'r-re's, biz sizinle refîkiz. Beni Mısır vezîrine götür, kulu kurbânı olayım. Ve senin yanından bir ân münfek olmayam. Zîrâ seninle gâyetü'l-gâye hüsn-i ülfet etdik. Allâh senden râzı ola, hüsn-i hulkun ve hulüvv-i kelâmın bizi size âşık etdi. inşâallâh bu askeri üç gün alıkoruz, andan sizinle vilâyetimizin ibret-nümâ olan yerlerin geşt [ü] güzâr ederek sizi* ***gönderegideriz****!" deyü va'de eyledi (SN: X/Y418a: 456)*

(5) Kapudan gidi kendisi esîr olunca bizden beş aded yarar kapudanlarımı kapudan kendi eliyle at üzre kesüp kendi de ağır gövde ile atdan tekerlenüp üç bin Hıristiyânımız yanına vardıklarınca Tatar niçe âdemlerimiz dahi kırup âhir kendüyi bağlayup bu kadar yıldır esîr-i bend-i zincir idi. Elhamdülillâh şimdi elimizden kurtulup öldürdüğü Hıristiyânlarımızın âhiretde cevâbın ***veregitsin*** *(SN:V/162a:275)*

-(y)A git- yapısının amaç yönelimi işlevinde kullanılması, 17. yüzyılda devam ederken bu kullanımlar günümüz Türkiye Türkçesine taşınamamıştır. (1), (2) ve (3) numaralı örneklerde kâfir ve haramileri kovmak için ardlarına düşüldüğü/gidildiği bilgisi sunulur. (1) numaralı örneğin aktarımı Türkiye Türkçesine *"... hepsi kâfir kovmaya gittiler*" (Kahraman 2016:V/128) şeklinde yapılmıştır. (4) numaralı örnekte Çelebi'nin ziyaret ettiği bir şehirde ağırlanıp, sonrasında gönderileceği bilgisi aktarılır. *gönder-* [+*bitd*], bir kılınış değerine sahiptir. Bu örnekte gönderme eyleminin gelecekteki bir noktada gerçekleşmesi niyet

edilmektedir. Bu açıdan *gönderegit-* ifadesinin gelecekte gerçekleşmesi umulan, amaçlanan bir hareketi karşıladığı görülür. (5) numaralı örnekte ise *hesap ver-* eylemine getirilen *–(y)A git-* yapısı, geleceğe yönelik konuşur odaklı bir isteği amaç yönelimli şekilde sunar.

-A git- yapısıyla kurulan fiil birleşmelerinin genelinin analitik fiil yapısı olarak değerlendirilmesi sorunlu görünmektedir. Bu açıdan *-A* zarf-fiil ekiyle birleşebilen her fiil, yardımcı fiil özelliği göstermeyebilir. *-A git-* yapısının günümüzde kullanımdan kalkmış olması, sıklık değerinin düşük olmasına, *-mAğA git-* yapısının daha sık kullanım alanı sergilemesine bağlanabilir.

2.1.4. *-DX gitdi*

-DX gitdi yapısı, *-Xr gider* yapısı gibi esasında *-(y)Xp* zarf-fiilinin işlevsel özelliğini taşıyan bir bitimli unsur ile (*-DX*) kurulur. Kononov, *-DX gitti* yapısının sürat, ani karar verme, hareketin tamamlanmış olması durumunu ifade ettiğini, aynı zamanda bir heyecanın ifadesi için de kullanıldığını dile getirir (1956: 281). Seyahatnâme'de bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanımına rastlanan *-DX gitti* yapısının bitmişlik kılınışı bildirdiği görülür. Ana fiilin üzerine getirilen *-DX* ekinin *-(y)Xp* eki gibi eylemin sınır sonrasından bakılan durumunu yansıtır. Eylem bitmiştir.

> *(1) "Böyle bir serâperde-i serîr-i Süleymân sâhibi Süleymân Hân bu mahalle gelüp iki kerre yüz bin askeriyle üç ay Beç kal'asın dögüp ve kışa kalup ve Beç kal'asın alamayup böyle otagın* ***bırakdı gitdi****." deyü kendü nâmları i'tibâr bulmak içün bu kadar hazîne ve mâl-ı Kârûn harc edüp böyle kal'a ve bu gûne bâg-ı cinân yapmışlardır (SN: VII/53a: 90).*

> *(2) Dîğer Üveys Paşa: Yemen serdârı iken Aden şehrinden diyâr-ı ademe gitdi. Be-dest-i aşkiyâ Pehlivân Hasan eliyle* ***şehd-i şehâdet câmın nûş etdi gitdi*** *(SN: I/48a: 76).*

(1) numaralı örnekte Kanuni Sultan Süleyman Devri'nden, onun Beç şehrini alamayınca burada otağını bırakıp şehri alamadan geri döndüğünden bahsedilmektedir. Eylem geçmişte gerçekleşip sonlanmıştır. Çelebi eyleme bizzat şahit olmayıp duyum yoluyla edindiği bilgiyi aktarmıştır. (2) numaralı örnekte Üveys Paşa'nın Pehlivan Hasan tarafından öldürülmesi aktarılmaktadır. Bu örnekte de eylemin bitmişlik kılınışında sunulduğu görülür.

2.1.5. *-mXş gitmiş*

-mXş gitmiş yapısı, *-DX gitdi* yapısından farklı olarak bilginin hangi kaynaklarca elde edildiğine dair bir bilgi sunar. *-mXş gitmiş* yapısı da *-DX git-* yapısına benzer olarak bitmişlik kılınışına sahiptir. Ana fiilin üzerindeki *-mXş* eki, eylemleri bitiş sınırından izleme imkânı sunan bir sınır sonrası [+*post*] işaretleyicisidir. Yardımcı fiil üzerindeki *-mXş* ise eylemin hangi kaynaktan elde edildiğine dair bilgi sunar.

> (1) *Eğer bu Erdel memleketin İslâm diyârına zamm etdim derseniz bu şeyi Yıldırım Bâyezîd Hân ve Sarı Gâzî Süleymân Hân ederlerdi. Hemân anlar Tuna'yı hudûd edüp bu tarafa bakmamış ve yakmamış, Mekke ve Medîne vakfı olsun* ***demiş gitmiş****. Şimdi bu kal'a tâ kâfiristânın ortasındadır kim yigirmi gündür* (SN: VI/6a: 19).

> (2) *Ve bu şehrin ricâl makûlesi ol kadar müsin ü mu'ammer olur kim kuvveti gitmiş ve hey'eti bitmiş ve tûl-i ömrü* ***yetmişe yetmiş gitmiş*** *ve çoğu yetmişi yüzü geçmiş musâhabet [ü] melâ'ibden ve fesâhat [ü] belâgatden bi'l-külliye kalmış âdemleri olur (SN: X/ Y377a: 412).*

(1) numaralı örnekte bir söylencenin nasıl yayıldığına dair ipuçları bulunmaktadır. Eylem, duyum yoluyla elde edilmiştir. Örnekte Kanuni Sultan Süleyman ve Yıldırım Bayezit Han'ın zamanında yaşanan bir olayın, söylenceler yoluyla Çelebi'nin zamanına taşınması ve aktarılması söz konusudur. (2) numaralı örnekte Evliyâ'nın bizzat şahit olduğunu ifade ettiği bir olay aktarılmaktadır. Çelebi, bulunduğu şehirdeki insanlarının yaşının yetmişe dayandığını bizzat gözlem yaparak aktarmaktadır. *yet-* eylemi, bitiş sınırına varıldığı noktadan aktarılmaktadır.

2.1.6. *-(y)Xp dur-*

-(y)Xp dur- yapısı, tarihî ve modern Türk dillerinde gramerleşmenin her seviyesinde görülen bir analitik şekildir. Gökçe, *-(y)Xp dur-* < *-(y)Xp tur-* yapısının tarihî ve modern Türk dillerinde sürerlik, tekrarlama, alışkanlık hâline gelme gibi kılınış türlerinde ve ara odaksıl kesin şimdiki zaman, art odaksıl sonuçsal geçmiş zaman şeklinde iki farklı görünüş zamanlı durumu işaretlemede ve yenilemede kullanılan bir yapı görünümünde olduğunu dile getirir (2013: 182). İlk zamanlar "*ayakta durmak, kalkmak"* anlamlarındaki *tur-* fiili, gramerleşerek cansız varlıklar veya durumlar için de kullanılmaya başlamış, metaforik bir anlam kazanarak eylemlerin kılınış içeriklerini güncelleyen veya gösteren bir işlemci konumuna yükselmiştir. Eski Türkçede *tur-* fiilinin nesnelerin uzamsal konumlarını göstermesinden kılınış ve görünüş-zamanlı işlevlere doğru gramerleşmesi, ilgili fiilin aynı zamanda en temel ve en yaygın fiillerden biri olmasını sağlamıştır. *-(y)Xp dur-* yapısının

gramerleşme süreçlerinin başlangıç aşaması, Eski Uygur Türkçesine dek götürülebilmektedir. Erdal, *-(y)Xp dur-* yapısının, ana fiilin kılınış içeriğinin sona ermesinden sonraki ulaşılan duruma/hâle atıfta bulunabildiğini dile getirir. Ancak Eski Türkçede *-(y)Xp dur* yapısının durum/hâl bildiren bir kılınış türünü mü, temel anlamda kullanılan bir "ayağa kalkmak" fiil türü mü olduğunun her zaman ayırt edilemeyeceğini de belirtir (Erdal 2004: 250-251).

Johanson'a göre *-(y)Xp dur-* yapısı, eklendiği ana fiilin kılınış içeriğini güncelleyerek türdeşleştirir ve sürerlik, tekrarlılık, alışkanlık vb. anlamlarını işaretler (2007:89). Gökçe'ye göre *-(y)Xp dur-* yapısı, modern Türk yazı dillerinde aslî dar ünlüsü eriyip geniş zaman eki ile birleşmiş olarak yüksek odaklı kesin şimdiki zamanı işaretleyebilmektedir (2013: 184). Menges, *tur-* fiilinin gramerleşerek şimdiki zaman ekine dönüştüğü yapılar olduğu gibi, özellikle birleşik yapılarda şimdiki zaman anlamında değil, sürerlik anlattığını belirtir (Menges 2011: 619).

dur- fiilinin insan duruşuna göndermede bulunması anlamından soyutlanarak zamansal bir kavrama gelişmesi insan zihnindeki kavramsallaştırma modelleri hakkında bilgi sunar. Uçar'a göre günümüz Türkiye Türkçesinde *dur-* filinin pozisyon eylemi olarak kullanılması *uzan-, diz çök-, çöm-, tüne-* gibi diğer pozisyon eylemlerinden daha düşük gözlemlenir. Uçar, Türkçe Ulusal Derlemde yapmış olduğu araştırmada *dur-* fiilinin 40.352 kullanımının yalnızca 842'sinde bedenin pozisyonunu ifade ettiği, diğer kullanımlarının ise sürerlik kılınışında ve çok anlamlı örüntüler sergilediğini gözlemlemiştir (2013: 357).

Seyahatnâme'de *-(y)Xp dur-* yapısının genel bir sürerlik kılınışını işaretleyen örnekleri tanıklanabilmektedir. Genellikle *-(X)r* ekiyle eşdizimlenen *-(y)Xp dur-* yapısının eylemin başlangıç aşamasını aşıp, ikinci evresi olan sürme evresine geçtiğini belirtir. Bu yapı bazı fiil köklerine, eylemin tekrarlamalı, çok vakitli bir şekilde yapıldığını kodlar. *-(y)Xp dur-* un bitiş dönüşümlü [*+bitd*] eylemlerle kullanılması hâlinde meşgale anlamının ortaya çıktığı, bahsedilen noktalardan biridir (Bacanlı 2007: 11-13). *Seyahatnâme*'de başlangıç dönüşümlü [*+başd*] fiillerle kullanılan *-(y)Xp dur-* yapısı, başlangıç dönüşümü [*+başd*] bildiren fiilin birinci dinamik evresinin geçilip ikinci durağan evresinde sürme durumunda olduğunu ifade eder.

> (1) *Hikmet-i Hudâ-yı mudhike-i garîbe: İç ağalarından Abaza Merşan Yûsuf ve Abaza Arıt Alî ve Abaza Kamış Velî bunlar bostâncılar imiş. Tecdîd-i vuzû' etmeğe paşa yanından taşra çıkup âbdest almağa bu Abazalar* ***çömelüp dururlar,*** *ammâ bunlar aslâ Türkçe bilmezler (SN: V/143a: 243).*

(2) *Bu kâfiristânda Nazarete ana derler kim Hind ü Yemen ve Semerkand ve Arab u Acem'den gelen ve Âsitâne-i sa'âdet tarafından ve Bosna vezîri ve Hersek paşası tarafından ve'l-hâsıl cemî'i diyârlardan gelen tüccârları ve ehl-i hidmetleri bu Nazarete hânına kondururlar kim belki tâ'ûnlu olup şehre girmeye ve niçe ahvâllerine vakıf-ı esrâr olmak için bu müsâfirhâneye ko[ndu]rup ba'zı âdemler kırk gün* ***oturup durur*** *ve ekalli on gün ve yedi gün ve üç gün elbette ve elbette oturtmaları mukarrerdir (SN: VI/150b: 258).*

(1) numaralı örnekte *çömel-* fiili iki evreli bir yapıya sahiptir: 1. çömelme hareketini, 2. bu pozisyonda kalma durumunu bildirir. Bu ifadede *-(y)Xp dur-*, çömelme pozisyonundaki eylemin sürdüğünü belirtir. (2) numaralı örnekte ise *otur-* eyleminin sürme durumu vurgulanmaktadır. *-(y)Xp dur-* yapısının, dönüşümsüz [*-d*] fiillerle kullanıldığı örneklerde ise eylemin sürme durumunun devam ettiği bilgisi aktarılır.

(3) *Bunlardan mâ'adâ yedi aded uzlar içinde imâristân-ı Edirne, deryâ gibi temevvüc urup hıyâbânistân-ı gülistân içre* ***çalkanıp durur.*** *Bu imâristânın dâ'iren-mâdâr etrâfı kâmil beş aded fersah sevâd-ı mu'azzamdır. Ammâ kal'ası bu mertebe vâsi' değildir (SN: III/149b: 233).*

(4) *Hâlâ ol sancağ-ı şerîf vaslesi bu câmi' minberinin sağ cânibinde evvelki sâf berâberliği dîvâr dibinde altun alemli ve yeşil zarf içinde dikili durur ve şeb [ü] rûz bu alem-i şerîfe dibinde bir kandîl-i münevver* ***yanup durur****. Ve cemî'i Egre ve Budin ve gayri serhad halkının cümle bu sancağ-ı Resû[lu]llâh pâresine i'tikâdları vardır (SN: VII/36b: 62)*

(3) numaralı örnekte *çalkan-* fiilinin dönüşümsüz [*-d*] olması nedeniyle ifadenin Edirne ilinin orman ve verimli bahçeler içerisinden bulunması durumunun devam ettiği şeklinde bir okuması yapılabilir. (4) numaralı örnekte ise kandilin sürekli vaziyette yandığı bilgisi aktarılır. *-(y)Xp dur-* yapısının, bitiş dönüşümlü [*+bitd*] fiillerle kullanımında ise alışkanlık haline gelen (ya da meşgale) veya tekrarlanan bir durum söz konusudur.

(5) *Dağlar içinden bir beyâz bayrak zâhir olup niçe bin küffâr piyâde ellerin ardlarına komuşlar. Aslâ silâhları yok. Hemân niçesi gelüp Kalga Sultân'ın ve yalı ağasının ayağına düşüp atlarının tırnakların* ***öpüp durdular*** *(SN: V/103a: 172).*

(6) *Zemîne bir kazma ursan Tuna suyu çıkar ve ba'zı mahal dîvârları Sava ve Tuna nehirlerine* ***gark olup durur*** (*SN: V/113a: 188*).

(5) numaralı örnekte *öpme* eyleminin tekrarlamalı bir şekilde devam ettiği bilgisi sunulur. (6) numaralı örnekte, Tuna Nehri'nin, çevresindeki kale duvarlarının kazma vurulduğu an battığı dile getirilir. Bu durum her kazma vuruşunda yinelenir. *-(y)Xp dur-* yapısının kiplik işaretleyicileriyle kullanıldıkları bağlamlarda *dur-* fiilinin gerçek anlamda mı yoksa bir yardımcı fiil olarak mı kullanıldığı net değildir. Aşağıdaki örneklerde, kiplik işaretleyicileriyle konuşur veya eyleyici odaklı olarak sunulan önermelerde emir, istek ve rica anlamları söz konusudur.

(7) "Sultânımdan çâsâr efendimizin bir ricâları var. Sizin hedâyâlarınız götüren ağaların cümlesi çâsâr hazretlerinin eteğin öpsünler ve huzûr-ı kralda ***el kavşurup dursunlar.*** *Bir ricâları dahi pîşkeşlerinizi alay ile götürürken mehterhâne-i Âl-i Osmân'ı çalarak huzûruma gelsinler deyü çâsâ[r] buyurdular." deyince hemân bizim paşa eydir (SN: VII/64a:109)*

(8) Çâsâr hazretleri yanına varup çâsârın ellerin öpmeğe bir alay-ı ümmet-i Muhammed'in ne hadleri var. Anlar da benimle kral yanında bir mi olsunlar ve ırz-ı islâm-ı Muhammedî yok mudur kim ağalarım beni koyup kral önünde ***el kavşurup duralar*** *(SN: VII/ 64b:109)*

2.1.7. *-(X)r durur*

-(X)r durur yapısı, sürerlik kılınışı bildirir. Ana fiilde bahsedilen eylemin bir bitiş sınırı olmadan sürdüğünü, devam ettiğini belirtir. *-(X)r durur* yapısında bulunan *-(X)r* eki, eylemin düşük odaklı sınırlar arası [+*intra*] bir bakıştan sunulmasını sağlarken *dur-* fiilinin üzerindeki *-(X)r* eki, eylemin konuşma anında devam ettiği bilgisini kodlar. *-(X)r durur* yapısının daha çok dönüşümsüz [-*d*] eylemlerle kullanıldığı gözlemlenir.

(1) *Ayasofya Câmi'inin gerüde kıble kapularının cânib-i garbî nihâyetindeki kapunun iç yüzündeki bucakda çâr-kûşe yek-pâre bir beyâz mermer sütûn-ı müntehâdır kim kaddi on bir zirâ'dır. Aşağısında bir âdem kaddi bakır kaplıdır. Yine böyle iken dâ'imâ* ***terler durur*** *(SN: I/ 38b:61)*

(2) *Ba'dehu Hırıştoş yaylasında Fâtih-i Egre Mehemmed Hânın yedi kral ile ceng etdiği mahalde Türk Oru nâm bir handaklı toprakdan kal'a yapmışdır, hâlâ Türk Oru* ***derler durur,*** *ol dahi Menûçehr evlâdı binâsıdır (SN: VII/ 35a:60)*

Yukarıdaki örneklerde *daima* ve *hâlâ* zarfları ile uyumlu bir şekilde çalışan *-(X)r durur* yapısı, *terle-* ve *de-* eylemlerinin bir başlangıç ve bitiş sınırından yoksun olarak sürekli bir akış içerisinde devam ettiğini bildirir. *Seyahatnâme*'de iki örneğine rastlanılan bu yapının günümüz Türkiye Türkçesinde de kullanımları tanıklanabilmektedir.

2.1.8. *-(y)A dur-*

-(y)A dur- yapısının Türk dillerinde yaygın rastlanan bir analitik şekil olması, gramerleşme derecesinin de yüksek olduğunu gösterir. Erdal, Eski Türkçe döneminde *tur-* fiilinin *-(y)A, -(y)Xp, -mXş, -Xr* işaretleyicileriyle birleşmesi sonucu oluşan yapının, sürekli ve tekrarlanan faaliyetleri anlatmak için kullanıldığını ifade eder. Ayrıca *dur-* fiilinin koşaç olarak kullanımlarının, onun ikinci evresi olan durağanlık anlamından kaynaklandığını dile getirir (2004: 249). *-A dur-* < *-A tur-* yapısının varyantlarının Türk dillerinde şimdiki zaman yenilemesinde rol oynadıkları bilinmektedir. Karakoç'a göre *-(y)A turur* ve *-(y)Xp turur* yapıları, Türk dillerinde sınırlar arası değer açısından bir karşıtlık [±*intra*] sergiler. *-(y)A*

turur yapısı daha çok sınırlar arası bir bakış açısıyla şimdiki zaman okumalarına imkân sunarken, *-(y)Xp turur*, eylemin bitiş sınırında olduğu durumla alakalı sınır sonrası [+*post*] anlamlar içerir. Ancak bazı lehçelerde *-Aturadı* (< *A tur-A edi*) biçiminin sınır sonrası [+*post*] okumalara olanak vermesi bu karşıtlığın doğrusal değil, dağılımsal olduğunu gösterir (Karakoç 2005: 147).

> Nog T. *Ene sonday ertegi-yumaq Ažitoğayda yašaytağanlardïŋ arasïnda büginge deride* ***aytïla turadı*** *'Azitogay'da yaşayan insanlar arasında böyle bir masal hâlâ söylenmektedir (Karakoç 2005: 147).*

Gökçe, Batı Türk Yazı dillerinde, *-A dur* yapısının, görünüş-zamanlı bir kategoriye gelişmediğini, yalnızca belirli zarflarla ortaya çıkabilen dar kapsamlı bir işlemci olduğunu savunur (2013: 205-206). *Seyahatnâme*'de *-(y)A dur-* yapısının tüm kılınış türlerine getirilemediği gözlemlenir. Dönüşümsüz [*-d*] kılınış içeriğine sahip eylemlerle birlikte kullanılan *-(y)A dur-* yapısı, eylemin sürekli bir şekilde devam ettiğini bildirir. Bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle ise kullanımına nadir rastlanan *-(y)A dur-* yapısının, Tatar Türkçesine ait bir söylem ifadesinde, tek bir yerde *gel-* fiili ile birleştiği görülür. Bu örnekte *-(y)A tur-* yapısı, sürerlik kılınışından ziyade görünüş-zamanlı bir işlemci olarak görev yapmaktadır.

> (1) *Şu anın anasını atasını bilüp tavuşladığım yokdur, ammâ biz[im] Oran(?) Kazağın peygamberi Îsâ kişinin anası Meyrem Ana imiş. Babası bizim Kazak yahşi* ***söyleni turur.*** *Andan işitdim" der. İşte benim rûh-ı revanım bu gûne sofuları var, ammâ ulemâ-yı Tatar'a aşk olsun (SN: VII/ 133a: 238).*
>
> (2) *"Âyâ bu kâfire ne re'y tedârik edüp taburdan çıkarsak" deyü kartlar {ihtiyârlar} ile müşâvere üzre iken Heyhât sahrâsının kıble cânibinden bir toz evc-i âsumâna peyveste olup meğer bizim yılkı atların yanında olan koş kazan tübi şuralar {ağırlıkta geri kalan oğlanlar} imiş, at boynuna düşüp "Bire meded! Bir azîm asker* ***gele turıyor****, muna {işde} göründü" deyü haber etdiler (SN: VII/ 113a: 201).*
>
> (3) *Belî, biz ol köyleri ve ol yolları biliriz. Niçe bin kerre varmışuz ve gelmişüz.* ***Yüriye durmayaluz,*** *varalum ve vilâyetleri vuralum yakalum ve yıkalum. Varaluz kâfirleri kıraluz, esîrler alaluz" deyü Boşnak lisânı lehçesi ile söyleyüp durmadan yola gitdiler ve cümle serhadliler Tatar askerlerine pîşvâ olup yürüdüler (SN: VI/185b:318).*
>
> (4) *...burum burum ve büklüm büklüm sarı sakalı nikâbsız olup bu re'y [ü] tedbîr ile Süleymân Hân'ın meyyitin taht üzre oturdup hil'ati ardında Kuzu Ali Ağa Süleymân Hân'ı göğsüne alup* ***kucaklayu durup*** *Süleymân Hân önüne bir perde-i zenbûrî çeküp cümle erbâb-ı dîvân vüzerâ ve vükelâ cümle yerlü yeründe... (SN: VI/ 173b: 297).*

Seyahatnâme'de sınırlı sayıda örneğine rastlanılan *-(y)A dur-* yapısı, metinde farklı etnik kökenden gelen halkların konuşmalarından aktarılmaktadır. Bu açıdan *dur-* fiilinin Oğuz yazı dilinde görülmeyen varyantı olan *tur-* şekli metinde iki yerde geçmektedir. (1)

numaralı örnekte *tur-* fiiliyle çekimlenen yapı, kesin şimdiki zaman işlevinde kullanılmıştır. Konuşurun konuştuğu ana çok yakın bir zaman diliminde cereyan eden eyleme yoğun bir şekilde odaklanılmıştır. Bu kullanımın Osmanlı Türkçesi için konvensiyonel olduğu söylenemez. (1) numaralı örnekte Çelebi bir Tatarı konuşturmaktadır. Çelebi, konuştuğu Tatarın cevaplarını kendi dilinde kaydetmiştir. Bu örnekte ise analitik yapıda bağlantıyı sağlayan zarf parçacığının ünlü uyumuna girerek *-i* şeklinde yazıldığı görülür. (2) numaralı örnekte büyük bir asker topluluğunun üzerlerine geldiğini bildiren konuşur, eylemi konuşma anında yüksek odaklı bir değerde sunar. Burada da kesin şimdiki zaman işlevinde kullanıldığı tahmin edilen *-(y)A dur-* yapısının Anadolu sahası Oğuz Türkçesinde şimdiki zaman işlevi karakteristik değildir (Gökçe 2013: 205). Dolayısıyla bu iki örneğin Osmanlı Türkçesindeki analitik yapıların işlevsel özelliğini yansıttığı söylenemez. (3) numaralı örnekte yürü- [*-d*] değere sahip bir eyleme eklenen *-(y)A dur-*, yürüme eyleminin sürdüğünü ifade eder. İfadenin sonrasına eklenen *-mA-(y)-AlUz* şekli, eylemin bitirilmesi için konuşurun emre yakın güçlü bir isteğini ifade etmektedir. (4) numaralı örnekte, *dur-* fiilinin bitimsiz bir kullanımı görülmektedir. Örnekte [+*bitd*] değerde bir fiil olan *kucakla-* eyleminin tekrar tekrar gerçekleştiği ifade edilir. Bu kullanımdan yola çıkarak, *-(y)A dur-* yapısının [+*bitd*] kılınış içeriğine sahip eylemlerde, tekrar kılınışı bildirdiği söylenebilir.

2.1.9. *-(y)Xp kal-*

kal- yardımcı fiilinin gerçek anlam alanını büyük oranda koruduğu söylenebilir. Bu açıdan diğer yardımcı fiillere göre daha sınırlı bir gelişim alanı sergilediği görülür. Erdal, *kal-* yardımcı fiilinin, ister ünlü *-(y)A* ile ister ünsüz *-(y)Xp* zarf-fiil ekiyle kullanılsın, ana fiilde ifade edilen eylemin sonucuna işaret ettiğini söyler (2004: 253). Kılınış değeri açısından *kal-* fiili, iki evreden oluşan başlangıç dönüşümlü [+*başd*] bir fiildir. Yardımcı fiil olarak kullanılan "*kal-*"ın bir duruma geçmek anlamındaki dinamik ve dönüşümsel birinci evresi geçilmiş, bir durumda kalmak veya kalmaya devam etmek anlamındaki ikinci evresi başlamıştır. Bu yüzden *kal-* fiilinin daha çok ikinci evresini vurgulayan kullanımlarını yardımcı fiil olarak değerlendirilebilir. *-(y)Xp kal-* yapısı, ana fiilin içerdiği eylemin bittiğini ve bu bitişten sonra bu hâl/vaziyet içerisinde bulunmaya devam ettiğini işaretler.

Johanson *kal-* yardımcı fiilinin art-sınırsal olan *-(y)Xp* zarf-fiil ekiyle birleşmesi sonucunda kritik sınırın aşıldığı bir noktaya geçerek orada kalındığını ifade ettiğini bildirse de (2004: 187) Gökçe, *kal-* yardımcı fiilinin bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanıldığında

"*kal*-"ın ikinci evresinin devrede olduğunu söyleyerek vurgulanmak istenenin sürerlik olduğunu dile getirir (2013: 132).

Seyahatnâme'de *-(y)Xp kal-* yapısının daha çok bitiş dönüşümlü [+*bitd*] eylemlerle kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu kullanımlarda eylemin bitiş sınırı üzerindeki durumunun devam ettiği bildirilir. *-(y)Xp kal-* yapısının dönüşümsüz [-*d*] fiillerden sonra getirildiği durumlarda ise eylemin sürme işinin devam ettiği vurgulanır. *-(y)Xp kal-* yapısı, ana fiile sürenin yanı sıra yapılan işten memnun olmama, eylemin iradesizce/zorlanarak gerçekleştirildiği, beklenmedik bir durumun ortaya çıkması gibi olumsuz bir anlam içeriği de kodlayabilir.

(1) *Lâkin sultânımın havfinden bir hatt-ı şerîf ve emr-i şerîfleri der-i devletde kurşum zarf içine koyup matra içre hıfz edüp üstüne su koyup eğer kaşında asmışdık. Anınçün bulamadınız ve bizleri dörd gün haps edüp ileri, Murtazâ Paşa'yı âgâh etmekiçün ulak göndermişdiniz. Hikmet-i Hudâ ulağınız Nusaybin şehrinde sar'a* ***dutup kaldı.*** *Bizler anı geçüp Murtazâ Paşaya yetişüp gerü avdet etdirüp Diyârbekir'de Bezikîoğlu evinde matra içinden hatt-ı şerîfleri çıkarup katl etdük (SN: II/ 348a: 205)*

(2) *Menzil-i karye-i Çoltaroğlu: Kırka sancağında bâğlı ve bâğçeli ve hân ve câmi'li bir ma'mûr kend imiş. Hâlâ bâğları kendi bitüp kendi yitüp köy harâb* ***yatup kalmış*** *(SN: V/142a:241)*

(3) Sene (---) târîhinde Kırım adası Ciniviz Frengi elinde iken [Ta]tar hânlardan (---) Hân Kırım'a müstevlî olup leb-i deryâda olan sarp kayalardaki Tat eli dağları ve Kefe kal'ası ve Sudak kal'ası ve Menk[û]b kal'ası ve Balıklava kal'ası ve İnkirmân kal'ası ve Sarkirmân kal'ası ve niçe kal'alar dahi küffâr elinde kalup cezîre-i Kırım'ın nısfı sahrâlar olmağın tâ Or kal'asına varınca Tatar'ın olmak üzre küffâr ile akd-i sulh edüp cezîre-i Kırım'ın nısfı Freng'in ve nısfı Tatar'ın ***olup kalır*** *(SN: VII/136b: 245).*

(4) *Ba'zı âdemler at sağrısında ve ba'zılar kollarında götürüp kolu altında bir çatal ağaca keçe sarup koluna dayak edüp ağacın ucu üzengide durur. Ba'zı yiğitler bu kuşları başlarında taşırlar, ammâ ol mertebe ikdi öğredirler kim konakdan konağa başı üzre hevâda uçarak gelüp hu hu deyü sadâ versen gelüp koluna konar, ammâ bir şikâra salsan gıjgırdısından yer ditreyüp cümle ildiği hayvan* ***şaşup kalır*** *(SN: VIII/190a: 4)*

(5) Fîl-pîçenin yanına vardık. Zâlim ukkâb bu fîl yavrusunun gözlerin oyup bir hayli yerinden yemiş. Ol dahi cân havli ile ol fezâda serserî ***gezüp kaldı.*** *Ve biz yine azm-ı râh etdik. Bir mesâfe alarka olunca hemân ukkâb semâdan süzülüp fîlin yavrusun minkârına alup bî-pâk havâya çıkarup yere bırakdı ve fîl yavrusu pâre pâre olup üzerine meks edüp tenâvül etmeğe başladı (SN: X/ Y433a: 471)*

(6) *Kelb üstühânı da yeyüp yatdıkda mürg-i sakka cenâheynin küşâde kılup minkârın kec edüp horos-misâl merdânelik ederek yatan kelbin üstüne çıkup edebde örd*ek *zekeri gibi bir karış var kîr-i mühmele-i kec-kârın çıkarup hâh nâ-hâh be-dürüstî kelbe bir fetîle salup çıkardıkda bir hayli kanat kakup reftâr etdi. Kelb-i fakîre* ***yalanup kaldı****, aslâ "haf haf" ve "vağ vağ" demeyüp râm oldu (SN: III/ 133b: 209/210)*

(1) ve (2) numaralı örneklerde ana fiil başlangıç dönüşümlüdür [+*başd*] ve *-(y)Xp kal-* yapısı, bu eylemlerin birinci evrelerinin aşılıp ikinci durağan evreye geçtiklerini ve bu

evrenin devam ettiğini işaretlemektedir. (2) numaralı örnekte köyün harap vaziyeti aktarılan konuşma noktasına göre hâlâ devam etmektedir. Cümlede *hâlâ* zarfının kullanılması bu görüşü destekler niteliktedir (3) ve (4) numaralı örneklerin ana fiillerinin kılınış değeri bitiş dönüşümlüdür [+*bitd*]. Bu fiillere eklenen *-(y)Xp kal-* yapısı, eylemin bittiğini ve bu halin devam ettiğini bitiş evresinden sonraki bir sürece atıf yapar. (3) numaralı örnekte, Kırım'ın Tatarın eline kalması durumu Çelebi'nin olayları aktardığı zaman diliminde yaşanmıştır. Bu ifadede "*ve böylece, artık*" şeklinde eylemin sonucunun vurgulandığı bir anlam söz konusudur. (4) numaralı örnekte *-(y)Xp kal-* yapısı şaş- eyleminin beklenmedik bir şekilde aniden gerçekleştiğini vurgular. Gökçe'ye göre eylemlerdeki bu hayret, aniden, beklenmedik durum *-(y)Xp kal-* yapısından değil ana fiilin kılınış türünden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Gökçe, *-(y)Xp kal-* yapısının diğer yardımcı fiil yapılarından ayrı olarak uzun süreçli değil, kısa süreçli eylem içeriklerini bildirdiğini dile getirir. Bu durumu yapının kısa süreli zaman zarflarıyla uyumlu olmasıyla denetler (2013: 137). (4) numaralı örnekte *şaş-* eylemi, kılınışsal içerik bakımından anlık bitiş dönüşümlüdür [+*an, +bitd*]. Bu açıdan *-(y)Xp kal-* yapısıyla birleşerek eylemin aniden gerçekleştiğini vurgular. (5) ve (6) numaralı örneklerde *-(y)Xp kal-* yapısının dönüşümsüz [-*d*] kılınış değerine sahip bulunan fiillerle birleştiği örnekler vardır. Bu örneklerde ana fiilde belirtilen eylem içeriğinin sürme halinde devam ettiği bildirilir. (5) numaralı örnekte, fil yavrusunun gözlerinin oyulmasından sonra çaresizce ormanda gezdiğinden bahsedilmektedir. Eylemin olumsuz bir durumu yansıttığı açıktır. (6) numaralı örnekte köpeğin yalanır vaziyette durması, karşısındaki köpeğe itaat etmesi olumsuz bir bakış açısıyla sunulmaktadır. Özellikle *-(y)Xp kal-* yapısının dönüşümsüz [-*d*] ve başlangıç dönüşümlü [+*başd*] fiillerle kullanımlarında bu olumsuz anlam çağrışımı daha net görülür. Ana fiilde belirtilen eylemi gerçekleştirecek öznenin, eylemi istemeden veya iradesi dışında gerçekleştirdiği bilgisi bu yapıyla vurgulanır. Günümüz Türkiye Türkçesinde de benzer kullanımlara rastlanır: *eğlenip kal-, oyalanıp kal-, oturup kal-, sıkışıp kal-* vb. Bu kullanımlarda konuşurun eylemi gerçekleştirirken pek de olumlu bir edimle gerçekleştirilmediği, konuşurun eylemi yapmak zorunda olduğu/bırakıldığı veya bilinçsiz bir şekilde gerçekleştirdiği anlamı sezilir. Diğer yardımcı fiiller (*tur-, yat-, yürü-*), böyle bir anlamsal içeriğe duyarlı değildir.

2.1.10. *-mAğA kal-(mA)-*

kal- yardımcı fiilinin, yalnızca zarf-fiillerle değil, isim-fiil ve sıfat-fiillerle de eşdizimlenerek analitik şekiller kurduğu gözlemlenmektedir. *-mAğA kal-* yapısındaki *–mAk*

isim-fiilinin üzerine yönelme durum ekinin getirilmesiyle oluşturulan *-mAğA* biçimi, eyleme yönelindiği, gerçekleştirilmesi için hazır olduğunu ifade eder. *kal-* fiili ise *-mA* olumsuzluk işaretleyicisiyle birleşerek eylemin gerçekleşmesinin konuşma anına yakın bir zaman diliminde sekteye uğradığını ifade eder. Burada yaklaşma kılınışına benzer bir anlam söz konusudur. Eylemin gerçekleşmesinin önünün kesilmesi, sonrasında kurulan cümleden anlaşılmaktadır. *Seyahatnâme*'de yalnızca bir örneğine rastlanılan bu yapı, günümüz Türkiye Türkçesinde eylemin birdenbire kesintiye uğraması işleviyle tanıklanabilmektedir.

> *(1) Küffâr bu kerre cümle top ve tüfenglerin hebâya attılar. Bir dahi top ve tüfeng* ***sıkılamağa kalmadı.*** *Hemân Tatar askeri yedi günden berü kanıkmış asker aç kurd gibi koyuna ve koyun tuza sunar gibi sunup Tatar küffâra tâ'ûn-ı ekber girir gibi eyle girdiler kim ileri gelen küffârlardan bir cân kurtulmayup kanları ve cânları çıkup piyâde olan birbirlerine bağlı küffârlar toplar yanlarında kalup toplar arabaları altlarına yaya kâfirleri girüp cenge âheng edelim deyü cür'etler edüp, ammâ kimi arabalara girir ve kimi çıkar (SN: VII/ 115a:204)*

(1) numaralı örnekte eylemin çok hızlı bir şekilde cereyan ettiği, cümlenin devamından çıkarılabilir. Düşman askerlerinin tüfeklerini sıkılamaya bile zaman kalmadığı, Tatar askerlerinin hızlı bir şekilde hücum ettiği aktarılmıştır. Benzer kullanımları günümüz Türkiye Türkçesinde de görmek mümkündür (TT "*Açmaya kalmadı elinden düşürdü, oturmaya kalmadı telefon çaldı* vb.) Ancak bu kullanımların *-A yaz-* yapısından anlamsal açıdan farklı olduğunu vurgulamak gerekir. *-A yaz-* yapısında eylemin gerçekleşmesi an meselesiyken konuşur eylemin gerçekleşeceğine kesin gözüyle bakar ve eylemin gerçekleşmemesi her zaman bir olaya bağlı değildir. Ancak *-mAğA kalmadı* ifadesinde eylemin gerçekleşmemesi, yaşanan başka bir olaya bağlı olarak gerçekleşir. İkinci olayın yaşanması, konuşur tarafından bir beklenmediklik anlamı taşır. Bu açıdan eylemin gerçekleşmemesi bir sürprizdir. Yukarıdaki örnekte tüfeklerin sıkılanması için gerekli sürenin kalmaması Tatar askerlerinin bir anda hücum etmesiyle bağlantılıdır. *-A yaz-* yapısında eylemin gerçekleşmemesine duyulan olumlu bir tutum söz konusudur. *-A yaz-* ifadesi, eylemin gerçekleşmek üzereyken gerçekleşmediği anlamını bir bütün olarak taşırken *-mAğA kalmadı* yapısında, eylemin sürpriz bir şekilde gerçekleşmediği ikinci cümle tarafından bildirilir. *-mAğA kalmadı* yapısının olumlu kullanımlarında ise *kal-* fiilinin gerçek anlamda kullanıldığı görülür. Bu tarz kullanımlarda *-mak için kalmak/bulunmak* şeklinde bir anlam ortaya çıkar. Bu kullanımlar, analitik şekiller olarak değerlendirilemez.

> *(2) Ve derûn-ı kal'ada yedi bin yedi yüz sağ ve sol ve azeb-i hisâr kaldı. Ve kırk pâre yarar beğ gemileri karşu Menekşe'den asker ve zahîre* ***geçirmeğe kaldı*** *(SN: II/ 272b: 81).*

> *(3) Bu karyede Paşa, Alî Ağa ve Hüseyin Ağa nâmân ağaları, Kızılırmak'da gark olan esbâb [u] eşkâllerin ıtlâkına ta'yîn eyleyüp bir kîse harclık ihsân edüp niçe mâl sâhibleri dahi kalup*

su kenarında haymeleriyle meks edüp mu'tedil hevada mâlların ***ihrâc etmeğe kaldılar*** *(SN: II/352b: 215).*

2.1.11. *-AsIyA kal-(mA)-dı*

-AsIyA kalmadı yapısı, *-mAyA kalmadı* yapısına benzer bir işlevle kullanılmıştır. *Seyahatnâme*'de iki örneğine rastlanılan bu biçim, eylemin gerçekleşmeden başka bir olay nedeniyle kesintiye uğraması, engellenmesi veya gerçekleşmemesi gibi durumları aktarır. Burada eylemin aniden, beklenmedik bir şekilde gerçekleşmesi durumu, ana fiilin eyleminin kılınış türünden değil, *-AsIyA kalmadı* biçimi ile sağlanmaktadır.

(1) Hemân beş on aded kâfirler kayalar üzre seğirdüp giderlerken bizleri dereler içinde kat-ender-kat görünce hemân anları kovan kâfirlere "Bire geri dönün!" ***diyesiye kalmadı.*** ***Hemân*** *bizim Yûsuf Kethüdâ'mız ibtidâ "Allâh Allâh!" deyüp at bırağınca cümlemiz dal-sâtûr-ı Muhammedî olup aç kurd koyuna sunar gibi ve sunar zağar gibi kâfirin ardına düşünce kâfir gördü kim kendü câniblerinden Türk askeri gelir (SN: V/144a: 245).*

(2) "Murtezâ Paşa deryâ-misâl askerle geliyor bizi bir yerde çevirir deyü havfımızdan savt atup kaçarken bu yiğide râst gelüp elleşerek atı yeğin imiş, kendi kaçup mâlın aldık, böyle olur!" dedikde Çomar eyitdi: "Dayılar bu kahbelere ne lâzım?" dedikde cümlesi eydür: "Yolsuz düşüp ahid bozdular, yolumuza söz atup la'net etdiler. Bunlara ibret içün pâreleriz!" deyince ***amân diyesiye kalmadı,*** *cümlesi sekiz kişiye kılıç üşürüp sekiz yiğidi pâre pâre eyleyüp ikisinin atların ve silâhlarını hakîre hîbe eyleyüp* ***iki sâ'atde*** *çadırlarına gelüp (SN: III/93b: 147).*

Seyahatnâme'de yalnızca *de-* fiiliyle kullanımı tanıklanan *-AsIyA kalmadı* biçiminin "*-demeye zaman kalmadı*" şeklinde bir aktarımı yapılabilir. Eylemin gerçekleşmeden bittiği ve genellikle sonrasında başka bir durumun hızlıca cereyan ettiği dile getirilir. (1) ve (2) numaralı örneklerde *de-* eyleminin kesintiye uğradığı, sonrasında beklenmedik bir durumun yaşandığı anlamı, *heman, iki saatde* gibi kısa süreçli zaman zarflarıyla pekiştirilmiştir.

2.1.12. *-mXş kalmış*

-mXş kal- yapısı, sonuçsal bitmişlik kılınışını işaretler. Ana fiil üzerinde yer alan *-mXş* eki, eylemin bitmişliğini vurgularken *kal-* fiili, üzerindeki *-mXş* eki eylemin bildirdiği bilginin algısal, duyusal veya çıkarımsal yollarla elde edildiği ifade eder. *-mXş kal-* yapısının sonuçsal bitmişlik bildirdiği kullanımlarda genellikle görünüş ve kılınış kategorileri işbirliği içerisinde çalıştığı gözlemlenir. Ana fiile eklenen *-mXş* işaretleyicisi, belirli kullanımlarda sonuçsallık bildirirken eylemin tamamlanmışlığı hakkında da bilgi verir. Türkçedeki *-mXş* işaretleyicisinin zaman düzleminde olayın bitiminden sonraki sınır sonrası bir noktaya atıf yapan [+*post*] değerde bir işlemci olduğu bilinmektedir (Johanson 2000: 119 ; Bacanlı 2008:

9). *-mXş* ekinin dolaylılık kullanımlarının da bu bitmişlik anlamından kaynaklandığı dile getirilmiştir (Aksu-Koç vd. 1982: 199). Aslan-Kechriotis, Perkins-Pagliuca'nın yaklaşımına atıfta bulunarak sonuçsallık ve bitmişlik arasında bir fark olduğunu dile getirir. Bitmişlik konuşma anına göre geçmişte yaşanmış bir olaya bitiş sınırından bakarken sonuçsallık geçmişte yaşanan eylemin olası izlerini konuşma anına taşır. Ona göre, Türkçede bitmişlik ve sonuçsallık işlemcilerinin arasında net bir ayrım yapılamaz (2006: 250-258). Bacanlı sıfat-fiil eki olan *-mXş*'ın sonuçsallık okumalarına açık olduğunu belirtirken, sonuçsallığın bitmişliğe doğru bir gelişim sergilediğini aktarır (2008: 8). Aslan-Kechriotis, Türkçede *-mXş* ekinin bitmişlik ve sonuçsallık okumalarının birbirinin bir bütün olarak yer aldığını dile getirir (2006: 259). Cinque, Türkçede kullanılan *-mXş* ekinin sonuçsal veya bitmişlik okumaları arasında belirsizlikler taşıdığını belirtmiştir (2001: 51). Johanson ise bitimli fiillerde yer alan *-mXş* ekinin sonuçsallık bildirmediğini, çıkarımsal kullanımların yanı sıra düşük odaklı bir pekiştirici işlevinin bulunduğunu dile getirir. Ayrıca sonuçsal ve durağan bitmişlik bildiren işaretleyicilerin yüksek odaklı sınır sonrasılık, bitmişlik bildiren işaretleyicilerin ise düşük odaklı sınır sonrasılık anlamı taşıdığından bahseder (2000: 109-110, 119). *-mXş kalmış* yapısının sonuçsal bitmişlik bildirdiği kullanımlarda, ana fiil olarak bitiş dönüşümlü fiiller [+*bitd*] tercih edilir. Buradaki *kal-* fiili, bir halde bulunma/kalma, anlamıyla eylemin bittikten sonraki süreğine atıf yapar.

> (1) *Andan geçüp giderken yol üzre bir kurulmuş asker-i İslâm çadırı bulduk. İçinde bir âdem hastalıkdan mı açlıkdan mı* ***ölmüş kalmış*** *(SN: VII/7a: 11).*
>
> (2) *Bir alay-ı azîm ile dörd bin sâhib-i tarîk meşâyihân-ı Bedevî ve yigirmi bin fukarâ-yı Alevî deff ü kudümlerin ve nefîr ü nakâreleri ve zillerin döğüp tablların çalarak tevhîd-i erre ile bu tertîb alay ile destâr-ı şerîfi getürüp tekbîr ile ser-i sa'âdeti makâmına baş halîfe sarup cânib-i erba'asında olan makrama-i zerdûzları destâr altına sardılar kim bir cihâz-ı sultân kadar münakkaş bûkalemûn makramalardır kim hisâbın Hudâ bilür kim biri biri üzre* ***çürümüş kalmışdır*** *(SN: X/ Y285b:314).*
>
> *(3) Eşkâl-i kal'a-i Mudurnu: Evc-i semâya beraber bir kûh-ı bülendin zirve-i a'lâsında şekl-i müsemmen yigirmi kulleli ve bir kapulu seng-binâ bir kal'a-i köhne-binâ* ***kararmış kalmış,*** *câ-be-câ burc [u] bârûları rahnedâr olmuş sûr-ı bâlâdır. İç-il olmak ile ol kadar cebehânesi ve etrâfında handakı yokdur. Ancak bir kaç şâhî topu ve kifâyet mikdârı cebehânesi vardır (SN:III/95a: 149).*

Yukarıdaki örneklerde *çürü-, karar-* eylemleri, bitiş öncesi bir süreğe sahiptir ve dinamik dönüşümsüz [+*din, -d*] kılınış değerine sahiptir. (1) numaralı örnekte *öl-* fiili, bitiş sınırında sunulmuştur. *öl-* fiilinin izleri konuşurun olayı aktardığı süreçte gözlemlenebilmektedir. (2) numaralı örnekte çeyize konulan makromelerin üst üste istiflenmiş şekilde çürümüş vaziyette durmasından bahsedilmektedir. (3) numaralı örnekte,

bir binanın eskiyerek kararması durumu algısal açıdan delile dayandırılarak sunulmuştur. Yukarıdaki örneklerde bulunan *öl-, çürü-* ve *karar-* eylemleri sona ererek ve artık bir dinamik sürekten bahsetmemektedir. Bu eylem içerikleri, dinamik sınırlarını aşmalarına rağmen içlerinde bitmiş /statik bir durumun süreğini taşır ve bunu sonuçsal olarak konuşma anına aktarır. Bu yönüyle *-mXş kal-* ile kullanılan bu yapıların iç evre süreçleri bitmiş, sonrasında başka bir evreye geçerek o hâlde kalmıştır.

2.1.13. *-(y)A kal-*

-(y)A kal- yapısının, bir eylemin tamamlanmasından sonraki süreçte devam etmesini ifade ettiği belirtilmektedir (Kononov 1956: 283). Gabain'e göre *-(y)A kal-* yapısı, bir oluşun veya kılışın sürekliliğini gösterir (1988: 21). Gökçe'ye göre *-(y)A kal-* yapısı, dönüşüm sonrası evreyi vurgular. Aynı zamanda bu durum içerisinde statik bir sürekliliği de taşır (2013: 142-143). Günümüz Türkiye Türkçesinde sayıları sınırlandırılmış ana fiillerle kullanımı tanıklanan *-(y)A kal-* yapısının, *Seyathatname*'de daha farklı kılınış içeriklerine sahip fiillerle kullanılabildiği gözlemlenir. *-(y)A kal-* yapısı, başlangıç dönüşümlü [+*başd*] fiillerle birlikte kullanıldığında, eylemin birinci evresinin aşılıp sürme evresine geçildiğini aktarır. Dönüşümsüz [-*d*] fiillerle birleşimlerinde benzer şekilde bir sürerlik anlamı hâkimdir. Bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanıldığında ise eylemin bitiş sınırından sonraki durağan evresi vurgulanır. Gökçe, *-(y)A kal-* yapısının günümüz Türkiye Türkçesinde artık gramerleşme çizgisinden çıkarak sözlükselleşmeye doğru bir eğilim sergilediğini aktarır. Bunun dışında *-(y)A kal-* yapısının sahip olduğu sürerlik anlamının *tur-, yat-, otur-* gibi fiillerde olmayacak kadar kısa süreçli olduğunu, bu yüzden uzun süreçli zaman zarflarıyla uyumsuzluk gösterdiğini dile getirir (2013: 146). *Seyahatnâme*'de genellikle dönüşümsüz [-d] eylemlerle kullanım alanı sergileyen *-A kal-* yapısı, bitiş dönüşümlü [+*bitd*] eylemlerle birlikte kullanıldığında ise bitiş sınırına ulaşmış eylemlerin durağan süreğine vurgu yapar. Buna ek olarak eylemlerin beklenmedik ve çok kısa sürede gerçekleştiğini ifade eder.

> (1) *Lisan-ı Tatariyye: Ammâ lisân-ı Çağatay'a ve lisân-ı Moğol'a karîb bir lehce-i gayr-i mükerrerdir. İşven, gitmişven, kürümize, varmışmız, bizim Kay gebidir. Boğar eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. Şâd bay kişidir, ayıtdım: Şol kişi manka dinedür, savular sayladım, ya'nî* ***ağlaya kaldım*** *(SN: IV/259b: 90).*
>
> (2) *Ben Ayasofya Câmi'i içinde* ***feryâd ede kaldım.*** *Hemân Sun'îzâde Efendi eydir: "Elem çekme şehîd. Emr Hakk'ındır kim Allâh sana da kadirdir!" deyüp, boğazından beyâz Kişmirî şalın çıkarup benim arkama şalın örtüp hemân sağ elimi sol eline alup Ayasofya'da bir gûne*

namâz kıldık, ammâ ömrümde eyle bir helc [u] melc namâz kılmadım, ammâ imâmımız Sun'îzâde şeyhülislâm idi (SN: V/77a:129).

(3) *Ve niçe âdemler sovuğu çekmişken hemân âteşler başında buşup* ***öle kaldı.*** *Hudâ bu şehr halkının âbâ vü ecdâdlarına rahmet edüp kendülere sa'âdet-i dâreyn müyesser ede (SN: VI/138b: 238).*

(4) *Hemân ol derileri birbirlerine yakın getirüp mezkûr kutu içre iri atlıkarınca dediklerinin birini demir hokkaya ile kutudan alup herifin kafâsı derisinin kesilen yerlerine karıncanın başın koyunca hemân aç karınca iki deriyi bir yerden ısırınca cerrâh karıncanın belinden makâs ile kesüp karıncanın başı iki deri kenârların* ***ısıra kaldı*** *(SN: VII/62b: 106).*

(1) ve (2) numaralı örneklerde yer alan *ağla-* ve *feryat et-* fiilleri, dönüşümsüz [*-d*] bir kılınış değerine sahiptir. Bu örneklerde olayın dinamik evresinin sürekli bir şekilde devam ettiği bildirilir. (3) ve (4) numaralı örneklerde bitiş dönüşümlü kılınış içeriğine sahip olan fiillerle (*öl-, ısır-*) birleşen *-A kal-* yapısı, eylemlerin bittiğini, bitiş sonrası durağan hâlin devam ettiğini bildirir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde daha çok 3. şahıs ekleriyle çekimlenen *-(y)A* kal- yapısı *-mXş* ekiyle çekimlenerek bilinçsiz bir şekilde eylemin gerçekleştirildiğini, sonuncunun daha önceden öngörülemediğini ve eylemin konuşucu için beklenmedik olduğunu ifade eder. *-mXş* ekinin yapıya, istenmeyen bir durumda kalma, acınacak bir durumda olma, hayret, şaşkınlık gibi anlam içerikleri kattığı söylenebilir. *Seyahatnâme*'de 1. çoğul şahısla tek bir yerde kullanımı olan *-(y)A* kal- yapısı burada konuşurun iradesi dışında gerçekleşen bir eylemi aktarır. *-mXş* eki ise bilginin zihnî bir çıkarımla elde edildiğini işaretler.

(5) *Askerimizin cânları başlarına sıçrayup yoldaşlarımız kaçmışlar. Biz dahi şu âteş başında iki koyun kebâbımız var idi. Ana muntazır olup birkaç kadeh şarâb ziyâdece içüp* ***uyuya kalmışız.*** *"İşte başımıza böyle hâl geldi!" dedikde hemân bu kâfirleri soyup bellerine bakdım (SN: VII/25b:43)*

(6) Anı sancağı askeriyle ta'yîn edüp vardıklarında gördüler kim bir bâğ dîvârı içine beş yüz mikdâr kâfir deryâdan kaçamayup karada ***kuruya kalmışlar****. Cân bâzârlarına düşüp cân u gönülden cenge âhenk ederler (SN: V/145b: 247).*

(5) numaralı örnekte *uyu-* eyleminin konuşurun iradesi dışında ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiği anlamı söz konusudur. Fiil öbeğinin 1. çoğul şahısla çekimlenmesi *-(y)A kal-* yapısının işlevsel açıdan işlek kullanıldığını gösterir. (6) numaralı örnekte ise düşman askerlerinin denizden kaçamayıp gittikçe zayıf düştükleri, can pazarına düşerek savaştıkları ifade edilmektedir. Onların zayıf düşmesi konuşur açısından acınacak bir durum şeklinde aktarılmıştır.

2.1.14. *-(y)Xp gel-*

-(y)Xp gel- yapısı, sürekli olarak yaklaşmakta olan alışılmış eylemleri işaretler (Gabain 1988: 20). *gel-* fiili, *git-* fiilinin aksine konuşma zamanına, bir özneye veya duruma yaklaşıklık ifade eder. Erdal, Eski Uygur Türkçesinde *gel-* fiilinin ana fiilde ifade edilen eylemin, anlatıldığı sırada olduğu duruma ulaşmadan önce bir süredir devam ettiği bilgisini kodladığını, Karahanlı Dönemi'nde fiilsel yönelim ve başlama kılınışı işlevlerinde kullanılmaya devam ettiğini ifade eder (2004: 253). Gökçe'ye göre modern Türk yazı dillerinde ve ağızlarında ana fiilin hareket fiillerinden seçilmediği durumlarda *-(y)Xp gel-* yapısının ana fiildeki eylemin uzun bir süre önce başladığını ve konuşma anında da sürmekte olduğunu gösterir. *-(y)Xp gel-* yapısı, sürerlik kılınışı işaretlediği durumlarda uzun süreçli zaman zarfları (uzun yıllardır, iki yıldan beri vb.) ve kısa süreçli zaman zarfları (iki saattir, dünden beri vb.) ile uyumsuzluk sergilediğini dile getirir (2013: 104). Gökçe, *gel-* ve *git-* fiilleriyle kurulan analitik şekiller hakkında çarpıcı bir durumdan da bahseder. Araştırmacıya göre *-(y)Xp git-* yapısı, konuşucunun yönelimin başladığı noktada konumlanmasından dolayı gelecek zaman ile çekimlenebilmektedir. Buna karşılık konuşucunun yönelişin çevrildiği noktada bulunmasından dolayı *-(y)Xp gel-* yapısı gelecek zaman ile çekimlenemez. Yalnızca eylemin konuşma anına kadar devam etmesi durumu söz konusudur (2013:109). *Seyahatnâme*'deki örnekler bu görüşü destekler niteliktedir. Genellikle *-Xr* ve *-mAdA* ekleriyle çekimlenen *-(y)Xp gel-* yapısı, eylemin geçmişten başlayarak konuşma anına kadar sürdüğünü yüksek odaklı veya odaksız bir şekilde belirtir. Ancak geleceğe yönelik bir anlam kodlamaz.

Demir'e göre *gel-*, "sürerlik, devamlılık" gibi işlevlerle birleşik eylemlerde kullanılabilmektedir. Hatta bu açıdan şimdiki zaman ekine kaynaklık edebilecek niteliğe sahiptir. Bazı Güneybatı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman işlevinde kullanılan *-ik gelir* yapısındaki, *-ik* şekli *-(y)Xp* ekiyle kurulmuş bir birleşik eylem olmalıdır. -/p/ > -/k/ değişimine Güneybatı Anadolu ağızlarında rastlanmaktadır. Bu yapı genellikle *gel-* fiiline eklenerek kullanılmaktadır. *-ik gelir* yapısı somut bir hareketi ifade ettiği durumlarda kesin şimdiki zaman gösterir (1992: 140-146). *-(y)Xp gel-* yapısının hem ağızlarda hem de standart dildeki kullanımlarındaki bu farklı gelişim onun paradigmasal açıdan kılınış-görünüş düzlemindeki işlevlerde kullanıldığını göstermektedir.

-(y)Xp gel- yapısının taksis işlevi de bulunabilmektedir. Taksis, anlatılan olayların birbirleriyle öncelik-sonralık-eş zamanlılık ilişkilerinin ele alındığı zaman düzleminde

gösterimsel yer belirlemedir (Johanson 2007: 190-193). Bu anlamın ortaya çıkabilmesi için öncelikle uzaklaşma anlamı taşıyan bir temel fiilin varlığı şarttır (Bacanlı 2007: 14). Bu işlev alt alta sıralılık içerdiği için analitik fiil yapısı içerisinde değerlendirilememektedir.

Seyahatnâme'de *-(y)Xp gel-* yapısının cansız varlıklar için kullanıldığı görülmektedir. *-(y)Xp gel-* yapısının bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanıldığında eylemin bitiş sınırından sonra dinamik bir süreçte devam ettiği ifade edilir. *-(y)Xp gel-* yapısının burada aşamalı bir sürerlik ifade ettiği söylenebilir.

(1) *Ve Nîl-i mübârek tuğyânında Mısır'a geldikde yeşil ve kırmızı* ***cereyân edüp gelir.*** *Ol mahalde Mısır'ın ehl-i tab' olan kimesneleri Nîl'den nûş etmeyüp Matariyye nâm karyede Hazret-i Îsâ kuyusundan ol rakîk âb-ı nâbdan getirdüp nûş ederler (SN: X/ Y386a: 422).*

(2) Karadeniz ile ol Bahr-i Haraz'un mâbeyni on beş konak yerdir kim vilâyet-i Kabartay Çerkezi ve vilâyet-i Dağıstân'ın kûh-ı Elburz'ı var. Niçe ayağı olup Bahr-i Haraz Karadeniz'e mahlût olabilür. Eğer derlerse, "Zîr-i zemînden menfez ***bulup gelir****!" derlerse Bahr-i Haraz acıdır; bu Faşa çayı âb-ı hayâtdır (SN: II/ 255b: 56).*

(3) *Bu cümle altı aded dizdârlar cümle yukaru kal'a dizdârına tâbi' ankâ ağalardır, ammâ baş dizdâr Âsitâne tarafından yeniçeri ocağı çorbacılarından ve çavuşlarından* ***dizdâr ağa olup gelir****, muhteşem meydân sâhibi ağalıkdır (SN: VI: 92b: 159).*

(1) ve (2) numaralı örneklerde, cansız varlıklar olan renk ve suyun akışı tasvir edilir. İfadede Nil'in beslediği arazilerdeki yeşil ve kırmızı rengin artarak ortaya çıkması olayından bahsedilmektedir. Diğer örnekte ise Foça çayının yeryüzüne çıkmak için bir çatlak/delik bularak yavaş yavaş aktığı ifade edilir. Bu örneklerde ana fiilin kademeli bir süreç sonucunda ortaya çıktığı anlamı söz konusudur. (3) numaralı örnekte ise dizdar ağalarının yeniçeri ocağından seçildiği ve bu durumun bir kurala dönüştüğü anlatılır.

2.1.15. *–(y)A gel-*

-(y)Xp gel- yapısına göre kullanım sıklığı daha geniş olan *–(y)A gel-* yapısının en belirgin kılınış işlevi, alışkanlık bildirmesidir. Erdal, *-A gel-* yapısının Eski Uygur Türkçesinden bu yana tanıklandığını dile getirir. *–(y)A kel-* yapısının, bir süredir devam eden alışkanlık hâline gelen olaylara daha sonraki bir yönelim noktasından baktığını ifade eder (2004: 250). Gökçe'ye göre *–(y)A gel-* yapısı, ana fiilde hemen her zaman dönüşümsüz [-*d*] eylemler seçmektedir. Genellikle uzun süreçli zaman zarflarıyla uyumluluk sergilemektedir. Buna ek olarak *–(y)A gel-* yapısının, ana fiildeki eylemin beklenmedik ve ani bir şekilde gerçekleştiğini dile getirmiştir (2013: 113-115). Benzer şekilde Saadet Çağatay, *-(y)A gel-* yapısının ani olan bir işi, evvelden beri yapılmakta olan bir işi ifade ettiğini dile getirir (1947:

38). *Seyahatnâme*'de verilen işin ivedik ve tez yapılması gerektiği ile ilgili örneklerde genellikle *çık-, getir-, düş-* gibi hareket fiilleri seçilmiştir. Bunlardan *çık-* fiiliyle kurulmuş çıkagel- yapısının sözlükselleşme eğiliminden çeşitli kaynaklarda bahsedilmektedir. Gökçe, günümüz Türkiye Türkçesindeki *çıkagel-* yapısının ön fiil veya karma yüklem yapısı olabileceğini savunmuştur (2013: 115). *Seyahatnâme*'de tanıklanan *çıkagel-* yapısı sözlükselleşmiş bir kullanım gibi görünmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır.

(1) *Hân Kayıtmaz çaşıta on altun verüp "**Tiz** yine sen gidüp dahi ziyâde haber **apara gelesen**!" dedikde, Çaşıt diz çöküp eydür: "İşte gerdenim, işte tîğın, menim hurdelerimi ve türtüllerimi ve ciğer-kûşelerimi garîb koma galan. Kanı menim yâr-ı gârım Hudâdâd niçe oldu sormazsan hey hânım!" deyüp çaşıt ağladı (SN: IV/303a: 194)*

(2) *Hak Te'âlâ sana sa'âdet-i dâreyn verüp seyâhatden ayırmayup an-karîb Dağıstân pâdişâhına erüp andan Acem vilâyetine andan Maskov vilâyetine andan Azak vilâyetine andan yine bana gelesin. Andan bir gayri Kırım cânibine **düşe gelesin** (SN: VII/ 138b: 248).*

(3) *Âhir Mağaryos papas Hellane avrete Îsâ'nın salb olunan ağacın yerini gösterüp Hellane emriyle dibin kazup içinden bir kabir ile salîbler şeklinde ya'nî haç gibi üç pâre ağaçlar çıkdı. Nasârâ zu'munca ol ağaçları bir bir ol kabir içindeki meyyit üzre bırakdılar. Ol ân ol meyyit hayât bulup **turugeldi** (SN: IX/Q95b: 241).*

(1) numaralı örnekte geçen *tiz* zarfı, haberlerin hızlı bir şekilde getirilmesi gerektiğine vurgu yapar. (2) numaralı örnekte, konuşmacının eyleyiciden yapmasını istediği şey, belirttiği illere gidip hızlı bir şekilde geri dönmesidir. (3) numaralı örnekte ise *ol an* zarfı eylemin beklenmedik bir anda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bir işin tez bir şekilde yapılması gerektiğini ifade eden kullanımlarda genellikle *-(y)A* istek eki, eyleyici odaklı emir kipliği işlevinde kullanılmaktadır. Emir kipliği, eyleyicinin konuşurdan istediği yüksek zorunluluk taşıyan bir anlama sahiptir. Bu açıdan emir kipliği ile çekimlenen şekillerin ivedilik çağrışımlarına yol açması mümkün olabilmektedir.

Seyahatnâme'den elde edilen verilere göre –(y)*A gel-* yapısının bir diğer kullanım yeri alışkanlık kılınışı işaretlemesidir. Metinde aktarılan olayın anlatıldığı safhaya ulaşmadan önce bir süre devam ettiği ve alışkanlık haline geldiği, -(y)*A gel-* yapısıyla dile getirilmektedir. –(y)*A gel-* yapısının alışkanlık kılınışı bildirdiği kullanımlarda ana fiilde genellikle dönüşümsüz [*-d*] bir fiil bulunur ve uzun süreçli bir zaman zarfı bulundurur. (*ol zamandan berü, hâlâ* vb.)

(4) *Evliyâ Çelebi dörd, beş kerre yüz binden ziyâde câriye avretleri vardır. Eğer anlardan ve kopna ve defkelerden birer altun tamga bahâyı bu hân alırsa belki bu hân âsî olup Âl-i Osmân'a karşu kor, zîrâ bu Çoban Geray neslinden (---) Hân (---) Hân Âl-i Osmân'a isyân edüp yeniçerileri **kıra gelmişlerdir** (SN: VIII/196a: 14).*

(5) *Ol zamândan berü bu kehf içre iki sâ'atde bir nevbet çalınup azîm dîvân olur kim gece ve gündüz on iki fasıl eder. Eğer benî âdem gelir ve eğer gelmez bu fasıllar ilâ hâze'l-ân ve inkirâzu'd-devrân böyle fasl olunmadadır. Âbâ vü ecdâdımızdan böyle gördük ve böyle hizmet edüp cümle gelen kurbânları bizim zürriyetimiz* ***kurbân edegelmişlerdir****. Hâlâ huddâm-ı sultân biziz" deyü cevâb verüp gayrı gûne haber vermedi (SN: X/ Y426a: 464).*

(6) *Hâlâ yine yetmiş seksen bin kadar ankâ Ermenîleri vardır. Ekseriyyâ ebniyye-i âlîleri deyr-i ibret-nümâ olduğundan ve keferesi ankâ olduğundan her mülûk* ***gâret idegelmişlerdir*** *(SN: IV/305a: 196).*

-(y)*A gel-* yapısının alışkanlık kılınışı bildirdiği kullanımlarda çoğunlukla *-DXr* ekiyle birlikte eşdizimlendiği gözlemlenmiştir. Bu sayede önermenin alışkanlık hâline gelme durumu, pekiştirilmiştir. (4) numaralı örnekte, Giray Han'ın soyundan gelen bir hanın yeniçerileri öldürmeyi alışkanlık edindiğinden bahsedilmektedir. (5) numaralı örnekte, konuşucuya yöre halkının kurban etme geleneğinin atalarından kaldığını ve sürekli yapıldığı bilgisi aktarılmaktadır. (6) numaralı örnekte, yağmayı alışkanlık haline getiren bir hükümdardan bahsedilmektedir.

2.1.16. *–(y)A ko-*

Seyahatnâme'de oldukça düşük sıklıkta bir kullanım alanı sergileyen *–(y)A ko-* yapısı sürerlik kılınışını işaretler. Gabain, *-(y)A ko-* yapısının ana fiilin sahip olduğu kılınışın aldığı durumun uzun müddet devam ettiğini gösterdiğini belirtir (1988: 21). Gökçe'ye göre *-A ko-* yapısı, kaynak ve hedef arasında kararsız bir evrede bulunmaktadır. İşlevsel özelliklerini kaybettiği durumlarda (üye yapısı kaybı, fiilin geçişli özelliğini kaybetmesi vb.) art fiil, kaybetmediği durumlarda karma yüklem yapıları oluşturmaktadır (2013: 156). Arat, *-(y)A ko(y)-* yapısının Altay Türkçesinde ana fiile başarı ve tezlik anlamları kattığından bahseder (1928: 247). Banguoğlu, Anadolu Ağızlarında *ko-* fiilinin bir sürek bildirdiğinden bahsetmektedir (2011: 492). Seyahatnâme'de yalnızca *as-* ve *al-* fiilleriyle eş dizimlenen *-A ko-* yapısının, *as-* fiiliyle kullanımlarında, eylemin bir yerde asılı durması ve o vaziyette kalması anlatılmaktadır. *as-* örneğinde *koy-* fiilinin geçişlilik özelliğini koruyup korumadığı net değildir. Çünkü *as-* fiili geçişlidir. Gökçe'ye göre *koy-* fiilinin sürerlik anlamı, ana fiilin geçişsiz özellikte olan biçimleriyle daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır (2013: 156). *–(y)A ko-* yapısının *al-* fiiliyle birleşiminde ise sözlükselleşmiş "tutmak, saklamak" anlamlarına gelen bir seri fiil yapısına dönüştüğü gözlemlenir. Nitekim alıkoymak fiili, *Kamus-ı Türkî*'de "geri tutmak, tavik ve tehir etmek" anlamlarıyla sunulmuştur (2010: 49).

(1) *Cümleden biri bir tuç havânı ok ile urup bir tarafdan delüp bir tarafdan çıkmış aceb şast darbdır. Bir alâmet dahi üç dâne çâr-kûşe mermerleri bir yerden bir darb-ı ok ile ve kurşum*

*ile delüp anı dahi **asakomuşlar,** ammâ iç kal'a kapusu üzre dörd aded pehlivân gürzlerin asmışlar. Aceb pehlivânlıkdı (SN: V/183a: 309).*

(2) *Monla Mehemmed nâ-merhûm "Hele dahi otur, sana bir ma'rifet dahi gösterem Rûm'a vardıkda meni mahtayasın, fermân ile meni Rûm'a kıgıralar, tâ ki mende ne ma'rifetler var göreler' deyü meni ol sovukda **alıkoyardı!**" dedim (SN: V/11b: 18).*

(1) numaralı örnekte, dört köşeli bir mermerin duvara asılı durması Çelebi'de bir hayret uyandırmıştır. Metnin sonrasında devam eden "*aceb pehlivanlıktır"* sözü de bu şaşkınlığı dile getirmektedir. *–(y)A ko-* yapısının *-mXş* işaretleyicisi ile kullanımlarında böyle bir şaşkınlık anlamı ortaya çıkmaktadır. Gökçe'ye göre genellikle bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanım alanı sergileyen *-A ko* yapısının birdenbire gerçekleşen hayret verici durumlar için kullanılması, *koy-* fiilinin bitiş dönüşümlü [+*bitd*] olmasından ve kısa süreçli olaylar için uygun kaynak oluşturmasından ileri gelmektedir (2013: 157).

2.1.17. *–A yaz-*

Yaklaşma kılınışı, eylemin gerçekleşecekken son anda gerçekleşmediğini, engellendiğini ifade eder. Dillerde evrensel olay şemalarından birisi de yaklaşma kılınışı için benzer anlamsal içeriğe sahip fiillerin seçilmesidir. Kuteva'ya göre yaklaşma kılınışı (avertive gram), eylemin meydana gelme noktasında olduğunu ancak gerçekleşmeyerek önlendiğini bildirir. Burada eylemin gerçekleşmemesine duyulan olumsuz bir tutum yoktur (Kuteva 2001: 78). Dünya dillerinde yaklaşma kılınışına kaynaklık eden fiiller arasında genellikle günah işlemek, hata yapmak, kaybetmek anlamlarına gelen fiiller seçilir. Yaklaşma kılınışı genellikle geçmişte yaşanmış olaylara atıf yapar. Eylem gerçekleşmediği için gerçekdışı bir düzlemde sunulur (2001: 86). Türkçede yaklaşma kılınışı, *-A yaz-* yapısı ile gerçekleştirilir. Gabain, Eski Türkçede *yaz-* fiilinin "yanılmak, isabet etmemek" anlamlarına sahip olduğunu belirtir. Günümüzde *yaz-* fiilinin "*günah işlemek"* anlamı unutulmuş olsa da "yazık" kelimesinde bu anlamın yaşadığını dile getirir (1988: 23). Clauson *yaz-* fiilinin "*hata yapmak, günah işlemek*" anlamlarına geldiğini, *-A* zarf-fiil ekiyle birleşerek yardımcı fiil yapısı özelliği kazanarak ilk zamanlar bir işi yapmada başarısız olmak "*just to fail to do something*" sonrasında bir şeyi yapma noktasında olmak "*to be on the point of (doing something)*" anlamında "az kaldı" ifadesinin alternatifi olarak kullanıldığından bahsetmektedir (1972: 985-986). Günümüz Türkiye Türkçesinde bu yapının günlük dilde çok kullanılmadığı, bunun yerine **neredeyse veya az kalsın** zarfının kullanıldığı söylenebilir. *Seyahatnâme*'de *-A yaz-* yapısı, bugünkü Türkiye Türkçesindeki

kullanımından daha çeşitli fiillerle eşdizimlenerek ortaya çıkmaktadır ve yaklaşma kılınışını işaretlemektedir. Gerçekleşmek üzere olup geçekleşmeyen eylemler yalnızca geçmiş bir zaman diliminde ortaya çıkar. Demir'e göre *-A yaz-* yapısının üzerine getirilen işaretleyicileri seçmesi bu yapının kılınış-görünüş etkileşimi sergilediğini gösterir (Demir 2015: 277). *-A yaz-* yapısının olumsuzluk ekleriyle de kullanımlarına rastlanmamaktadır. *-A yaz-* yapısının genellikle olumsuz anlamlara sahip fiillerle kullanıldığı ifade edilebilir. Bu açıdan seçilen eylemlerdeki olayların, öznenin kontrolü dışında gerçekleştiği, istenmeyen olayların meydana gelmek üzereyken önlendiği anlamı söz konusudur. *Seyahatnâme*'de *-A yaz-* yapısının, kılınışsal içeriği bitiş dönüşümlü [*+bitd*] olan fiillerle kullanıldığı görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde yalnızca 3. tekil kişilerle çekimi görülen *-A yaz-* yapısının, *Seyahatnâme*'de yalnızca 3. tekil değil, ayrıca 1. tekil, 1 ve 3. çoğul şahıslarda çekimlerine rastlanmıştır. Eserde *-A yaz-* yapısı, *-mXş* ve *-DX* eklerinin yanı sıra *-A* istek kipi ile de kullanımına rastlanmıştır. Bu da bu yapının 17. yüzyılda daha geniş bir kullanım alanı olduğunu göstermektedir.

(1) Ve bu Ac köyünde hakkâ ki açlıkdan atlarımız ve kendilerimiz ***helâk olayazdık.*** *Ba'dehu kral defterdârı yigirmi kîle arpa ve iki yüz etmek ve sekiz kuzu getirdiler. Meğer murâdları bizi imtihân imiş (SN: VII/46b: 79)*

(2) "Sen bunlara meydâna çıkup ok atınca ***ya vura, ya vurayazasın,*** *bunlar seni çadırlara yetişdirmeyüp Arab atları ile sana erişirler. Bu sevdâdan ferâgat eyle!" deyü hâtıra bu ilhâm olup, "İşte sabâh karîbdir, hemân akîblerince gözet, ne cânibe giderlerse ana göre amel eyleyüp paşaya bildir!" deyü ok atmadan ferâgat eyleyüp kemîngâhda pinhân oldum (SN: X/ P350b: 523).*

(3) "Pâdişâhım izn-i şerifiniz ben anlara bir kerre görüneyim, ol ân ben anlara çorba tâsların bile yutdurayım" dedikde, izn-i pâdişâhîyle Abaza dîvâna çıkınca yeniçeri mâbeyninde bir güft [u] gû olup, "Bire Abaza geliyor!" deyü cümle yeniçeriler çorba ile tâsları ***yutayazdılar.*** *Yeniçeriyânın tâ bu mertebe Abaza gözlerin korkutmuş idi (SN: I/ 66b: 109).*

(4) Hikmet-i Hudâ âsitâneye ulaklar gitdiği gice bir kuru sovuk oldu kim cümle asker-i İslâm ka'r-ı zemîne ***gireyazdılar.*** *Andan müşâhade eylediler kim Deşt-i Kıpçak-ı bî-emân ve Karadeniz-i bî-îmânda emn [u] emân yokdur (SN: II/ 262b: 66).*

(5) Hâssa-i diğer: Timsâh diri iken gözün çıkarup cüzâm zahmetine mübtelâ olan kimesne boynuna assa, bi-emrillâh devâ bulur. Baş bölükbaşı oğlanı Mısır Bâbullûğ'una vara gele, cüzâm zahmetine mübtelâ olup yüzü ve gözü şişüp burnunun orta direği düşüp ***şâm cinine döneyazdı*** *(SN: X/ Y164a: 186).*

(6) Varın herkes yine kâr [u] kesbinizde olun, gene lâzım oldukda hâzır-bâş olun" deyü me'zûn olup cümlesi bekârhânelerine gidüp beri tarafda çorba içmeyen yeniçeriler çorba tâsların bile içüp ***süpüreyazdılar*** *(SN: I/195a:319).*

(7) Sultânım, ol karı başka soydur. Kış giceleri yılda bir kerre eyle kara koncoloz olurdu. Ammâ bu yıl tavuk oldu. "Kimseye zararı yokdur!" deyüp gitdi. İşte bu hakîr-i pür-taksîr

mezkûr Çalıkkavak'da böyle bir temâşâya düş gelüp ***aklım başımdan gideyazdı****. Allahümme âfinâ (SN: III/ 130b: 205).*

(8) Bu kerre aklım başımdan gidüp küffâr ile alt üste gelüp çakşır ve don ve uçkur pây-bend gibi ayağıma dolaşup üstüm başım bok olup ***boklu şehîd ola yazdım*** *(SN: VI/ 21a: 35).*

Türkiye Türkçesindeki yalnızca belirli fiillerle (*düş-, boğul-* vb.) bir arada kullanılan *-A yaz-* yapısı *Seyahatnâme*'de daha fazla fiille eşdizimlenebilmektedir. Yukarıdaki örneklerde gerçekleşmek üzere olan ancak gerçekleşmeyen olaylar anlatılmaktadır. (1) numaralı örnekte *açlıktan helak ol-* durumuna yaklaşıldığı ancak bu durum önlendiği bilgisi cümlenin devamından anlaşılmaktadır. (2) numaralı örnekte *-A yaz-* yapısının beklenmedik bir kip ekiyle çekimlendiği görülür. Bağlamdan şu okuma yapılabilir: "*Sen meydana çıkıp ok atınca ya vur ya da vurur gibi yap (ama vurma), bunlar çadıra gidene kadar sana Arap atlarıyla yetişirler..*". Burada *vur-* eyleminden konuşurun varsayımsal olarak bahsettiği görülür. Bu örneği, *-A yaz-* yapısının "*-mış gibi yap*" anlamında sözlükselleşmeye doğru giden bir kullanımı olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Meydana çıkılıp ok atma merasimi başladığında iki olasılık söz konusudur. *vurayazasın* ifadesi ile *vuracak gibi yapma* varsayımına göndermede bulunulur. Bu örnek *-Ayaz-* yapısının yalnızca yaklaşma kılınışı ile epistemik anlamlar arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Diğer örneklerde *-A yaz-* yapısının bazı kullanımlarında üslubun bir gereği olarak anlatıma mübalağa katmak, durumu daha akılda kalıcı şekilde tasvir edebilmek için deyimsel ifadelerin üzerine getirildiği görülmüştür. *-A yaz-* yapısıyla eylemin bahsettiği olayın engellendiği, gerçekleşmediği anlamı Çelebi'nin anlatısında abartılı bir anlatım türünün unsuru hâline gelmiştir.

2.1.18. *-(y)I ver-*

-(y)I ver- yapısı, kılınış işlemcileri içerisinde en sık kullanım alanı bulan analitik şekillerden biridir. *ber-* fiilinin temel anlamı, iletilen nesne aracılığıyla verici ve alıcı arasındaki ilişkiye dayanır (Gökçe 2013:87). *Orhun Yazıtları*'ndan itibaren tanıklanan *-(y)I ber-* yapısının temelinde vericiden alıcıya doğru yapılan ve alıcının yararına yapılmış işi, oluşu anlamsal açıdan ana fiile kodlar. Erdal, *-(y)I ver-* yapısının, tür (version) kılınışı bildirdiğini dile getirir. Tür kılınışında eylemi gerçekleştiren öznenin kendisi dışında, eylemin yaptığı işten yararlanan başka bir varlığa işaret edilir. Eski Türkçede yararlanıcı konumdaki nesneyi barındıran eylem tabanı *ber-* fiilidir. Öznenin yararına yapılan işleri anlatan, öz yararlanıcı kılınış türünü işaretleyen eylem tabanı ise *al-* yardımcı fiilidir. Bunun

yanı sıra Orhun ve Karahanlı Türkçelerinde bir işi yapmaktan yana olmak veya bir işi yapmaktan caydırmak anlamlarında nesneye yönelen nezaket yönü ağır basan eylem öbekleri kurar (2004: 260-262). Clauson, *bé:r-* fiilinin tasvirî fiil olarak başkasının yararına bir iş yapmak anlamı taşıdığını dile getirir (1972: 354). Gabain'e göre *-(y)I ver-* yapısının bir şeyi başka biri için yapmak ve çabuk yapmak anlamları vardır. Çalışmasında bu kullanımlar için Eski Anadolu Türkçesinden ve Türkiye Türkçesinden örnekler sunmuştur (1988: 22). Sami, *Kamus-ı Türkî*'de *ver-* fiilinin anlamlarından birini *"Ef'âl-i mu'âveneden olarak bir (ı/i) ilhak olunan asıl fiilden sonra sürat ve ikmal beyan eder."* şeklinde tanımlayarak fiilin tezlik, çabukluk işlevine vurgu yapmaktadır (2010: 1291). Demir *-(y)I ver-* yapısının, bir şeyin başka birisi için yapıldığını ifade etmesine katılırken tezlik, rica yollu vb. anlamlarının doğrudan doğruya *-(y)I ver-* yapısından değil, kullanıldığı metin, durum, cümle entenasyonu, emir ekleri gibi başka unsurlardan kaynaklandığı düşünmektedir (1994: 89). Johanson *–(y)I ver-* biçiminin **ıduber-* yapısından gelişen **yiber-* biçimine dayandığını öne sürer (2004: 184). Demir ise *ver-* yardımcı fiiliyle kurulan yapı ile Eski Anadolu Türkçesindeki "*yiber-*"den gelişmiş olan tezlik anlamındaki yapının karışmış olabileceğinden bahseder (2013: 3). Benzer şekilde Gökçe de tezlik anlamının *-(y)I ver-* yapısının doğal bir işlevi olmadığını, dilin ilerleyen dönemlerinde ortaya çıkan bir gelişim olduğunu düşünmektedir. *-(y)I ver-* yapısının tezlik anlamının, bağlama eklenen tezlik ifade eden zarflardan ve bitmişlik ile tezlik arasındaki sıkı anlam ilişkisinden kaynaklandığı ihtimali üzerinde durur. *-(y)I ver-* yapısının ihmal, özensizlik, önemsizlik gelişigüzellik, kolaylık vb. anlam gelişimlerinde ise *ver-* eyleminin kontrol alt alanının önemli bir işlev gördüğünü düşünmektedir. İlgili nesnenin verici açısından artık önem taşımaması bu işlevi kazanmasında rol oynamış olabileceğini belirtmiştir (2013: 100). Bu durumda tezlik kılınışının *-(y)I ver-* yapısına atfedilmesinin yanlış olabileceğine dair görüşler söz konusudur. Banguoğlu, *-(y)I ver-* yapısının 2 ve 3. kişilerle çekimlendiğinde rica yollu bir anlam kazandığını vurgular. Ayrıca *-(y)I ver-* yapısının olumsuzluk ekiyle kullanımlarında, beklenmedik bir durumu yansıttığını dile getirir (2011: 491). Bu durum *-(y)I ver-* yapısının yararlanıcı kılınış işlevinden kaynaklanıyor olabilir.

Mundy, *ver-* fiilinin kendinden önce gelen zarf-fiilin üzerinde güçlü bir etki bırakarak *-e* veya *-ü* biçiminden *-i* biçimine bir gelişimin yaşandığını belirtir. *-e* biçiminin her zaman değiştiğini *-ü* biçiminin ise belirli durumlarda *-y-ü* şeklinde korunduğunu dile getirir. Bu nedenle *-(y)I ver-* varyantının temel olduğunu güçlü ve tekdüze bir gelişimi yansıttığını vurgular (1954: 303). Demir'e göre *ver-* fiili (alıkoy- bir kenara bırakılırsa) artık

kullanılmayan dar ünlülü zarf-fiil ekiyle birleşik fiil kurabilen yegane yardımcı fiildir (1994: 88).

Seyahatnâme'de *-(y)I ver-* yapısının, ihmal-özensizlik, tezlik veya başkasının yararına yapma gibi anlam ayırtılarına sahip oldukça çeşitli işlevlerde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu işlev çeşitliliği, *-(y)I ver-* yapısının farklı kılınış türlerine sahip fiillerle kullanılması ile ilgili bir durum olabilir. *ver-* fiilinin kendi anlam alanından getirdiği özellikler bu anlamsal işlevlere zemin hazırlamıştır. *-(y)I ver-* yapısının geçmiş-bitmişlik veya sürerlik-genel zaman işaretleyicileriyle kullanımları gözlemlenmektedir.

(1) Hasan karlığın ve şücâ' karlığın ve Lenduhâ karlığın cemapur askeri üşüp karları hammâm kubbesi gibi top edüp yuvarlıyarak karlıklar içine ***itiverirler*** *(SN: I/172b: 282).*

(2) Garâ'ib bunda kim atlarının yemi ve yiyecekleri ve tîmârları yokdur. Hemân atdan endikleri gibi atların sahrâlara bir oğlanları ile ***salıverirler.*** *Anlar birkaç kerre yuvarlanup avnar ve oynaşup otlamağa başlar. Eğer kış seferi ise atları karı eşüp altında olan otları, ya'nî kurumuş bıldırdan kalan otları kar altlarında bulup yerler (SN: VII/ 125b: 224).*

(3) "Erdel vilâyetinde Varat kal'anıza karîb Sekelhit nâm bir kal'a vardır. Her zamân anda bizim Nemse ve Macar katanaları cem' olup sizin Varat'ı ve Yanova'nızın etrâfların vururlar, bir gün sulha muğâyir iş ederler, yine sulhumuz bozulur. Hemân ol Sekelhit kal'asın yıkalım!" deyü elçi ricâ etdikde hemân serhadliler, "Ma'kûl, ma'kûlü" ***basıverdiler*** *(SN: VII/29b:50).*

(4) Yine mâl-ı firâvânlarınız ile gelüp ticâret idün. Size dahi ucuz bahâ ile görmediğiniz bilmediğiniz metâ'lar veririm ve kimden isterseniz her metâ'ı ***"alıveririm"*** *deyüp ümmet-i Muhammed'e hâb-ı harkûş verirdi (SN: V/ 103b:173)*

(5) "Ben İslâmbol'da Mahmûd Paşa hammâmı dibinde şerbetçi Yano değil miyim ki sen bana bir kerre Gümrük Emîni Alî Ağa'dan harâcım kâğızın ***alıverdin****!" dedikde, cânım yerine gelüp, "Henüz bildim!" deyüp, berây-ı maslahat, "Hay cânım!" deyü öpüşüp, görüşüp bir kebâb-ı kuzu ta'âm yeyüp (SN: V/ 180a: 304).*

(6) Yanko Kral'a giderim. Siz Kızılyumurta'nın ibtidâ günü bu Demirkapu'da kurbânlar kesüp içine birkaç âdemler enüp "suyu **koyuverin***" deyü tenbîh ü te'kîd ü ta'lîm edüp andan Yanvan menâzil kat' ederek İslâmbol'a Kızılyumurta'nın ibtidâ günü girdikde meğer vakt-i asr imiş. Tuna nehrin işte Demirkapu'da ale's-sabâh* ***koyvermişler*** *(SN: VII/ 97b:170).*

(1), (2) ve (3) numaralı örneklerde eylemin gerçekleşmesinin hızlı olmasından ziyade gelişigüzel, özensiz yapıldığı vurgulanmaktadır. Gelişigüzel ve özensiz yapılan eylemlerin tez yapıldığı algısı, işlerin oldubittiye getirilmesi ile ilişkili bir durum olarak görünmektedir. (4), (5) ve (6) numaralı örneklerde ise vericinin alıcının yararına yapmış olduğu işler aktarılmaktadır. Bu kullanımlar yararlanıcı kılınış başlığı altında değerlendirilebilir. Yararlanıcı kılınış işlevinin, özellikle *al-* fiili ile ortaya çıkması, *al-* fiilinin alıcının yararına yapılan eylemlerden biri olması ile ilgili olabilir. Türkiye Türkçesinde *-(y)I ver-* yapısının *koy-* fiili ile eşdizimlenerek oluşturduğu *koyver-* yapısı, tıpkı *alıko-* yapısında olduğu gibi

sözlüksel bir unsur haline dönüşmüştür. Ancak (6) numaralı örnekte, zarf-fiil ekinin düşmemiş biçimi olan *koyuver-* biçimi, suyun ocağa konulmasını ifade eder. Bu açıdan yararlanıcı kılınış bildirir. Benzer iki yapı, zarf-fiil ekinin düşüp düşmemesine göre anlamsal ve işlevsel açıdan ayrılmıştır.

2.1.19. *-A gör-*

-A gör- yapısı, *-A yaz-*, *-(y)I ver-* yapıları gibi kendine has bir kılınış içeriğine sahiptir. Gabain *gör-* fiilini modal bir yardımcı fiil olarak değerlendirip denemek için çalışma anlamını taşıdığını belirtir. *-A gör-* yapısının özellikle istek ve emir şekilleriyle sıklıkla geçtiğini ifade eder (1988: 25). Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde *kör-* fiili ile konuşucudan dinleyiciye verilen emrin tekidinin sağlandığını bildirir (2007: 99). Clauson *kör-* fiilinin zarf-fiil ile birleşerek bir şeyi deneyimlemek anlamında kullanıldığından bahsetmektedir (1972: 736). Saadet Çağatay'a göre *-A gör-* yapısı bir işin devamlı suretle yapıldığını, bir ricayı, bir emri ifade eder (1947: 38). Erdal'a göre *kör-* fiili Orhun Türkçesinde birinin bir şeyi yapmasını sağlamak anlamında bir niyet ifade eder. *-A kör-* yapısıyla, cümledeki öznenin, fiilin gösterdiği kılınışı gerçekleştirmek için bir nesneye yönelik isteği sunulur. Bu istek ve niyet bilinçli bir özne tarafından gerçekleştirilir (2004: 248-258). Arat, *-A kör-* yapısının konuşmacının bir isteğini veya bir dileğini ifade ettiğini dile getirir (1928: 235). Menges *kör-* yardımcı fiilinin *+a* zarf-fiil ekiyle birleşerek Güney Sibirya dillerinde teşvik anlamı oluşturduğunu dile getirir. Ayrıca *kör-* fiiliyle çoğunlukla emir belirten şekillerin birleştiğini belirtir (2002: 622). Gökçe, *Kutadgu Bilig*'de *kör-* fiilinin, fiziksel görme (vision) anlamlarının dışında "anlamak, bilmek, idrak etmek, tecrübe etmek" gibi pek çok anlamda kullanıldığından söz etmektedir (2015: 60). Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde *-A kör-* yapısının dikkat etmek anlamında kullanıldığından bahseder (2013:181). Ergin *gör-* fiiline atıfta bulunarak deneme kılınışından bahseder (2006: 387). Banguoğlu, *-A gör-* yapısının kayıtsız ve tereddütsüz bir sürek anlamı taşıdığı bildirilir (2011: 492).

gör-, algısal bir fiildir. Algı fiillerinin gramerleşerek dillerde evidensiyal, deneme kılınışı, koşaç gibi çeşitli işlevlere geliştikleri bilinmektedir (Viberg 1984: 123). Evrensel açıdan bakıldığında belirli dillerde algı fiillerinin çeşitli varyantları bulunabilir. Kimi dillerde *gör-/bak-, duy-/işit-* şeklinde iki farklı anlama gönderme yapan algı fiilleri bulunur. Viberg *gör-* ve *bak-* fiillerinin aynı anlama gelmediğini, kurduğu karşıtlıklar çerçevesinde

değerlendirir. Buna göre *gör-* deneyim, *bak-* aktivite içerir. *bak-* kaplamsal açıdan, gözlem, test, inceleme, dikkat etme gibi anlam alanlarını içerirken *gör-*, algılama ve farkında olma anlamlarına sahiptir (1984: 126). *gör-* fiili, bilişsel açıdan, bilmek, anlamak gibi süreçleri içerir. Aktivite içeren fiiller, bilinçli bir öznenin kontrolü altında gerçekleştirilen sınırsız bir süreci ifade eder. Deneyim içeren fiiller ise özne tarafından kontrol edilemeyen (veya teşvik edici bir başarıya) bir süreci işaret eder (1984: 123). Benzer şekilde Yaylagül, mental süreçli duyu fiillerinin bir uslamlama fiilinin yerine geçebildiğinden bahsetmektedir. Örneğin Türkçede *gör-* fiili, *anla-* fiilinin yerine geçebilmektedir (2010: 103).

Seyahatnâme'de tanıklanan *-A gör-* yapısının deneyimci kılınış işlevinde kullanıldığı düşünülmektedir. Çağatay'ın bahsettiği istek, rica işlevi "*-A gör-*"ün üzerine aldığı emir, istek işaretleyicilerinden kaynaklanmaktadır. Daha çok deneyimlenen eylemleri işaretleyen *-A gör-* yapısı, ana fiilde belirtilen eyleme başlama, harekete geçme anlamı katmak için bir istek/emir ekiyle birlikte eşdizimlenir. Bu durumda genellikle kiplik işaretleyicileriyle çekimlenen *-A gör-* yapısı, eyleme harekete geçme, başlama, tezlik anlam içerikleri kazandırır. *-A gör-* yapısının bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiillerle kullanımlarında ise genellikle öznenin ana fiilde belirtilen eylem içeriğini denediğine dair bir anlam sezilir. Bu tarz kullanımların genellikle *-DX* ekiyle çekimlendiği ve geçmişe atıfta bulunduğu gözlemlenir.

(1) *Hemân hakîr cümle koyunları ve paşa hedâyâların ve benim hedâyâlarım cümle elli aded tevâbi'ime teslîm edüp bizim Alî Beğ'i anlara serdâr edüp "**Tiz** ale's-sabâh bu mâlları Şâh Gediği'nden içeri Osmânlı ülkesine Gâzîkıran ocağına **düşüregörün** ve illâ, olmaya kim Kotur deresine girmeyesiz ve durmayup eğlenmeyüp cümle koyunları ta Van'a süresiz!" (SN: IV/292b:177)*

(2) *"Biz sizi kırmağa yedi gündür asker cem' edüp fursat gözedirdik. Meğer fursat ve nusret sizin imiş. Eyle olur bu zanca hâlidir, Allâh size de verir bize de verir, ammâ şimden gerü **hemân** Raba suyun karşu **geçe görün** ve Kanije'ye **düşe görün!** (SN: VII/5b: 8)*

(3) *"**Hemân** hatmanlar siz Tatar kal'asın **alagörün**, yohsa sizin Macar kal'asın almada alâkanız yokdur!" dediler ve küffâr-ı Kazak bu kelâmdan bir haber kitâbı anlayup çadırlarına gitdiler (SN: VI/ 134b: 239).*

(4) *Paşa eydür: "(Evliyâm! Varacağın) diyâr-ı Acem'dir. Ferzend-i rindi çokdur, dinleri yokdur. Zemmâm u nemmâm ve fassâl u feddâh şu'arâları çokdur. Seni imtihân ederler. Basîret üzre olup şer'-i Resûl-i mübîni elden komayup anları ilzâm **ide gör** ve dâ'imâ salâh-ı hâli ve zühd [ü] takvâyı ve ehl-i sünnet [ve'l-]cemâ'ati elden komayup evkât-ı hamseye sünnet-i Resûl üzre müdâvemet eyle ve ırz [u] nâmûsunla olup tevâbi' [u] levâhıkını zabt [u] rabt etmeğe mukayyed ol (SN: IV/285a: 165).*

(5) *Vârat'da var at tüfeği*
Koynuna ko ekmeği
Kışa kalmakdan ise
***Göre gör evvel** gitmeği (SN: V/124b: 210)*

(6) *"Ve bundan sonra pâdişâhım, yeniçerinin bu isyân [u] tuğyânları hadden efzûn olduğu Acem Şâhı'na mün'akis olup bir gün şâh, Ahıçka kal'asın muhâsara sadedinde iken, 'Bire gâzîler, dîn-i mübînin intihâ-yı serhaddi olan Ahıçka kal'asın halâs etmeğe **yetişelim**' deyü **feryâd edegördüm** (SN: I/65b: 108).*

Yukarıdaki örnekler *-A gör-* yapısının genellikle emir veya istek bildiren bir kiplik işaretleyicisiyle çekimlendiğini gösterir. Bu örneklerde dikkat çekici hususlardan biri, *-A gör-* yapısının yanına genellikle kısa süreçli bir zaman zarfı almasıdır. Bu tür kullanımlarda *-A gör-* yapısının eylemin bahsettiği olayın ivedi bir şekilde yerine getirilmesi isteğini kodladığı söylenebilir. (1) numaralı örnekte, *düşür-* eyleminin konuşur odaklı bir talimat ile gerçekleştirildiği anlatılır. İfadede geçen *tiz* zarfı, eylemin hızlı yapılması isteğini pekiştirir. (2), (3), (4) ve (5) numaralı örneklerde de eylemin bir an önce gerçekleştirilmesine/başlamasına yönelik kuvvetli bir istek anlamı söz konusudur. (6) numaralı örnekte Çelebi'nin bizzat kendi deneyimlediği bir olaydan bahsedilmektedir. *-A gör-* yapısında herhangi bir emir/istek eki kullanılmasa da bağlamdan ivedilik, çabukluk anlamı sezilir.

Seyahatnâme'de gör- fiilinin *-(y)Xp, -mXş* ve *-Xr* ekleriyle birleşmelerinde daha çok sıralı fiil yapısı oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu örneklerde algısal açıdan şahit olma, görme anlamı açıktır: *gelmiş gördüm* vb.

Türkiye Türkçesinde *-A gör-* yapısının olumsuz biçimi olan *-mAyAgör-* yapısı, *Seyahatnâme*'de tanıklanamamıştır. Türkçede bu yapı 3. tekil şahıslarla kullanılmakta ve yalnızca yan tümce yapılarıyla kullanımı sınırlandırılmıştır. *-mAyAgör-* yapısının bitimli fiil yapılarındaki örnekleri TUD'dan tanıklanamamıştır. *-mAyAgör-* yapısının yan tümcelerindeki belirli kullanımlarında ise gerçek bir olumsuzluk anlamı söz konusu değildir. Bu örneklerde boş bir olumsuzluk anlamı vardır. Yani *-mA* olumsuzluk eki, yan tümcede bahsedilen eylemin gerçeklemediğini değil, olayın olası gerçekleşimine varsayımda bulunmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde "*Hele bir istemeyegörsün, tüm dünya ayaklarına serilir!*" gibi bir cümlede aslında istememe anlamından ziyade isteme varsayımına vurgu yapılmış, ana cümlede ise varsayılan durumda, gerçekleşecek olası olaylar sıralanmıştır.

2.1.20. *-A düş-*

Türkiye Türkçesinde kullanımı tanıklanamayan bu yapının *Seyahatnâme*'de *-DX* işaretleyicisiyle oldukça sık kullanıldığı gözlemlenmiştir. *-A düş-* yapısı, cümlede eylemin

birdenbire, ani bir şekilde sona erdiğini anlatmaktadır. Gabain'e göre *düş-*, tasvirî bir fiil olarak bir oluş veya kılışın aşağıya doğru hareketini anlatır (1988: 19). Arat'a göre *tüš-* fiili, daha az hareket derecesi bildiren eylemler için kullanılır (1928: 246). Kirişçioğlu Saha Türkçesinde *-atüs* yapısının birdenbire, ansızın vuku bulan bir hareketi ifade ettiğini veya aynı zamanda bitmemiş bir hareketi bildirdiğini söyler (2008: 12).

Seyahatnâme'de *-A düş-* yapısının, ana fiilde belirtilen eylemin beklenmedik bir şekilde bitiş sınırına ulaştığını ifade eder. *-A düş-* yapısının diğer art fiillerden farkı, bitmişlik kılınış işlevinin yanında eylemin aniden, beklenmedik bir hızda ve yoğunlukta gerçekleştiğini bildirmesidir. Bu anlam içeriğinin sağlanmasında *düş-* fiilinin anlık olmayan bitiş dönüşümlü bir kılınış içeriğine sahip olması etkili olmuş olabilir.

(1) *Ve nehr-i Şiçe handakı içinden cereyân edüp deryâ-misâl handakı nısfu'l-leylde cemî'i der [ü] dîvârın meş'aller ile çerâğân edüp handak içi münevver olup cümle küffâr derûn-ı hisârdan "Yajuj, Yajuj" deyü nigehbânlık edüp feryâd edüp kal'a beklerlerdi. Biz dahi ol mahalde tarpadak kal'a dibine* ***vara düşdük.*** *(VI6)*

(2) *Hamd-i Hudâ aklım başıma gelüp kefere ile küştegîr Mahmûd Pîr-i yâr-ı velî gibi güleşirken himmet-i merdân kefere elime* ***gele düşdü*** *(SN: VI/21b: 35)*

(3) *Der-acâ'ibât-ı gazâ-yı ekber-i âmedânî:* ***Hikmet-i Hudâ biz bu şehirde iken Cezâyir'den ve Tarabulus'dan beş pâre korsan gâziyân levendân gemileri orsa bayraklar açup pupa eyyâm-ı müsâ'id ile gelirken hemân kal'a önünde olan Sipanca adası ardından iki aded kâfîr kalyonları her biri dağ gibi seksener pâre yatırtma tuç topçeker Freng kalyonları bizim Cezâyirli kalyonları önlerine*** ***çıkadüşdü*** *(SN: VIII/270a: 144).*

Seyahatnâme'den elde edilen verilere göre *-A düş-* yapısı yalnızca kılınış değeri bitiş dönüşümlü [+*bitd*] olan fiillerle kullanılmaktadır. (1) numaralı örnekte konuşurun ağzından aktarılan olayda, konuşur ve diğer katılımcıların birlikte kale dibine kendilerini hızlı bir şekilde bıraktıklarından bahsedilir. (2) numaralı örnekte konuşurun bizzat katıldığı bir eylem sunulmuştur. Eylemin gerçekleşmesi, konuşuru şaşırtır derecede hızlı meydana gelmiştir. (3) numaralı örnekte, korsan gemilerinin Cezayir gemilerinin önünde bir anda çıktığından bahsedilmektedir. *-A düş-* yapısının *-Xr* işaretleyicisiyle kullanımlarında ana fiilde belirtilen eylemin hızlı bir şekilde vuku bulduğunu işaretler. Daha çok bitiş dönüşümlü [+*bitd*] eylemlerle kullanılan *-A düş-, -Xr* ekiyle eylemin bitiş sınırından sonraki safhasında sürererek devam ettiğini bildirir. Yine bu kullanımlarda eylemin başlaması beklenmedik ve bir anda olmuştur.

(4) *Ve bu şehir sâ'ir şühûrlara nisbet münevver ve bir ruhâniyet vardır. Âdem bu şehre dâhil olunca gûyâ kalb gözü* ***açıladüşer.*** *Ve bâğ u bâğçelerine âdem girince def'-i gam edüp cânına cân ve ba'zı cânân yârân gelüp hoş-elhân tuyûrlar efgân u nâleler etdükde hezâr hezârının hezârân nağamâtları câna râhat verir (SN: IX/ Y17a:21).*

(5) *Her mâhın gurresi hilâli elbette bu merkezlerden nümâyân olup aslâ tahallüf etmez, aceb mu'cizedir. Eğer hevâda kesâfet dahi olursa Mekke muvakkitleri vardır, ol çukur içine girüp nazar etdiklerinde elbette nümâyân* ***mâhân ola düşer*** *(SN:IX/ Y351a: 381).*

(6) *Hikmet-i Hudâ ya ol gün ya ol gece Nîl'e nokta düşer. Nokta ta'bîri oldur kim Ümmü'l-kıyâs havuzu içre tathîr olundukdan sonra âb-ı rakîk su dururken kıpkırmızı kan gibi çamur gibi su* ***zâhir oladüşer*** *(SN: X/Y145b: 168).*

düş- fiili, aşağı doğru yönelen anlık bir hareketi gösterir. *-A düşer* yapısı ise eylemin hızlı bir şekilde cereyan ettiğini ve bu hâlin bir anda sürmeye başladığını ifade eder. (4) numaralı örnekte geçen *güya* zarfı olayın hızlı bir şekilde konuşur tarafından gerçek dışı bir düzlemde varsayıldığını ifade eder. Aynı şekilde (5) ve (6) numaralı örneklerde ana fiilde belirtilen eylemlerin hızlı bir şekilde cereyan ettiği belirtilir.

2.1.21. *-A var-*

-A var- yapısının *Seyahatnâme*'de bitimli cümle yapısında yalnızca bir örneğine rastlanmıştır. Gabain *bar-* fiilinin şimdiye kadar devam eden bir durumdan uzaklaşmayı bildirdiğini ifade eder (1988: 22). Erdal, Eski Türkçede *bar-* yardımcı fiilinin fiziksel bir yönelim işaretlediğinden bahseder. Araştırmacıya göre *bar-* fiili, konuşurdan uzaklaşan eylemlere vurgu yapar bu açıdan uzaklaşma yönelimi (translocative) bildirir. Karahanlı Türkçesinden itibaren tanıklanan *-A bar-* yapısı, adım adım etki türü yoğunlaşan eylemleri ifade eder. Eski Uygur Türkçesinde bu yapının yerine *–(y)Xp bar-* biçimi tercih edilmiştir (2004: 247-257). Gökçe'ye göre *-A var-* yapısı, hareket fiilleriyle kullanıldığında karma yüklem yapısı oluşturur. Hareket fiilleri dışındaki eylemlerle kullanıldığında ilerleyici nitelikteki bir sürerlik ve tezlik kılınışı bildirir (2013: 83). *Seyahatnâme*'de bir yerde kullanımına rastlanan *-A var-* yapısı, eylemin beklenmedik bir şekilde hızlı ve tez zamanda öznenin kontrolü dışında gerçekleştiğine vurgu yapmaktadır.

(1) *"Âyâ bu da ne ola?" derken hemân başım ucundaki bir alçacık kayadan bir kâfir kendüyi cân havliyle üstüme atup hakîr larkıdak necâsetim üzre* ***otura vardım****. Atım dahi elimden ürküp alarka durdu (SN: VI/21a:35)*

Seyahatnâme'de bitimli fiil olarak tek bir yerde örneğine rastlanan *-A var-* yapısı, konuşurun eylemi gerçekleştirdikten sonraki aşamasına odaklanır. Bu örnekte *otur-*, başlangıç dönüşümlü [*+başd*] bir eylemdir. *otur-* fiili *-A var-* ile birleşerek iki evreli *otur-* fiilinin birinci evresinin aşılıp ikinci evresinin yani sürme durumunun devam ettiğini vurgulamaktadır.

2.1.22. *-(y)Xp yürü-*

-(y)Xp yürü- yapısı, ana fiilin kılınış içeriğinin uzun bir zaman diliminde sürdüğünü ifade eder. Ana fiilin sahip olduğu hareketin veya durumun başlayarak ilerlediğini gösteren *-ıp yürü-* biçiminin alt alta sıralama yöntemiyle kurulmuş sıralı fiil yapılarından ayırmak gerekir. Gabain tasvirî fiil olarak değerlendirdiği *yürü-* fiilinin uzun süren bir oluşu ifade ettiğini bildirir (1988: 23). Clauson *yorı-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle bir şeyler yapmaya devam etmek anlamında kullanıldığından bahsetmektedir (1972: 957). *Seyahatnâme*'de *-ıp yürü-* yapısının oldukça sık bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu örneklerin büyük bir kısmında *yürü-* fiili, bir yöne doğru hareket bildirir. *Seyahatnâme*'de cansız varlıkları niteleyen *–(y)Xp yürü-* yapısının ilerleyici ve eylemin başlamasını bildiren kılınış anlamlarına sahip olması bu yapıların analitik şekiller olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.

> *(1) Hemân kim vakt-i zuhur oldukda ibtidâ bu istifan kenîsesinin büyük sâ'ati bir kerre urunca dahi âhengi tamâm olmadan Beç kal'ası içre cemî'i sâ'at kullelerinde çanları darb-ı vâhidede çala düşer aceb irtibât buldurmuşlardır, ammâ Rûm'da bir âdemin iki sâ'ati olsa biri bir derîce ve iki dakîkada ileri yâhûd **geri kalup yürür**, ammâ Beç sâ'atleri cümle yek darbdan çalar musanna' sâ'at kulleleridir (SN:VII/ 61b: 104)*
>
> (2) *Pes andan su yine **akup yürüdi***
> *Iyânen "Allah Allah Hû!" der idi (SN: III/ 18a:27)*

(1) numaralı örnekte saatin işleyişinin beklenenden daha geride olduğu aktarılırken, (2) numaralı örnekte suyun sürekli olarak akmaya devam ettiği tasvir edilmektedir. Örneklerde *-ıp yürü-* yapısının eylemin ilerlemeye, sürmeye başladığını işaretlediği yönünde de bir anlamsal okuma yapılabilir. *yürü-* dönüşümsüz [*-d*] bir fiildir ve kaynaktan hedefe doğru atılan adımları ifade eder. Bu semantik fikir, *yürü-* fiilinin ilerleyici ve sürerlik bildiren bir işlemciye dönüşmesini sağlamıştır.

2.2. Görünüş İşlemcileri

2.2.1. *ol-* Yardımcı Fiiliyle Kurulanlar

ol- yardımcı fiiliyle kurulan analitik fiil yapılarını eklendiği ana fiilin kılınışsal özelliğini güncelleyen yapılardan ayrı tutmak gerekir. Çünkü ol- yardımcı fiili, eklendiği ana fiile ne tam kılınışsal içerikle katkı sağlar ne de ana fiilin kılınış içeriğini değiştirir. Daha

çok *ol-* yardımcı fiili üzerine eklenen işaretleyicilerle, ana fiilde belirtilen eylemin zaman veya bakış açısı noktasındaki içeriğine katkı sağlar.

bol- filinin Eski Türkçeden bu yana yardımcı fiil olarak kullanıldığı görüşü oldukça yaygındır. (Tekin 2002: 98, Tezcan 1985: 47, Ercilasun 1984, 152 vb.) Erdal, *bol-* yardımcı fiilli yapılardan "*analytical verb*" başlığı altında bahseder. *bol-* fiilinin ana fiilden sonra gelen kullanımlarını gramatikal olarak değerlendiren Erdal, *bol-* fiilinin zaman, niyet, durum, bilgi ifade etmek için kullanıldığından bahseder. Fiilin görünüş zamanlı işlevleri dışında hareket ve yeterlilik anlamlarına sahip kullanımları olduğunu ifade eder. Belirli durumlarda ise *bol-* fiilinin, olma eğiliminde olan, olması beklenen durumları ifade eden epistemik okunuşlarının yapılabileceğini dile getirir (2004: 245-276). Gabain, *er-* ve *bol-* fiillerinin cümlenin görünüş-zamanlı içeriğine katkı sunduğunu belirtir. *er-* ile yapılamayan şekillerin *bol-* ile yapıldığını dile getirir (2007: 88). Gabain, günümüz Türkçesinde *i-* ve *bol-* fiilleri ile kurulan biçimlerin farklı kılınış değerlerine göndermede bulunduğunu dile getirir. Örneğin *yazar idim* şeklindeki bir kullanım, geçmişteki bitmişliğe vurgu yaparken, *yazar oldum* biçimi bir başlangıç kılınışını kodlar (1988: 18). Clauson, bol- fiilinin başlamak, bir durumun değişmesi gibi anlamları olduğundan bahsetmiştir (1972: 331). *bol-* yardımcı fiilinin Eski Türkçe Dönemi'nden bu yana hem ana tümcelerde hem de yan tümcelerde kullanılıyor olması, yapının erken dönemlerde gramerleşmeye başladığını gösterir. Bu yapılar cümlede morfolojik olarak yan yana gelmesi imkânsız olan görünüş-zamanlı ve kiplik işaretleyicilerinin bir araya gelmesini sağlar. Gerektiği yerde birer dolgu sözcük olur. En önemlisi de, cümleye farklı bir gramatikal anlam katar.

ol- fiili, bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir kılınış içeriğine sahiptir. *ol-* fiilinin sahip olduğu bir hâl içinde olmak/bulunmak anlamı, onun isimleri yüklemleştirdiği örneklerde daha net ortaya çıkmaktadır: *hasta ol-*, *evli ol-* vb. *ol-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımlarında ise atıf noktasına göre geçmişte, olası gelecekte veya konuşma anında başlayan olayların içerisinde bulunulduğunu veya bittiğini işaretler. Ancak bu işlevi tek başına yerine getirmez. Analitik şekil olarak morfo-sentaktik düzeyde eşdizimlendiği diğer görünüş-zamanlı veya kiplik işaretleyicileriyle birlikte eş güdümlü çalışır.

ol- yardımcı fiilli yapıların kiplikten morfo-sentaktik bir boşluğu doldurma işlevine (Göksel 2001: 151) kadar art fiil ve diğer yardımcı fiillerden ayrılan özellikleri bulunur. Bu yönüyle *er-* > *i-* > *ø* fiiline benzese de temelde pek çok konuda ondan ayrılır. Bu durum farklı lehçe birliklerinde de gözlemlenebilmektedir. *ol-/bol-* fiilinin tarihî ve modern Türk

dillerinde farklı gelişimsel seyirlerde takip ettiği görülür. *ol-* fiilinin anlam alanının soyut olarak her durumu ve olayı ifade edebilme yetisi, onu gramerleşme için uygun bir kaynak hâline getirmiştir.

Deny, *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan yapıları, "Katmerli ve Birleşik Fiiller" başlığı altında değerlendirip bunların ana fiil ile bir bütün oluşturduğunu ve ana fiilin anlamına katkı sağladığını dile getirmiştir. Ayrıca *ol-* yardımcı fiilinin yerine *bulun-* yardımcı fiilinin de kullanılabileceğini belirtmiştir (Deny 2012: 437-438). *bulun-* fiilinin aşağıdaki bölümde görülebileceği üzere *ol-* fiiliyle sağladığı bu koşutluğu her iki fiilin de bitiş dönüşümlü [+*bitd*] olmasına bağlamak mümkündür. Ancak her iki yapı arasında işlevsel yönlerden farklılık bulunmaktadır.

ol- yardımcı fiiliyle kurulan analitik yapıları, perifrastik yapılar olarak adlandıran Mihaylov, bu yapıların, bir hareketin, zamanın veya kiplik anlam katmanlarının portmanto biçim birimler[10] aracılığıyla değil, analitik düzlemde bir yardımcı fiil kullanılarak sunulduğunu ifade etmektedir. *ol-* yardımcı fiilli yapılar, analitik düzlemde hareketin başlangıcı, süreci, bitişi, sonucunu gösterir, çeşitli zaman ayrıntılarını (şimdiki, gelecek vb.) ve konuşurun tutumu ile ilgili kiplik anlamlar sunar (Mihaylov 1965: 7).

Kononov, *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan fiil birleşmelerinde ana fiilin üzerine gelen ekleri sıfat-fiil olarak değil haber kipinin basit şekillerinin temeli olarak değerlendirmiştir (1956: 212). Ergin, *ol-* yardımcı fiilinin *i-* fiiliyle benzerlikler sergilediğini belirtmiştir (Ergin 2006: 314). Ergin, Dede Korkut incelemesinde *ol-* yardımcı fiilinin birleşik fiil çekiminde kullanıldığı örneklere dikkat çekmiş; *âdeta yepyeni, bilinen kiplerden apayrı kipler meydana getirdiğini* (2009: 473) dile getirmiştir. Gencan *ol-* yardımcı fiilli birleşik yapılarla ilgili olarak çatı kategorisinin birinci eylemin durumuna bağlı olduğunu, yardımcı fiilin çatıyı etkilemediğini ifade etmiş ve *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan yapıları *karmaşık eylemler* olarak adlandırmıştır (Gencan 1979: 325). Korkmaz'a göre *ol-* yardımcı fiili, eylemin zaman ve tarzını belirler (2007: 801). Banguoğlu, *ol-* fiilinin oluş bildirdiğini ve birleşik çekim yapılarında kullanıldığında eylemlerin zamanı ve tarzıyla ilgili özellikler taşıdığını belirtir. Bu fiil yapılarını, karmaşık fiiller olarak adlandıran Banguoğlu, böylece fiil tabanı kadrosunun daha da zenginleştirildiğini ifade eder. Sıfat-fiillerin bildirdiği zamanlara göre anlatım kazandıklarını söyler (2011: 482-483). Bacanlı, *ol-* fiilinin birincisi

[10] Portmanto biçimbirimler, birden fazla biçimbirimi temsil eden ama sesçil içeriği, biçimbirimlerle birebir eşlenemeyecek kadar çözümlenemez olan biçimciktir (Uzun 2006: 27).

dinamik karakterli "*hâle gelmek*" ve ikincisi *"hâlde bulunmak*" anlamında durağan karakterli iki farklı evreyi işaretleyebileceğinden ve *ol-* fiili dinamik karakterli olduğunda çekim paradigmasının tam olduğu ve tüm ekleri alabileceğinden bahsetmektedir. *ol-* fiilinin durağan anlamı söz konusu olduğunda ise *idi, imiş, ise, -dır* ve ∅ morfemleriyle nöbetleştiğini ifade etmektedir (2014: 132-133).

Yan tümcelerde kullanılan *ol-* yardımcı fiilinin durumu ise farklı bir gelişim seyri izlemiştir. Van Schaaik *ol-* yardımcı fiilinin yan tümcelerde kullanım alanlarına bakıldığında bir dolgu sözcük[11] olarak kullanıldığını iddia etmiştir. Yan tümcelerde kullanılan *ol-* fiili, yan tümcelerde bir araya gelmesi mümkün olmayan bazı işaretleyicilerin bir araya gelmesini sağlayan anlamsal açıdan hiçbir işlevi olmayan, çıkarıldığında cümlenin anlamında herhangi bir değişiklik sezilmeyen bir dolgu sözcüktür (2001: 76). Göksel'e göre yan tümcelerde kullanılan *ol-* fiili, morfolojik bir yapının gerekliliği olarak kullanılır ve bitimli fiil yapılarındaki *ol-* fiilinden işlevsel açıdan ayrılır. Sıfat işlevli yan tümcelerde *ol-* yardımcı fiili, görünüşsel bir değişim başlatmaz ve zarf seçimi konusunda da nötrdür. Bu yüzden sözdizimsel bir baş olamaz (2001: 160-174).[12] Rentzsch ise analitik şekillerin yan tümcelerde kullanıldığı ifadelerde *ol-* yardımcı fiilinden önce kullanılan sıfat-fiilin görünüş ve kiplik değerini koruduğunu ifade etmiştir. Rentzsch, *-mXş ol-* gibi bir analitik şeklin yan tümcelerde kullanımlarında [±*post*] ve [±*intra*] görünüş değerlerine sahip olduğunu dile getirir (2005: 61). Neticede *ol-* yardımcı fiilinin yan tümcelerde kullanımlarında, anlamsal bir içerik sunması söz konu değildir. Yan tümcelerdeki *ol-* fiilinin orada olması morfolojik bir gerektirimdir.

ol- yardımcı fiilli yapıların oluşumları hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Göksel'e göre temel cümlelerde *ol-* yardımcı fiilli yapılar semantik ve morfolojik bir gereklilikten ortaya çıkmıştır. Morfolojinin ilkelerinden biri olan tıkama yasasına göre dil belirli işlevsel işlemcilerin bir arada eşdizimlenmesini kısıtlar. Bu kısıtlama anlamsal uyuşmazlıktan da kaynaklanabilir. Örneğin **yapıyor -makta* biçimi gramatikal olarak doğru değildir. Ancak *ol-* fiili birbiri ile uyumsuz bu yapının bir araya gelmesini sağlar: *yapıyor olmaktadır* (2001: 157).

[11] Dolgu sözcük (expletive), leksikal bir anlama sahip olmayan, söz diziminde görevli ögelerin bir araya gelmesinde işlev gören birimlerdir. İngilizcede *it, there* gibi yapılar buna dâhil edilir.
[12] Burada söz konusu edilen ol- yardımcı fiili analitik şekiller kurmaz. Örneğin *sürmekte olan işler, bize komşu olan insanlar, gidecek olduğumuz sinema* gibi yapılarda *ol-* fiili dolgu sözcük olarak kullanılır.

Van Schaaik'e göre *ol-* yardımcı fiiliyle kurulan analitik şekil, görünüş-zamanlı ve kiplik ekleriyle çeşitli kombinasyonlar ile eşdizimlenir. Burada bir hiyerarşi söz konusudur (2001: 62). Buna göre *-DX* ekinin *ol-* yardımcı fiilinden önce gelemeyeceği açıktır. Genellikle eylemin zaman düzlemindeki olay noktasını belirleyen *-DX* eki, her zaman ol- yardımcı fiilinden sonra gelmektedir. Bu biçimin *-mAktA* eki ile kullanımı görülmemektedir (*gelmekte oldu). Ancak temel tümcenin yan tümce haline getirildiği durumlarda *-dIğI* zarf-fiil ekiyle bir birleşim gerçekleşir (gelmekte olduğu). Bu açıdan sentetik fiil çekim eklerinin analitik şekillerde morfoloji ve semantiğin el verdiği ölçüde bir araya gelebildikleri söylenebilir.

2.2.1.1. *-mXş ol-*

Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nden itibaren tanıklanan *-mXş ol-* yapısının bitmişlik ve yeni bir duruma geçişi aktardığı ifade edilmektedir (Erdal 2004: 271). *-mXş ol-* yapısının *ol-* yardımcı fiilinin kendi anlamından kaynaklanan, dinamik bir evreyi bildiren hâle gelmek ve durağan bir hâlde bulunmak şeklinde iki eksenli kılınış özelliği hem bitmişlik ifade edebileceğini hem de eylemin bitişine konuşurun veya eyleyicinin tutumunu sunabileceği alanlarda işlem görebileceği gösterir. Aslan-Demir'e göre *-mXş ol-* yapısı, eylemin ilgili sınırının aşıldığı bir hâle girme, bir hâlde bulunma ya da durağan evresine geçme bildirir (2012: 15).

Seyahatnâme'de *ol-* yardımcı fiilinin *ola* şeklinde *-A* emir/istek ekiyle eşdizimlendiği durumlarda ihtimal, varsayımsal durum ifade ettiği gözlemlenir. Rentzsch'e göre *ola* biçimi, istek ve 3. tekil şahıstan oluşan bir epistemik kiplik işlemcisidir. *ola* şeklinin soru cümlelerinde gramerleşerek 15. yüzyıldan itibaren tek başına bir kiplik işlemcisine dönüştüğünü belirten Rentzsch, *ola* yapısının sözlükselleştiğini, cümlenin farklı yerlerinde kullanılmaya başlamasıyla denetler (2011: 66). Rentzsch'in bahsettiği *ola* yapısında içeriksel olarak "*olabilir*" şeklinde bir ihtimal ve varsayım anlamı söz konusudur. *Seyahatnâme*'den edinilen örneklerde *-mXş ol-A* yapılarının kullanımlarında da *ola* yapısının böyle bir sözlüksel anlamı söz konusudur. "*olabilir*" anlamında kullanılan *ola* yapısının, temel tümcenin yan tümceye çevrildiği durumlarda ana fiile bağlı kalmadığı görülür. Örneğin Türkçede "*Ali gelmiş olabilir."* şeklindeki bir cümleyi "*Gelen Ali olabilir."* şeklinde dönüştürdüğümüzde *gel-* ve *ol-* arasındaki anlamsal ilişkinin zorunlu olmadığı ortaya çıkar. Hâlbuki analitik fiil olarak değerlendirdiğimiz "*Ali gelmiş oldu."* şeklinde bir

cümleyi "*Gelen Ali oldu."* şeklinde dönüştürdüğümüzde ifadenin anlamının değiştiği görülür. Bu açıdan *gelmiş* ve *oldu* biçimleri arasında güçlü bir eşdizimlenme ilişkisi olduğu söylenebilir. Aşağıda örnekleri sunulan *-mXş ol-A* yapısının "*-mış olabilir*" şeklinde anlamsal okumalara sahip olması nedeniyle analitik fiil olarak değerlendirilemeyeceği düşünülmektedir.

(1) *Böyle mükellef ü mükemmel ve müzeyyen ziyâretgâh yokdur, zîrâ bu mezkûr Dâsnî Yezîdîleri ol zu'm-ı bâtıl üzredirler kim bu şeyh Hâdî ceng-i Kerbelâ'da İmâm Hüseyin tarafından rû-gerdân olup kendüler ile Hüseynîlere* ***kılıç urmuş ola****. Hâşâ ve kellâ bu sultân sahâbe-i kirâmın güzîdesidir. Hazret-i Ömer evlâdı Hazret-i Abdullâh ile Musul cenginde bulunup mecrûhen şehîd olup bunda medfûndur (SN:* V/2b: 3).

(2) *Beyt: Ra'eynâ câmi'e'd-dünyâ cemî'an,*
Ve lâkin mâ ra'eynâ misle hâza.[13]
ebyâtı bu câmi' hakkında ***denmiş ola*** (SN: IX/ Q35b:73)

(3) *Elbis Çakılı demek ile ma'rûf bir küçük depe-misâl yığındır. Berrde ve bahirde Cenâb-ı Bârî ne kadar gûnâ-gûn hurde ve mücellâ taş halk etdi ise anda mevcûddur. Bu diyâr kavminin zu'mu oldur ki bu elvân hurde taşları şeytânlar* ***yığmış olalar.*** (SN: IX/ 144b:15)

Seyahatnâme'de *-mIş ol-* yapısının *-DX* biçim birimiyle çekimlendiği kullanımlarda, yüksek odaklı bir sınır sonrasılık işaretlenir. *-mXş* oldu yapısında, önceki olaya ilgi daha yoğundur, yönelim noktası daha belirgindir. *ol-* yardımcı fiili, kendinden önceki sınır ötesi eylemin sonuçlarını "*ve böylece*" anlamını vererek ön plana çıkarır (Aslan Demir 2012: 15-16). *-mXş oldu* yapısında olayın konuşma zamanından önce bir zaman diliminde gerçekleştiği belirtilirken aynı zamanda kurmaca bir zaman noktasına da göndermede bulunulur. Bu zaman noktası olay zamanı ve konuşma zamanı arasında yer alır. Konuşurun olaya bakışı, geçmişte eylem bittikten sonraki bir noktada yoğunlaşır. Eylem, geçmişte yaşandıktan sonraki bir noktada aktarılır.

(4) Hakkâ ki ömr-i nâzenînimizde bir dahi bu diyârı ***görmüş olduk.*** *Ammâ bu şehr-i Mujik'de dör[d] beş kerre yüz bin mü'min ve muvahhid pâk ve müsellah Heşdek kavmi vardır. Anlar dahi aslâ yatsı namâzını kılmazlar (SN: VII/ 173a: 311).*

(5) Hâsıl-ı kelâm evvelki gün kal'a dîvârlı yeri ile ve kal'a dîvârsız varoş kapuları ile ve bu on bin adım kal'adan hâric varoş ile cümle şehr-i imârât-ı Mısır'ın etrâfı dâ'iren-mâdâr kırk üç bin adımdır. Bir günde ve ertesi vakt-i zuhrda halâs olup cümle on yedi sâ'atde ***devr etmiş olduk*** *(SN:* X/Y87b:104)

(6) *Ve bir sâ'at olmadan gün doğdu. Ve'l-hâsıl cemî'i gecesi dörd sâ'at ve bir çeyrek oldu, zîrâ iklîm-i sâbi'in vasatıdır. Gerçi tûl-ı nehârı vardır, âfitâb-ı âlem-tâbın sâ'ir vilâyetlerdeki gibi tâb u tüvânı yokdur. Hamd-i Hudâ bu Kazan-ı gâziyân şehrine gelmek ile yedi iklîme kadem basup seyâhatde hissemiz* ***olmuş oldu*** (SN: VII/ 171b: 308).

[13] Dünya camisinin tamamını gördük fakat böyle bir şey görmedik.

Yukarıdaki örneklerde konuşurun olaylara geçmişteki bir noktadan bakışı sunulmaktadır. (4) numaralı örnekte *gör-* eylemi, geçmişte gerçekleştiği noktada sunulmuştur. Benzer şekilde (5) ve (6) numaralı örneklerde eylemlerin "*ve böylece*" şeklinde bir anlamla olayın geçmişte gerçekleştiğine atıfta bulundukları görülür.

2.2.1.2. *-(X)r oldu*

-(X)r oldu yapısı, *-DX* ekiyle birleşerek ana fiilin geçmişteki bir noktada başlayıp konuşma anında sürmekte olduğunu işaret etmektedir. Gülsevin'e göre -(X)r oldu, eskiden olmayan fakat yeni başlamış ve devam etmekte olan bir alışkanlığı bildirir (1997: 220). *-(X)r oldu* yapısı, geçmişte başlayıp konuşma anında devam eden eylemlere, sınırlar arası bir bakıştan odaklanır. *-(X)r* eki, *yor-* ve *-mAkdA* eklerine göre oldukça düşük odaklı veya odaksız olduğu için olay dar noktada ve yoğun bir şekilde yaşanmaz, daha çok genel bir zaman dilimine yayılır (Aslan-Demir 2010: 23). Ana fiilde belirtilen eylem konuşma anında devam etmektedir ve ne zaman sonlanacağının ucu açıktır.

> (1) *Ve bu sene Ebû Tâlib Hazret-i Resûl'ü ve Abbâs'ı ve Zübeyr b. Abdülmuttalib'i ticâret ile Yemen'de belde-i Aden'e gönderdi ve Yemen'den geldikde Hazret yigirmisine bâliğ iken melâ'ike-i mukarrebîni* ***görür oldular*** *ve kelimât ederlerdi (SN:* IV/ 354a: 272)
>
> (2) *Paşa eyitdi "Ne cânibden geliyorlar!" dedi. Anlar şimâl cânibin gösterdiler. Ammâ bu mahallerde Üstürgon kal'asının cânib-i şarkîsinde sabâh yıldızı nümâyân olup sehel* ***göz gözü görür oldu*** *(SN: VI/ 102a:175).*
>
> (3) *Niçesini tilmaşlar, ya'nî tercümânlar söyledüp tabur içre iki kerre yüz bin küffâr ve seksen yedi bini yaya tüfengli olup zahîreleri kalmaduğu haberleri alınup cümlesinin kelleleri tenlerinden cüdâ olunup tekrâr taburun altına dahi yakın varılup ancak* ***top yetişir oldu*** *(SN: V/ 42b:71).*

Örneklerde *-(X)r oldu* yapısının kılınış değeri başlangıç dönüşümlü olmayan [*-başd*] eylemlerle birleşerek eylemlerin başlangıçta meydana gelen dinamik evresini ve süreye yayılan durağan evresini işaretler. *-(X)r* oldu yapısının başlangıç dönüşümlü fiillerle kullanımlarının ise nadir olduğu söylenebilir. Bu açıdan sınırlar arası bir görünüş sergileyen *-(X)r* oldu yapısının eylemin kılınış içeriğiyle bir etkileşim içerisinde olduğu söylenebilir. (1) numaralı örnekte kurgusal bir anlatının içerisinde yer alan "görür oldu" ifadesi, eyleme geçmişteki başlangıç noktasından bakarak konuşma anına kadar sürdüğünü belirtir. (2) ve (3) numaralı örneklerde de benzer şekilde geçmişte başlayan olayın, hâlin veya durumun sürmekte olduğu ifade edilir.

2.2.1.3. *-mAz oldu*

-mAz oldu yapısı, geçmişte başlayıp devam eden eylemlerin yine geçmişteki bir noktada bittiğini vurgular. Daha önce alışkanlık veya düzenli olarak gerçekleştrilen eylemlerin, tersi yönde bir başlama ifade ettiği söylenebilir. *-mAz oldu* yapısıyla birleşen eylemlerin gerçekleştiği bakış noktasında (geçmişte) olumsuz yönde bir değişikliğe uğradığı belirtilmektedir. Bu olumsuzluk konuşma anında da yoğun bir şekilde hissedilmektedir.

> *(1) Pâdişâhım dörd ricâmız vardır, ibtidâ ricâmız oldur kim ecdâd-ı izâmın zamânlarında ocağımıza değşirmeden gelme yarar gulâmlar verüp okudup yazdırup kemâl-i ma'rifet sâhibi edüp bizden kapuya çıkup yeniçeri ağası huzûrunda bir sille ile revâne olup yeniçeri olurdu. Ba'dehu 'Bunların ocağında neşv [ü] nemâ bulan oğlanlar aşkıyâ olur' deyü ocağımıza değşirme oğlanı* ***verilmez oldu.*** *Anı ricâ ederiz ki yine ocağımıza değşirme oğlanı verilüp bizden yeniçeri olalar (SN:I/ 195a:319).*

> *(2) Ve hikmet-i Hudâ çekirge dahi Mısır'da mu'ammer olmaz. Bi-emrillâhi ta'âlâ cemî'i zamânda mahsûlâtına çekirgeden zarâr isâbet etmez. Hattâ Sene 1088 (?) târîhinde Abdurrahmân Paşa Mısır vâlîsi iken eyle çekirge yağdı kim şems-i âteştâbı bî-tâb edüp rûy-ı semâ ebr-i siyâh olup* ***gün yüzü görünmez oldu*** *(SN: X/ Y14a: 24).*

Yukarıdaki örneklerde eylemlerin geçmişteki bir noktada bir dönüşüm yaşadığı ve bu durumun devam ettiğini anlatan ifadeler bulunmaktadır. *-mAz oldu* yapısının kullanıldığı örneklerin bağlamına bakıldığında, eylemin tersi yönde bir sürerlik kazanmasının başka bir olay tarafından tetiklenmesi sonrası gerçekleştiği anlamı vardır. (1) numaralı örnekteki ifade, günümüz Türkçesine şu şekilde aktarılmıştır: *"Sonra bunların ocağında yetişip büyüyen oğlanlar eşkıya olur diye ocağımıza devşirme oğlan verilmez oldu"* (Kahraman vd. 2016: 383). Bu örnekte eylemin olumsuz olarak tersi yöne doğru yönelmesi öncülündeki şüphe ve ihtimal anlatımından kaynaklanmaktadır. (2) numaralı örnekte kurgusal açıdan Çelebi'nin yaşadığı dönemden çok uzak bir geçmişe ait bir olay sunulmaktadır. Kaynağını söylemediği bir rivayetten aldığı bu bilgiyi Çelebi, stilistik bir özellik olarak bizzat kendisi yaşamış gibi aktarmaktadır.

2.2.1.4. *-mAz olmuş*

-mAz olmuş yapısı, konuşurun geçmişte başlayıp konuşma anında devam eden eyleme ilişkin bilgiyi, dolaylı olarak edindiğine işaret eder. Konuşur olaya görgü tanıklığı yapmamış ya da bilinçli olarak katılmamıştır; olayı duymuş, çıkarım yapmış ya da sonradan algılamıştır (Aslan-Demir 2012: 24). *-mAz olmuş* yapısında eylemin tersin yönde

gerçekleştiğine dair bilgiyi konuşur kanıtlarla sunmaktadır. Yalnızca etkilerini, sonuçlarını konuşma noktasından gözlemlemektedir.

(1) *Hâlâ niçe kerre yüz bin yerde âsâr-ı binâları zâhirdir. Ve nehr-i Yaman su bu şehri ihâta edermiş. Hâlâ yolları hâk-i pâk-i rimâl ile leb-ber-leb olup mürûr-ı eyyâm ile nehr-i Yaman bu harâb kal'a altından* ***akmaz olmuş*** (SN: VIII/192b: 8).

(2) *Yeryüzünde at ve eşek ve hınzîrlar ve küp ve davullar ve tekne ve uçları sırıklı furûn paçavraları ve birkaç dâne fîl-i Mengerûsî leşleri ve mezârdan çıkmış âdem leşleri ve bardak ve çanak [ve] hasîr ve yılan ve çıyan ve keçiler ve koyunlar ve ayuların ölüleridir ve niçe yüz bin gûne mûhiş şeylerden zemîn-i çemenzâr* ***görünmez olmuş*** *(SN: VII/152a: 273).*

(1) numaralı örnekte geçen "*akmaz olmuş"* ifadesi, başkasından duyulan bir bilgiyi içermektedir. Eylem, konuşma anından önceki bir zaman noktasında başlamıştır. (2) numaralı örnekte yeryüzünün insanı dehşete düşürücü nesnelerle dolu olmasından dolayı görülmemektedir. Konuşur, bilgiyi bizzat kendi görme yoluyla algılayarak sunmuştur.

2.2.1.5. *-AcAk ol-*

Genellikle *-DX* ve kiplik işaretleyicilerle birlikte kullanılan *-AcAk ol-* yapısının, geçmişte gerçekleşmemiş niyet, geçmiş zamanda öngörülülük gibi işlevlerde kullanıldığına dair değerlendirmeler mevcuttur (Arslan-Demir 2012: 17). Göksel ve Kerslake'e göre *-AcAk oldu* yapısı, kişinin yapmak istediği tereddütlü bir hareketi belirtir. Bunun devamında bu kararının tersine bir ima ya da durumun gerçekleştiği aktarılır (Göksel-Kerslake 2005: 320). Demir'e göre *-AcAk oldu* yapısında eylemin birinci aşaması gerçekleşmiş, ikinci aşaması henüz gerçekleşmemiştir. Bazı bağlamlarda ise niyet edilen eylemin birdenbire durdurulduğu anlamı çıkarılabilir. Bu yüzden yapının öngörü ve sezdirimsel faaliyete başlama arasında bir noktada cereyan ettiği belirtilmiştir (2015: 164). Aslan-Demir'e göre *-AcAk oldu* yapısı, geçmiş zamanda öngörülülük bildirir. Yapı geçmişteki bir yönelim noktasından yönelim noktasına göre gelecekte, konuşma anına göre geçmişte bulunan bir eylemi, öngörülü bir bakışla ifade eder. Bu tarz örneklerin kiplik anlatımlar için uygun olduğunu dile getirir (2012: 17-18). Rentzsch'e göre *-AcAk oldu* yapısı, MOD-2 olarak adlandırdığı görünüş ve kiplik etkileşiminin olduğu bir alanda işlem görür. MOD-2 işlemcileri hem kipsellik hem de görünüş içeriğini kodlayabilmektedir. MOD-2'de bulunan işlemcilerin görünüşsel işlevleri, kiplik işlevlerinin yanında arka planda kalır. -AcAk oldu yapısı bu açıdan plan, niyet şeklinde yeni bir anlama gelişmiş, "*was going to/was about to*" şeklinde bir anlam kazanmıştır (2015: 168). *-AcAk oldu* yapısı eyleme, geçmiş veya gelecek zamanda gerçekleşme niyetiyle bakıldığını ifade eder.

Seyahatnâme'den elde edilen verilerde *-AcAk* ekiyle, niyet edilen olaya gönderme yapılır. Kerslake, *-AcAk* ekinin Osmanlı Türkçesi metinlerinde basit şekillerde kullanım sıklığının düşük olduğunu, genellikle *-AcAk ol-* gibi analitik şekillerle daha sık eşdizimlendiğini ifade etmektedir (1998: 194).

> *(1) Hele Kudde bin kîse ve defterdâr iki bin kîse ve mevkûfâtî beş yüz kîse ve beş yüz cild kitâb-ı müstetâb* ***verecek oldular.*** *Havzdan uryân çıkarup fakîr Kudde'nin ve hakîr Defterdâr'ın vücûdlarına üç yüz kırbaç urup figânları evce peyveste olup ol zahm-âlûd ile ol şiddet-i şitâda yine havz içine koyup âh [u] enîn etmeğe başladılar (SN: III/ 185a: 286).*

> *(2) Aldığımız koyunları güzel şâhımız "Verin!" derse "Baş yüz üstüne." deyüp hakîre ol ân belindeki kılıcın bâğışladı. "Yok kılıcın almam, Osmânlı arasında ayıbdır." dedim. "Hey kurbân olayım Osmânlı sana!" deyüp gayrı kılıç ve bir kara çabuk at hedâyâ verüp Rûmiyye'ye ol dahi* ***gelecek oldu (SN:*** *IV/ 289a: 173).*

(1) numaralı örnekte, kitap ve paraların verilmesi niyetinden bağlamın sonundaki kırbaç cezası ile vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Burada niyet edilen eylemin gerçekleşmediği, zıddı yönde bir durum yaşandığı aktarılmaktadır. (2) numaralı örnekte, eylemin gerçekleşme niyetinde olduğu aktarılmıştır. Ancak sonrasında eyleyicinin gelme işini gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda bilgi verilmemiştir. *Seyahatnâme*'de *-AcAk ol-* yapısının kiplik işaretleyicileriyle kullanıldığı da görülmektedir. Bu ifadelerde eylemin konuşma noktasına yakın bir gelecekte gerçekleşmesine yönelik güçlü bir istek anlamı söz konusudur.

> (3) *Kelle-i küffâr galtân olunca olanca küffârların akılları başlarından gidüp sâ'irleri bu hâli görüp "Hâşâ biz size hıyânet edeyiz,* ***hemân*** *bizi* ***âzâd edecek olun****, görün size ne kadar mâl-ı ganâ'im alırsız" deyüp ol gün seğirdüp bir ormanlık içre yatup vakt-i seherde cümle atlanup bir sâ'at dahi seğirdüp (SN: VII/ 181b:5).*

(3) numaralı örnekte "Hemen şimdi azat edin!" şeklinde bir ifade söz konusudur. Eyleme konuşma anından, yüksek bir odaktan bakılır.

2.2.2. -mXş bulun-

bulun- fiilinin *ol-* fiili kadar kullanım alanı geniş değildir ancak literatürde benzer işlevlerde kullanıldığı dile getirilir (Deny 2012: 437-438, Ergin 2006: 387). *bul-* fiili, bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir kılınış içeriğine sahiptir. Onun dönüşlü çatılı biçimi olan *bulun-* fiili de eylemin son sınırını vurgular. *-mXş bulun-* yapısı, görünüş-kiplik etkileşiminin olduğu alanlarda işlev görür. *-mXş bulun-* yapısının *-DX* ile eşdizimlendiği bazı kullanımlarda, eylemin gönülsüzce/ istenç dışı bir şekilde gerçekleştirildiği anlamı söz konusudur. Eylem geçmişteki bir atıf noktasından bitmiş olarak sunulur. *bulun-* fiili, eyleme *bir hâl içinde bulun-* anlamı kodlar.

(1) *Kâfir gördü kim bunlar Türk askeri bir tâ'ûndur kim gemileri içre girmişler, âlat-ı silâha el kaldırmağa iktidârları yok. Ve limana girdikde şâdumân içün cemî'i* ***top u tüfenglerin atmış bulundular.*** *Âhir "zanca Türk" deyüp cümle giriftâr oldular (SN: I/27b: 44).*

(2) *... andan yüz bin Tatar ve gayri sebük-bâr asker ile üçüncü def'ada yine babasıyla Çorlu sahrâsında ceng-i azîm edüp cemî'i kul "Biz Selîm Şâh isteriz" deyü ba'de'l-cülûs pederini Edirne kurbunda Dimedoka'ya gönderdikde Edirne cenbinde Havsa nâm mahalde Bâyezîd Hân* ***merhûm olmuş bulundu****. Bir san'at oldu derler (SN: VII/ 146a: 262).*

Seyahatnâme'de az bir kullanım sıklığı görülen *-mış bulun-* yapısının, *-DX* işaretleyicisiyle çekimlendiği kullanımların bazılarında örtük bir şekilde istenmeden yapılmış veya sorasında yapıldığından pişmanlık duyulacak bir işten bahsedilmektedir. (1) numaralı örnekte, askerlerin top ve tüfeklerini bırakamaları, onların esir düşmelerine sebep olmuştur. (2) numaralı örnekte böyle bir ihmal anlamı sezilmez. Eylem konuşma anına çok uzak bir zaman noktasında gerçekleşir. Bu yüzden *merhum ol-* eylemi konuşma anına düşük bir odaklılıkla aktarılmıştır. *Seyahatnâme*'de *-mXş bulun-* yapısının, *-Xr* işaretleyicisiyle çekimlendiği ifadeler de mevcuttur. *-mXş bulunur* yapısında geçmiş bir zaman diliminde bitmiş olan eylemlerin konuşma anında izleri mevcuttur.

(3) *Hikmet-i Hudâ hîn-i cengde üç alemdâr şehîd olup hazîne-i pâdişâhîyi ve bârgâh-ı Âl-i Osmân'ı küffâr zabt eder. Cenâb-ı Bârî habîbi yüzü suyuna alemdârlar şehîd olunca sancağ-ı Resûlullâh yere düşmeyüp bir delikli taşa* ***geçmiş bulunur.*** *Hâlâ yine bu câmi' içre alem-i Resûlullâh vaslesi yine ol delikli taşa sırığı geçmiş durur (SN: VII/ 36b: 62)*

(4) *Ve her sene mâh-ı Muharremde ve mâh-ı Saferde bu Hazret-i Hamza âsitânesinde mevlûd-ı şerîf olup yedi sekiz bin âdem cem' olup mevlûd-ı şerîf tilâvet olurken elbette aşk-ı ilâhî ile âlûde bir âdem* ***merhûm olmuş bulunur****. Aceb sırrullâhdır (SN: IX/Y303b: 329)*

(3) numaralı örnekte, uzak bir geçmişte Resûlullâh sancağının bir delikli taşa geçirildiği ve olaya şahit olduğu zaman bile orada olduğu bilgisi aktarılmaktadır. Eylem geçmişte bitmiştir. Ancak onun bittikten sonraki durağan evresi konuşma anına dek devam etmiştir. (4) numaralı örnekte her sene düzenlenen Muharrem ayı etkinliklerinde mevlit okunurken bazı insanların kendinden geçip ölmesi bilgisi aktarılmaktadır. *Merhum ol-* eylemi, *-mXş bulunur* yapısıyla birlikte, genele yayılmış bir olay olarak sunulmuştur. İfadede eylemin hem geçmişte gerçekleşmiş örneklerine hem de gelecekte gerçekleşme olasılığına atıfta bulunulur. *-mXş bulun-* yapısının kiplik ekleriyle kullanımlarına da rastlanmaktadır.

(5) *Allâh hıfz ede, ammâ birkaç günden sen seyr [ü] temâşâ ile gör Kırım'da neler olur.* ***Hemân bolay kim*** *siz Mehemmed Paşa ile bunda bulunmayup "Der-i devlete* ***yönelmiş bulunasınız****!" deyü niçe umûr-ı mu'azzama sözler söyledi (SN: VIII/ 196a: 14)*

(5) numaralı örnekte eylemin ivedi şekilde gerçekleştirilmesi yönünde bir istek anlamı söz konusudur. *-mXş bulun-* ifadesi, eylemin gelecekteki bir atıf noktasına

gönderimde bulunur. Eylem, varsayımsal olarak yönelme faaliyetinin içindeymiş gibi aktarılmıştır.

2.2.3. *-(y)XpdUr-*

Seyahatnâme'de, *-y(X)p* durur analitik şeklinin sonundaki *-ur* ekinin düşmesiyle oluşmuş ve imlada genellikle bitişik yazılmış *-(y)XpdUr-* biçimlerine rastlanmaktadır. *-(y)XpdUr-* yapısının, eylemlerin kılınış içeriklerine sürerlik anlamı katan bir kılınış işlemcisi olmaktan çıkıp yaşadığı fonetik kayıpların etkisiyle onları sınırlar arası bir bakıştan sunan görünüş-zamanlı bir işlemciye dönüştüğü düşünülmektedir. Adamoviç'e göre *durur* koşacı, zamanla sözlüksel anlamını kaybedip bir sürerlik içinde olma anlamına gelişmiştir. Mevcut yapı, zamanla kısalarak *-dur* şeklinde bir bitmişlik *"perfekt*" işaretleyicisine gelişmiştir. *-ubdur* şeklindeki bitmişlik işaretleyicisi 14. yüzyılın sonlarına doğru 3. tekil şahıslarda görülmeye başlamıştır. 15. yüzyılda *-ubdur* yapısının bir diğer bitmişlik işaretleyicisi olan *-mişdür* ile anlamsal açıdan örtüşmesi nedeniyle *-ubdur* şekli zamanla kullanımdan kalkmıştır. Adamoviç'e göre bu biçim, 16. yüzyılda belirli yazar ve şairler tarafından stilistik olarak kullanılmıştır (1985: 202-203). Aslan-Demir, günümüz Türkmen Türkçesinde *–IpdIr* yapısının, kullanım sıklığı yüksek olan bir sınır sonrası işaretleyicisi olduğunu savunarak eylemin sınır sonrasındaki izlerinden sonuçlara bakıldığı bilgisini kodladığını dile getirir (2014:72-73). *Seyahatnâme*'de tanıklanan örneklerde ise *-(y)XpdUr-* yapısının, *-mXştXr* kullanımına benzer şekilde, eylemin geçmişteki bittiği noktaya kesinlik bilgisi kodladığı görülür.

(1) *Dağlar halka zırıhlar* ***geyirüpdür*** *tenime*
Cebe satmak nice olur göstereyim düşmenime (SN: I/101b: 165)

(2) *"Atlanınız ve Feth-i şerîfe müdâvemet etmeğe başlan." dedikde cümle dörd yüz elli aded gılmân-ı hâssa bir ağızdan Feth-i şerîfe bede' edüp kendüleri otağ içre tâvus-ı bâğ-ı cinân gibi bir cilve vü cevelân edüp hemân bir kerre sâ'atine bakup elhamdülillah deyüp Bismillahirrahmânirrahîm ile çetr-i mülemma'ı sâyebânı altında Mahmûdî divnesi atına bilâ-rikâb şâhbâz gibi* ***süvâr olupdur*** *(SN: IV/268a: 137)*

(3) ***Kurupdur*** *bârgâhın seyr içün arz-ı Medâyin'de*
Müyesser eyle görmek cümleye ol Pâk Selmân'ı (SN: IV/347b:257)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere *-(y)XpdUr-* yapısı, imlada bitişik yazılmaktadır. (1), (2) ve (3) numaralı örneklerde, eylemlerin, *-mXşdXr* şekline özdeş kullanımları mevcuttur. *-(y)XpdUr-* yapısı, eylemlerin bitmişliğini vurgularken aynı zamanda ifadeye bir kesinlik anlamı da katmaktadır. (2) numaralı örnekte, eylemin konuşma

anına çok yakın bir zaman diliminde gerçekleştiği görülür. Eyleyicinin atına binmesi konuşma anına yakın bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Olayın etkileri hâlâ hissedilmektedir. Önermenin yüksek derecede bir kesinliğe işaret ettiği de söylenebilir. Seyahatnâme'de *-(y)XpdUr-* yapısıyla birlikte *-mXşdUr* yapısının da yüksek sıklıkta kullanıldığı görülmektedir.

2.2.4. *-mXş durur*

-mXş durur yapısındaki *durur* biçiminin koşaç göreviyle kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü bitimli kip ekleriyle kurulan analitik şekillerin yardımcı fiilinin üzerinde de benzer bir ek taşıması gerekmektedir. Oysaki *-mXş durur* yapısında, *-mXş ve -Xr* ekleri, görünüş değeri açısından bir karşıtlık oluşturmaktadır. *-mXş turur* analitik şeklinin, Eski Türkçe Dönemi'nde bitmiş/tamamlanmış eylemleri takip ederek hâlde bulunma şeklinde bir anlama sahip olduğunu ifade eden Erdal, *turur* yapısının daha sonraki evrelerde, özel bir biçim olarak koşaç görevinde kullanıldığını dile getirir ve *-mXş turur* ile tamamlanmış eylemin sonuçlarının konuşma anına taşındığını ifade eder (2004: 250-255). *Seyahatnâme'de* örneklerine rastlanan *-mXş durur* yapısının *-mXşdXr* biçimine dönüşmeden önceki bir evreyi yansıttığı açıktır. Nitekim gramerleşme teorisine göre eski gramer biçimleri, yenilenmiş biçimler ile rekabet ederek uzun bir süre işlevsel baskınlıkta ısrar edebilirler (Gökçe 2013: 40). *Seyahatnâme'de* rastlanan örneklerde *-mXş durur* yapısı, eylemin geçmişteki bir atıf noktasında bittiğini ve sonuçlarının konuşma noktasına taşındığını işaretlemektedir.

> (1) *Hâsıl-ı kelâm bu kal'a-i sedd-i amân hemân Kanije kal'asının oğludur. Hemân Kanije gibi bir fecc-i amîk sazlık ve bataklık içinde kurbağı gibi dörd ayaklı* ***batmış durur,*** *ammâ batağının suyu nehr-i Kış içindedir ve handakı içinden cereyân eder cunbul bir deryâdır, ammâ Kanije gibi büyük kal'a değildir, hemân Kanije'ye benzer küçük kal'adır ve eylece şekl-i murabba'dan tûlânîce vâki' olmuşdur (SN: VII/ 10b: 17).*
>
> (2) *Ve dermândan kesilmiş küheylân atlar bî-kıyâs ormanlarda eğerleriyle gezüp harârlar ve çadırlar ve sepet sandûkalar içre bî-hadd ü bî-kıyâs esbâblar târumâr yerde yatup aslâ kimesne almamış, çamur içre eyle kalmış ve cebehâne arabaları yükleriyle ve koşulmuş ölmüş kalmış atlarıyla ormanlar içre* ***kalmış dururlar*** *(SN: VII/7b: 11)*
>
> (3) *Lisân-ı Tatarca araba yolu demekdir. Bu mahalde Şâhîn Geray Hân* ***bir tabur kazmış dururdu.*** *Meğer Hân hazretleri kâfiristânı urmağa gitdikde Kırım vilâyeti boşdur deyü fi'l-hâl Sirge Kazağı'ndan ve Berabaş Kazağı ve Andirya Kazağı ve Zaporoska Kazaklarından yedi hatmanla on bin Kazak ve iki bin Kalmık Tatarı kefereleri Kazak ile bir olup Kırım'ı urmak içün bu mahalle gelüp kapanırlar (SN: VII/117a:208)*

(4) *Hakîr ol münhedim olan amûdu görmüşüm: Bir yeşil sommâkî üzre bir akreb timsâli kazılmış, altında yedi satır* ***bir gûne hat yazılmış durur.*** *Tarîk-ı âm üzre pâymâl olmağile herkes temâşâ ederler (SN: X/P307b: 418)*

Yukarıdaki *-mXş durur* kullanımlarının karma yüklem yapılarına oldukça yakın kullanımları mevcuttur. Ancak bu yapılarda *dur-* eyleminin *ayakta durmak* anlamından ziyade bir vaziyette bulunma anlamını ifade ettiği düşünülmektedir. Genellikle bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiiller ile kullanılan *-mXş durur* yapısı bu yönüyle daha sonraki aşamalarda sonuçsal bitmişlik ve kesinlik bildiren *-mXştXr* yapısına dönüşmüştür. Bitiş dönüşümlü [+*bitd*] fiiller eylemin bitiş sınırını vurgularken *-mXş durur* yapısı, bu eylemlerin bittiği andaki durumlarının devam ettiğini anlatır. (1), (2), (3) ve (4) numaralı örneklerde *bat-, kal-, bir tabur kaz-, bir hat yazısı yaz(ıl)-* eylemlerinin kılınış değerleri bitiş dönüşümlüdür [+*bitd*]. (1) numaralı örnekte kalenin bataklık yerde kurulmuş vaziyette olduğu, (2) numaralı örnekte cephane arabalarının koşulmuş atlarının ölmesinden dolayı orman içinde kaldığı ve bu vaziyette bulunduğu, belirtilmektedir. (3) numaralı örnekte tabur kazılmış vaziyette beklemektedir. (4) numaralı örnekte hat yazısının yazılmış bir vaziyette durduğu bildirilir.

Adamoviç'e göre *-dur* biçiminin kısalmasında Eski Anadolu Türkçesindeki eylemlerin 3. şahıs çekimlerinin her zaman *-dur* ekiyle yapılmasının rolü olmuştur. *-mişdür* yapısının 15. yüzyıldan itibaren kullanım sıklığının artmaya başladığını dile getiren Adamoviç, her iki biçimin karışık olarak kullanıldığından söz eder (1985: 199). *Seyahatnâme*'de tanıklanan *-mXşdUr* biçiminin yüksek odaklı bir sınır sonrası [+*post*] görünüş değerine işaret etmektedir. *-mXşdUr* şeklinin yalnızca yuvarlak ünlülerle gösterilmesi, ekin gelişim aşamasını henüz tamamlamadığını gösterir. *-mXşdUr* ile *-mXş* durur yapıları arasında işlevsel farklılıkların net ortaya çıkmadığı görülebilmektedir. Nitekim *-mXş durur* yapısında, eylemin konuşma anında sonuçları gözlemlenebilirken, *-mXşdUr* yapısında da benzer şekilde eylemin sonuçları konuşma anından gözlemlenebilmektedir. Bazen ise *-mXşdUr* yapısının günümüz Türkçesindeki kullanımlarından biri olan bilginin kesinlik derecesinin düşük olduğu epistemik anlamlara gelebilir: *Annem evde kalmıştır.* Sonuç olarak *-mXştXr* yapısının farklı anlatı türlerinde bağlamsal açıdan farklı yorumlara izin verecek kullanımları olabilir.

(5) Ve her serâperde-i a'yânda her şeb hânende ü sâzende ü mutrıbân ve Ahmed kolu ve Cevâhir kolu ve Nazlı kolu ve Garibânî kolu ve Akîde kolu ve Zümrüd kolu ve Postâlcı kolu ve Potakoğlu kolu ve Haşota kolu ve Semmûrkaş kolu nâmân kol kol mezkûr çengiler çeng u rebâb ve santur ve tanbûr ve ud ve çertây ve kânûnları üzre her şeb gânâgûn fasl-ı Fâryâbî edüp tâ sabâha dek bir hây hu olurdu kim gûyâ Deccâl ***hurûc etmişdür*** *(SN: III/172b: 268)*

(6) Ve ba'zı meydâncıklarda çınar-ı müntehâ ve bîd-i ser-nigûn ile müzeyyen sûkları vardır. Zirâ bu şehir bâğ-ı İrem-misâl bir ravza-i Rıdvânlı şehrdir kim kırk yedi bin bâğ [u] bâğçe ve bostân [u] gülistândır, deyü ***tahrîr olunmışdur*** *(SN: II/ 229a:19)*

(7) "Yâ Muhammed! Senin mu'cizendir" deyüp îmâna gelir. Hâlâ İslâmbol'da ve gayri diyârlarda ta'lîm-hâne-i sehm dükkânçesinde maslûb çınkıraklar vardır, şast ber-kabza ok urdukca celâcil-vâr sadâ verir. Ol Sa'd-ı Vakkâs'dan ***kalmışdur*** *(SN: IX/Y237b:256)*

(5) numaralı örnekte *-mXşdUr* yapısı ana fiildeki eylemin zaman çizgisi üzerinde konuşma anından önce bittiğini vurgular. Örnekte geçen huruç etme (ortaya çıkma) hadisesi, güya zarfı ile epistemik kiplik düzleminde kullanılmıştır. Cümlede kullanılan *güya* zarfı, konuşurun önermeye duyduğu güvensizliği ifade etmektedir. (6) ve (7) numaralı örneklerde, *-mXşdUr* yapısı, eylemin geçmişte bittiğine ve sonuçlarının konuşma anına taşındığına vurgu yapar.

2.2.5. *-mXş yatar*

-mXş yatar yapısı, kılınış işlemcilerinden farklı olarak sonuçsallık, sınırlar arasılık anlamlarında kullanılan bir görünüş-zamanlı işaretleyiciye dönüşmüştür. *-mXş yatar* yapısı da "*-mXş durur*"a benzer şekilde ana fiilin *-mXş*, yardımcı fiilin *-Xr* şeklinde çekimlendiği bir yapı görünümündedir. Türk dilinde koşaç paradigmasının karakteristik bir özelliğini yansıtan bu kullanımlar, günümüzde ek düzeyinde kullanılan biçimlerin olası önceki formları olarak düşünülebilir. Bacanlı, *Yunus Emre Divanı*'ndan elde ettiği verilerden yola çıkarak *-mXş yatur* şeklindeki *yatur* biçiminin bir şimdiki zaman koşacı olarak kullanıldığını savunur. *yatur* koşacının, tıpkı *erür* ve *turur* gibi anlamsızlaşarak koşaç hâline geldiğini, farklı Türk lehçelerinde *-gan, -(y)Xp* ve *-mXş* ekinden sonra gelerek sonuçsal ve hâl gibi görünüş-zamanlı durumları bildirdiğini ifade eder. "*yatur*"un önünde kullanılan *-mXş* eki ise zayıflamış bir sınır sonrası [+*post*] işaretleyicisidir (2011: 73). *Seyahatnâme*'de üç yerde örneğine rastlanılan *-mXş yatar* yapısının *-mXş hâlde, -mXş vaziyette, -mXş bulunuyor* anlamlarında kullanıldığı gözlemlenmiştir.

(1) *Hâlâ Sivas'ın harâbistânı âbâdânistânından çokdur. Timur harâb idelden beri kal'a-i Sivas* ***münhedim olmuş yatar.*** *Netîce-i kelâm bu şehr-i Sivas'ın bânîsi ve fâtihi ve sebeb-i inhidâmı ve cemî'i imâristânı ve âb [u] hevâsı bâlâda yine bu cild içre sene (---) târîhinde Murtezâ Paşa vâlî iken evsâfı mufassal-ı meşrûh üzre tahrîr olunmuşdur (SN: IV/192a: 10).*

(2) *Bu minvâl üzre ileri varup âlem-i ağyârdan bî-haberler, herkes birer dıraht-ı müntehânın zıll-ı himâyesinde nefîr-i hâb çalup Ashâb-ı Kehf vâkı'asın görüp kimi haymelerde hâb-ı nâzda, kimi hıyâbân içre hem-nâzda ammâ çoğu çengelistân içre* ***kemîngâh edinmiş yatarlar (SN:*** *III/ 99b:156)*

(3) *Ba'dehû niçe yüz yıl mürûrundan sonra Hazret-i Uzeyr bu mevtânın üstühânları üzre uğrayup gördü kim deryâ-misâl âdem üstühânları birbirine* ***çatılmış yatar.*** *Âlem-i hayretde kalup "Yâ Rabbî! Bu ne hâldir kim cümle mevtânın üstühânları bir yerde yatar!" (SN: III/45b:73)*

(1) numaralı örnekte Sivas ilinin Timur zamanından beri harap bir vaziyette olduğu ve bu durumun hâlâ sürdüğü ifade edilmektedir. *-mXş yatar* yapısının diğer örneklerinde ise *yat-* fiilinin gerçek anlamında kullanılıp kullanılmadığı açık değildir. Ancak *-mXş vaziyette ol-* anlamı bu örnekler için de geçerli olduğu düşünülmektedir. Bacanlı'ya göre "*-mXş yatar*"ın birlikte kullanıldığı fiillerdeki sonuçsal anlam *yat-* fiilinin kendi leksik anlamıyla birlikte ortaya çıkar ve öznenin yatay konumuna dair ima ve sezdirme genellikle hissedilir (2011: 78). Bu açıdan (3) numaralı örnekte, insan ölülerinin üst üste dizilmiş ve çatık vaziyette bulunması *yat-* fiilinin yatay pozisyonda gerçekleşen bir eylem olduğu bilgisini sezdirmektedir. Tarihî Oğuz Türkçesinde oldukça seyrek rastlanan *-mXş yatXr* biçiminin, günümüz Türkiye Türkçesinde yerini *-mXş bulunuyor, -mXş vaziyette* yapılarına bıraktığı söylenebilir.

2.2.6. *-(y)Xp yatXr*

-(y)Xp yatXr yapısına günümüz Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde rastlanmamaktadır. *Seyahatnâme*'de orta sıklıkta rastlanılan *-(y)Xp yat-* yapısı, eylemlerin sınırlar arası bir durumda gözlemlenmesini sağlar. Gökçe'ye göre Orhun ve Eski Uygur Türkçelerinde temel anlamında kullanılan *yat-* fiili, Eski Türkçe Dönemi'nin sonlarına doğru anlamsal ve işlevsel bir boşalma sürecine girmiştir. Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde ise *yat-* fiilinin vücutsal konum bildiren temel anlamının kaybolduğu, sürerlik işlevinde kullanılmaya başladığı görülmüştür (2013: 209). Arat, Altay Türkçesinde *-(y)Xp yat-* biçiminin şu anda gerçekleşen olaylara göndermede bulunduğunu dile getirir (1928: 236). *yat-* fiili, başlangıç dönüşümlü [+*başd*] bir fiildir. *-(y)Xp yatXr* yapısında bulunan *yatXr* biçiminin koşaç işlevinde kullanıldığı düşünülmektedir. Nitekim Karakoç, *-(I)p yatır* biçiminin Nogay Türkçesinde görünüş bakımından yüksek odaklı sınırlar arasılık [+*intra*] bildirdiğini, bazı fiillerle birleştiğinde ise yüksek odaklı sınır sonrasılık [+*post*] bildirdiğini ifade eder (2005: 173). *Seyahatnâme*'de *-Xr* biçimiyle kullanıma çıkan *yat-* fiili, ana fiildeki eyleme *"-mış vaziyette, -mış hâlde olmak"* şeklinde bir anlam içeriği kodlamaktadır. Seyahatnâme'de belirli bağlamlarda kullanılan *-(y)Xp yatXr* yapısının, gemilerin limana demirlemesi anlamında oldukça sık kullanıldığı görülmektedir.

(1) *Şuğake kavmi harbe ucuyla öşr verir, üç bin mutî‘ şeklinde âsîlerdir. Beğlerinin ismi (---). Bu kal‘anın bir kapulu liman-ı azîmi var kim bin pâre gemi birer iplik ile* ***bağlanup yatarlar.*** *Sekiz rûzgârdan emîn liman-ı kebîrdir. Karadeniz'in cânib-i edvârında böyle liman yokdur, meğer Balıklava limanı ola. Küffâr asrında bu limândan bir gûne incü çıkarmış (SN: II/ 259a: 62).*

(2) *Mesîregâh-ı karye-i Galata: Bir mürtefi‘ bayır üzre bin hâneli (---) köyüdür kim cümle re‘âyâsı Rûm keferesidir. Bâğı ve bâğçesi cihânı dutup şarâbı firâvândır. Bu mahalde nehr-i Kamçı içinde beş yüz pâre gemi birer halat ile kışlaya* ***bağlanup yatırlar,*** *zîrâ Varna limanı şiddet-i şitâda ne‘ûzubillâh gemiler gark olur (SN: V/31a: 51).*

(3) *Ba‘dehu kadırgalarının dördünü dahi mezkûr kesdiği Değirmen Boğazı'ndan öte Ropoz Burnu tarafına geçirüp dörd pâre kadırgalarıyla Kızılhisâr Burnu'nu dolaşup vakt-i seherde küffâr gemilerinden de görür kim yine Türk liman içinde tentelerin* ***kurup yatır*** *(SN: VIII/250a: 110).*

Yukarıdaki örneklerde gemilerin limana demirlemiş vaziyette bulunması durumu aktarılmaktadır. *-(y)Xp yat-* yapısı, bu kullanımlarda ana fiilde belirtilen eylemin belli bir vaziyette devam ettiğini bildirir. Benzer şekilde aşağıdaki örneklerde de ana fiilin bir hâl içerisinde sürmeye devam ettiği anlamı söz konusudur.

(4) *... yetmişer ve seksener ve yüzer mikdârı gulâmlar bu kavaklara tırmaşup çıkdıkça tâ zirve-i a‘lâlarına vardıklarında kavak ağacının tahammülü olmayup bâr-ı sakîlden hemân ağaçlar Birecik yayı gibi eğilüp ser-nigûn olurken cümle ciğer-kûşeler kavak ağacının dallarına yarasa kuşu gibi sarılup kavak ağacının evc-i âsumâna çıkmış ucu oğlanların ağırlığından tâ yere* ***düşüp yatar*** *(SN: IV/ 287b:169).*

(5) *Andan su'âl etdikde, meğer bunları ol ân harâmî haydukları bozup kırmışlar. Bu âdemi bir seğsâne üzre yükledüp dahi ileri vardık. Bir dere içinde on yedi âdem {leşi} ve bu kadar sepet sandukları ve bu kadar esbâb [u] eskal* ***yıkılup yatır*** *(SN: V/127a: 215).*

(6) *Der-ziyâretgâh-ı şehr-i Kazan: Vilâyet-i Âzerbâycân ki şehr-i Tebrîz-i dilâvîzdir, anın kurbunda bir kubbe içinde medfûn olan Mehemmed fiâm-ı Gâzân bu şehr-i Kazan'dan olmak [ile] Şenbet-i Kazan'dan galat Şâm-ı Gâzân derler. Vâlidesi olan Helam Ban nâm hâtûn bu Kazan'da* ***pişüp yatır (SN:*** *VII/171b:308).*

(7) *... ammâ esbâb ve mâl ve rızık ve hayme vü hargâh u bâr-ı büngâh ve kurulmuş mükellef döşenmiş cergeler yasdıkları âvizeleri (?) ve âlât-ı matbah evâniyle çamur içre pâymâl-i rimâl olup yatır ve niçe yüz haste âdemler olup kimisi hayâtda ac u zâc* ***eğlenüp yatır*** *(SN: VII/ 7b: 11).*

-(y)Xp yat- yapısının *-(X)r* ekiyle kullanımlarında eylemin devamlı bir şekilde sürdüğü bilgisi sunulur. *-(y)Xp yat-* yapısı, *Seyahatnâme*'deki örnekler göz önünde bulundurulursa tüm kılınış içeriğine sahip fiillere getirilebilmektedir. Özellikle bitiş dönüşümlü [+*bitd*] eylemlerle kullanım sıklığı gösterdiği göze çarpmaktadır. Bu sayede bir bitiş sınırına sahip eylemlerin, sınır aşıldıktan sonraki süreçleri gözlemlenebilir. (4) numaralı örnekte, kavak ağacının yere düşmüş vaziyette olduğu bildirilir. (5) numaralı örnekte, insan ölülerinin ve onların kıyafetlerinin üst üste yığılmış bir vaziyette durduğu aktarılır. Her iki

örnekte eylemin bitiş sınırından sonraki durağan evreye vurgu yapılır. (6) numaralı örnekte ise *pişme* eyleminin *olgunlaşma* anlamında kullanıldığı düşünülmektedir. İfadede Helam Ban Hatun'un Kazan şehrinde yetişkinliğe eriştiği bilgisi aktarılmaktadır. (7) numaralı örnekte insanların aç ve çaresizce beklediklerinden bahsedilmektedir.

2.3. Kiplik İşlemcileri

2.3.1. *-mAdAn kal-*

-mAdAn kal- yapısının *Seyahatnâme*'de belirli bir sıklıkta geçtiği görülmektedir. *kal-* yardımcı fiiilinin *-mAdAn* zarf-fiili ile oluşturduğu bu analitik şekil, konuşurun önermede ifade edilen olguyu gerçekleştirme gücünün, yeterliliğinin, olanaklılığının olmadığına işaret eder. *-mAdAn kal-* yapısı, yetersizlik ifade eden bir kiplik işlemcisidir. *-mAdAn kal-* yapısının geçtiği ifadelerde, eylemi gerçekleştirecek olan öznenin içten veya dıştan gelen nedenlerden ötürü eylemi gerçekleştiremediği, bu konuda yetersiz kaldığı ifade edilir. Bu yapının genellikle *-DX* ekiyle üçüncü şahıs çekiminde kullanıldığı görülmektedir.

(1) *... evsâfdan fakîr gulâmda aslâ vücûd-ı insâna benzer bir uzvu kalmayup gûyâ fakîr gulâm-ı pâk, bir nâ-pâk yağ tulumuna dönüp savt-ı hazîni âheng-i zenbûr-ı asele dönüp peder ve mâderi fakîr gulâmın savt-ı hazînin* ***anlamadan kaldılar*** *(SN: I/217a: 354).*

(2) *Cümlemizin içine bir vâveylâ ve vâveledâ ve feza' u çezağ düşdü. Ve cümle ağavâtın hâl-i pür-melâlleri diyer-gûn oldu. Ve cümle hukemâ paşaya* ***ilâc etmeden kaldı.*** *Ve cümle gılmân-ı enderin paşanın sıhhatinden me'yûs oldu. Ol gün paşanın burnu kanayup sehel ifâkat buldu (SN: III/144a: 225) (ilaç veremedi)*

(3) Bu mahalde dahi iki dâne yaban atları görünüp bunları kova kova yetişüp birine hakîr yedi dâne ok urdum, aslâ yıkılmayup her urduğum oklar gûyâ yağ tulumuna girir gibi girüp oklar atın vücûdunda gâ'ib olup atlar kıçların serperek sahrâya kaçardı. Hele hakîr bu atın önün alup tâ gözüne bir hadeng-i Rûmî urunca at depesin yere dikûp oku kırup kalkarken kılıçla atı kıç ayaklarından sinirleyüp artık ***davranmadan kaldı*** *(SN:* VIII/ 189b:3)

(4) Zamân-ı kadîmde kal'adan bir âsâr yok imiş, bir liman-ı azîm olmak ile küffârın ızbandıd gemileri bu limanı kemîngâh edüp âyende vü revende ümmet-i Muhammed keştîlerin dâ'imâ aldığından Rodos'dan Mısır'a gemiler ***gitmeden kalır*** *(SN:* X/ P283a: 361)

(1) numaralı örnekte, oğlan çocuğunda yaşanan fiziksel değişimin anne ve babası tarafından anlaşılamamasından bahsedilmektedir. Burada katılımcı içi bir yetersizlikten söz edilebilir. (2) numaralı örnekte, doktorların paşaya ilaç veremediklerinden bahsedilmektedir. Paşanın hastalığının ilerlemesi ve ilacın çare olmaması sebebiyle ilaç almaya bedenen yeterli görünmemektedir. (3) numaralı örnekte, kılıçla atın ayaklarından yaralayıp atın yerinden hareket edemez hale gelmesi katılımcı içi bir yetersizliği kodlar. (4)

numaralı örnekte, Rodos'ta bulunan korsanların gemileri yağmalamasından dolayı gemilerin Mısır'a gidememesinden bahsedilmektedir. Bu kullanım katılımcı dışı yetersizliğe örnektir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde konuşurun eyleyici için istek ve temennisini bildiren *-mAdAn kalma* yapısı (*bildiğinden kalma, çalışmandan kalma-* vb.) *Seyahatnâme*'de tanıklanamamıştır. *-mAdAn kal-* yapısında bulunan *-mAdAn* ile günümüz Türkçesindeki tanıklardan *-mAdAn*'ın iki farklı yapı olabileceğini düşünülmektedir. *-mAdAn* kal- yapısındaki *-mAdAn*, zarf-fiil işaretleyicisi olarak eklendiği fiilin eyleminin "*-mayacak şekilde kaldığı"*nı ifade ederken *gezmenden kalma* kullanımındaki ana fiilin üzerine getirilen *-mA*, bir isim-fiildir. Burada olumsuzluk anlamından ziyade bir durumun adı olarak (gezme eyleminin adı) kullanılır. Bu sebeple iyelik eklerini üzerine alabilir. *-mAdAn* zarf-fiilindeki *-mA*'nın ise yapıya doğrudan olumsuzluk anlamı kattığı düşünülmektedir. Bu açıdan iki *-mA*'nın birbirine karıştırılmaması gerekir.

2.3.2. *-AcAğI gel-*

Kullanımı oldukça sınırlı olan *-AcAğI gel-* yapısında bulunan *gel-* yardımcı fiili, kılınış bakımından bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir hareket fiilidir. *Seyahatnâme*'den elde edilen verilerde daha çok dönüşümsüz [-*d*] fiil tabanlarıyla uyumlu olan *-AcAğI gel-* yapısı, tüm fiil tabanlarıyla uyumludur. *gel-* yardımcı fiili, ana fiilin gösterim merkezine doğru bir yönelimin olduğunu göstermektedir. Gencan, *-AcAğI gel-* yapısını isteklenme eylemleri başlığı altında değerlendirir (1979: 316). *-AcAğı gel-* yapısının dikkat çekici özelliklerinden biri de *-AcAk* sıfat-fiilinin iyelik ekiyle çekimlenerek *gel-* yardımcı fiiline bağlanmasıdır. Bu durum yardımcı fiilden önce kullanılan ekin bitimli bir ek statüsünde mi yoksa sıfat-fiil statüsünde mi sayılmasının daha uygun olacağı sorusunu akla getirmektedir. *-AcAk* ekinin iyelik ekiyle çekimlenmesi yardımcı fiilden önce kullanılan eklerin sıfat-fiil olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Uzun'a göre biçimlenme süreçlerinden bileşme sürecinde yükleme daha yakın olan fiil ve onun niteleyicisi arasında zamanla güçlü bir bağ kurulur. İki sözcük kendi aralarında sınıflama, sıralama açılarından anlambilimsel olarak bağlantılıdır. Türkçede *iyelikli bileşik* adı altında birleşikler kurulabilmektedir (2006: 41). *-AcAğı gel-* kullanımının da böyle bir birleşim yöntemiyle bir araya getirilmiş olması muhtemeldir. Aslan-Demir, *-AcAk* ekinin kipliğe yakın kullanımları olduğunu vurgulayarak niyet, olasılık, tahmin, çıkarım, tasarı, plan, emir gibi farklı kiplik

yelpazelerinde kullanılabileceğini dile getirir (2008: 45). *Seyahatnâme*'de *-AcAğI gel-* yapısının gelecekteki bir noktaya atıf yapmasından ziyade, öznenin eylemi gerçekleştirme isteğine odaklanılır. Eylem zaman düzleminde konuşma zamanına gönderme yapar.

-AcAğI gel- yapısında bulunan *gel-*, hareket fiili özelliğini kaybederek ana fiilde yer alan eylemin istek boyutunda şu anda/şimdi gösterim noktasında sunulmasını sağlar. *-AcAğI gel-* yapısının şimdiki zamana atıf yapması, *gel-* fiilinin temel anlamında yer alan konuşura doğru olan yönelim özelliği etkili olmuş olabilir. Genellikle *-DX , -Xr ve -mAz* ekleriyle çekimlenen yapı, geçmiş zaman bildiriminde değil, konuşurun eylemi konuşma anında istediğini vurgular. Bu açıdan *-DX* ekinin burada [*-past*] değerde kullanıldığı düşünülmektedir. Rentzsch'e göre *-DX* ekinin [*-intra*] değeri, çoğu kez olayın bakış noktasında güncel olmadığı okunuşuna yol açar ve dolayısıyla "geçmiş zaman" olarak yorumlanır (2019: 4). Benzer şekilde *-AcAğI gel-* yapısına getirilen *-DX* ekinin geçmiş zamana atıf yapmak gibi bir durumu söz konusu değildir. Burada *-DX* işaretleyicisinin zamandan bağımsız olgusal bir değerde kullanıldığı söylenebilir. Tıpkı otobüsün geldiğini görüp "Otobüs geliyor." veya "Otobüs geldi." şeklinde aynı olgusal duruma gönderme yapan iki farklı biçimin benzer duruma gönderme yapması gibi *-DX* eki, burada zaman açısından nötr değerdedir. Bu nedenle *-AcAğı geldi* ve *-AcAğı gelir* arasında anlamsal ve işlevsel açıdan bir farklılık söz konu değildir.

> *(1) "Bire Hünkârım dönmeden gönlüm bulandı,* ***kusacağım geldi,*** *edebde sikime sıçarsın, bire pâdişâhım başın içün o da geldi!" deyince gülmeden bî-tâb u bî-mecâl olup bu latîfeden safâ edüp hakîre kırk sekiz altun ihsân eyledi (SN: I/ 72a:118).*
>
> *(2) Hakîr bu hâle vâkıf olup ol bâzârda muhayyer bâzâr* ***merhûm olacağım geldi****. Buna bile gıbta edüp tama'-ı hâma düşdüm. Allâhümme yessir, yâ Müyessir (SN: IX/ Y360b:392).*
>
> *(3) Hattâ üstâd-ı nakkaş arz-ı ma'rifet içün bu deyr içre bir tarafa cennet-i me'vâ ve bir tarafa cehennem ve derkü'l-esfel çâh-ı gayyâ tasvîri edüp cennetde hûrî ve gılmân ve firdevs ve huld-i berîn ve ılliyyîn ve adn ve sidre-i müntehâ gösterüp bir tarafına arş u kürs ve levh [u] kalem dahi gösterüp gûnâ-gûn kasr-ı müzeyyenler içre ehl-i cennetin hûrî ve gılmân ehl-i ıyâlleriyle ayş [u] işretlerin tahrîr etmiş kim hemân gören âdem ol ân rûh teslîm edüp* ***cennet-i me'vâya gideceği gelir*** *(SN: V/ 106a: 178).*
>
> *(4) Bu elfâz-ı dürerbâr-ı Zebûr'u kaçan erganon ile yâhûd hoş-elhân savt-ı hazîn ile ruhbân ve sıbyânlar okudukda âdemin aşkından vâlih* ***mest olacağı gelir,*** *zîrâ bu âyetleri ilm-i mûsîkârî üzre sofyâne usûliyle okundukda âdem inşirâh-ı sadr-ı zevk-i derûn bulur, ve's-selâm. (VII/122)*

-AcAğI gel- yapısı, kimi durumlarda eylemin konuşur tarafından istem dışı veya beklenmedik şekilde gerçekleştirildiğini ifade eder. (1) numaralı örnekte konuşurun istemeden yaptığı bir eylemden bahsedilmektedir. Eylem öznenin bilinci dışında

kendiliğinden konuşma noktasında gerçekleşme sınırına yaklaşmıştır. (2) numaralı örnekte konuşur odaklı bir istek anlamı söz konusudur. (3) ve (4) numaralı örneklerde konuşur odaklı istekler 3. tekil şahıs çekimiyle sunulmuştur. Burada varsayımsal bir durum söz konusudur. Konuşur gerçek dışı düzlemde olası bir istekten bahsetmektedir. Bu kullanımları günümüz Türkçesine *"insanın …-acağı gelir"* şeklinde aktarımı yapılabilir. Günümüz Türkiye Türkçesinde *-AcAğI gel-* yapısının kullanımları yazılı dilde ve ağızlarda tanıklansa da, buna benzer yeni bir ifade daha ortaya çıkmıştır*: -AcAğI tut-*. Bu iki yapı arasında anlamsal farklılıklar bulunmaktadır. *-AcAğI tut-*, her zaman gerçekleşmesi arzulanan bir isteği değil aynı zamanda *bir işe başlama, bir işin içinde olma* anlamlarına da sahiptir. *-AcAğI tut-* yapısında genellikle eyleme başlanmıştır ancak bu durum, eylemi gerçekleştiren öznenin çevresi tarafından hoşnutsuzlukla karşılanır. *-AcAğI gel-* yapısının olumsuz kullanımları ise genellikle *-mAz* işaretleyicisiyle yapılır ve katılımcının eylemi iten veya dıştan gelen nedenlerle gerçekleştirmemeye yönelik güçlü isteği söz konusudur.

> (5) *Andan şâh-ı İrân-zemîn Câmi'-i cihân Şâh Emîn: Azamet-i Hudâ tâk-i kisrâdan nişân verir bir binâ-yı âlîdir kim gûyâ Mısır'da Tahir Baybars Câmi'idir. Bir minâreli ve harem-i zîbâlı Kâşî çîn ile ârâste ve evce ser çekmiş kıbâblar ile pîrâste ve cümle der-i dîvârları beyâz ve musaykal ve mücellâ Hıtayî kâğız-misâldir. Beyz-âsâ câmi'-i zîbâdır kim içinden incinenlerin **çıkacağı gelmez** ammâ Şi'îlerin **gireceği gelmez.** Zîrâ mihrâbı önünde bir hıyâbân-ı İremi var kim felekde mislin Melek Ahmed Paşa görmemişdir (SN: II/298b: 123).*
>
> (6) *Edirne'de merhûm olup na'ş-ı şerîfin Bursa'ya getirüp bu câmi'in sâhasında medfûndur, ammâ câmi'-i pür-envârı eyle rûhâniyyetli câmi'-i dilküşâdır kim âdem oğlanı şeb [u] rûz i'tikâf niyyeti ile yatup kalkup **taşra çıkacağı gelmez**. Tâ bu mertebe câmi'-i münevverdir ve iki kubbe ve kıble kapusundan mihrâba tûlu yüz elli ayakdır ve arzı altmış ayakdır (SN: II/ 224b: 13).*

(5) numaralı örnekte, ifadede bahsedilen eylemlerin, eylemi gerçekleştirecek kişiler tarafından güçlü yönde istenmediği anlamı söz konusudur. (6) numaralı örnekte, camiye gelenlerin gece ve gündüz caminin içinden dışarı çıkmak istememelerinden bahsedilmektedir. Bu örneklerde eylemin bahsettiği oluşun tersi yönünde bir istek söz konusudur.

2.3.3. *-AsI gel-*

Seyahatnâme'de bitimli fiil yapılarında kullanımı bir yerde tanıklanan *-AsI gel-* yapısı, genellikle *-mAz* ve *-DX* işaretleyicileriyle kullanılma eğilimi gösterir. *-AsI gel-* yapısı, eylemin kılıcı tarafından gerçekleştirilme isteğine atıf yapar. *-AsI* biçiminin kökenine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Çağatay *-AsI* biçiminin *-A* zarf-fiil ekine *-sI* iyelik eki

eklenmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (1947: 545). Korkmaz *-AsI* biçiminin *–ġa/-ge gereklilik/dilek, gelecek zaman eki + -sıġ/-sig gereklilik, gelecek zaman isim fiil ekinden* türediği görüşünü savunur (1968: 33). *Seyahatnâme*'de *-mAz* ekiyle tanıklanan *-AsI gel-* yapısı, eylemin gerçekleştirilmesine duyulan gönülsüzlüğü ifade eder. Bu açıdan olumsuz yönde bir istek anlamı söz konusudur. Ancak eylemin yapılmamak istenmesi, bağlamda olumlu bir anlama gelebilir. Günümüz Türkçesinde *-AsI gelmez* yapısının olumlu ifadelerde kullanımlarında "*insanın ...-ası gelmez"* şeklinde deyimleşmeye giden bir öbeksel yapı oluşturduğu görülür.

> *(1) Bu evlâd-ı püserân-ı ciğer-kûşe-i müslimîni guzât-ı müslimîn bu hâlde görüp "Bire urun gâzîler" deyince tarfetü'l-ayn içre cümle kıssîs [ve] bıtrîk ve ruhbân ve patirgâh-ı günâhkârlara bir kılıç urup bu câmi'i feth edüp Memi Paşa bu deyrün mihrâbın velî edüp Fethiyye nâmında bir câmi'-i zîbâ-yı pür-nûr etmişdir kim âdem derûn-ı câmi'den* ***çıkası gelmez*** *(SN: VI/ 67a: 113).*

(1) numaralı örnekte, insanın camiden çıkmak istemediği ifade edilmektedir. Camiden çıkmak istememesi, onun güzelliğinden kaynaklanmaktadır.

2.3.4. *-mAğA ko-(mA)-*

-mAğA ko-mA yapısı, eylemlerin dıştan gelen bir zorunlulukla gerçekleştirilmediğini işaretler. *ko(y)-* fiilinin *bırakmak* temel anlamı dışında *izin vermek, müsaade etmek* gibi mecaz anlamları da bulunmaktadır. Ancak bu anlamları *Türkçe Sözlük*'te geçmemektedir (2011: 1491-1492). *Tarama Sözlüğü*'nde *ko(y)-* fiilinin anlamları arasında *izin vermek, serbest bırakmak, salıvermek* anlamlarından bahsedilmektedir (1983: 143). *ko-* fiilinin zorunlu alması gereken ögelerden biri *-A* durum ekli bir hedef ögesidir. *ko-* fiilinin *-mAğA* yapısıyla birleşiminde, fiil içeriğinde bahsedilen eylemin dışardan gelen bir talimatla bırakıldığı, yapılamadığı anlamı sunulur. Genellikle bu yapı olumsuzluk işaretleyicisi *-mA* ile kullanılır ve bahsedilen eylemin dıştan gelen bir uyarıcı tarafından engellendiği anlatır.

> (1) *Hemân Melik Dârâ emr edüp câriye-i hâmileyi bir gün mu'allaka eyleyüp* ***vaz'-ı haml etmeğe komadılar.*** *Ertesi câriyeyi indirdiler (SN: IV/213a: 46).*
>
> (2) *Hemân gâzîler mukaddemâ alınan firkatelere şahbâz yiğitler dolup "Avanta" deyü kâfirler üzre vardıkda, hemân kâfirler beş altı pâre firkate ile boğaz ağzına cân atdılar, ammâ iki tarafda bin aded tüfeng-endâz* ***kuş uçurmağa komazlar*** *(SN: V/ 145b: 247).*
>
> (3) *Ammâ bu topun öbir ağaç toplar gibi arabaları yokdur. Hemân bir kilim kadar kara meşe kütükleri ve pelîdden kalın tahta kızaklar üzre durur. Ol kızakların dahi demirden kavî halka kulpları var, ikişer tekerlekli arabalar üzre bu ağaç havân topları urganlar ile bağlayup ardı sıra arabaya içi boş oyulmuş gemi serenlerin kuyruk gibi bağlayup meselâ hevâyî fişekler*

gibi bu serenler top atıldıkda eğri büğrü ***gitmeğe komaz*** *içi boş çam seren direklerdir (SN: VII/ 131b: 118).*

ko- fiilinin dış katılımcının eylemi gerçekleştirme yönünde izin verdiği bağlamlarda genellikle ön fiil olarak kullanıldığı görülür. Örneğin *ko alsın, ko gelsin* gibi yapılarda *ko-* fiilinin ön fiil olarak eylemin bir dış katılımcı tarafından gerçekleştirilmesinin talimatının verildiğini işaretler. Bu tarz yapıların, İngilizcede görülen "*let's go, let's decide*" şeklindeki yapılara benzer bir anlam ve işlevde kullanıldığı söylenebilir. *ko-* fiili bu işlevini günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde *bırak-* fiiline terk etmiştir. (1), (2) ve (3) numaralı örneklerde, eylemlerin gerekli iznin olmaması nedeniyle gerçekleştirilemediği anlamı söz konusudur.

2.3.5. *-mAk görün-*

-mak görün- yapısı, günümüz Türkiye Türkçesinde tanıklanamamaktadır. *görün-* fiili bir denetleme fiili değildir. *Seyahatnâme*'de *-mAk* mastarıyla çekime giren *görün-* fiili, konuşurun eylemin içerdiği bilgiye bir olasılık veya ihtimal olarak yaklaştığı dile getirilir. Bu yapı, günümüz Türkçesine *"-ması muhtemel/olası"* şeklinde aktarılabilir. *görün-* fiili, kılınış değeri açısından bitiş dönüşümlü [+*bitd*] bir eylemdir. *-mak görün-* yapısında *görün-* fiili kendi gerçek anlamından sıyrılarak epistemik kipliğin alt alanında bulunan çıkarım, olasılık kiplik türlerini işaretlemektedir. *görün-* fiili burada gerçek anlamının dışında soyut düşüncelerin olasılık değerlerini işaretlemektedir.

(1) *Ve vâkı'amda Murâd Hân'ın "Sen de ol ekmekden ye!" dediği Allahu â'lem ecel-i müsemmâmız tamâm olduğu günlerde biz de* ***şehîd olmak görünür.*** *Bu vâkı'ayı Melek Paşa kendüsü görüp kendüsü ta'bîr etdi. Hakîr eyitdim "Sultânım, bu vâkı'ayı bana söylediniz (SN: III/182b: 282).*

(2) *"Bizde bir şey yokdur. Boş tobra gibi bir kişiyim. Ve evliyâlara kerâmet göstermek avretler hayz bir şey göstermek gibidir ve âhirete* ***intikâl etmek görinür.*** *Varın kuzular bende bir kerâmet yokdur!" deyü ricâlar eder (SN: VII/ 106b: 188).*

Yukarıdaki örneklerde *görün-* fiili temel anlamından farklı olarak eylemin gerçekleşmesinin bir ihtimal dâhilinde olduğunu bildirir. (1) numaralı örnekte konuşurun gördüğü rüya sonrası, onun olası şekillerde yorumladığı görülür. Bu ifade, günümüz Türkçesine *"şehit olmam muhtemel"* anlamında aktarılabilir. Konuşur, gerçek dışı düzlemde eylemin gerçekleşme olasılığından bahseder. (2) numaralı örnekte, Evliyâlara keramet göstermenin manasının *ölmek* şeklinde yorumlanacak olası bir anlama sahip olduğu dile getirilmiştir. Buradaki önerme, olasılık değerinde sunulmuştur.

2.3.6. *-dXğXna bak-(mA)-*

Seyahatnâme'de bitimli tek bir örneğine rastlanılan *-dXğXnA bak-mA* yapısı, eylemin üzerinde durulmaması/önemsenmemesi gerektiğine dair bir konuşur tutumunu ifade eder. *bak-* fiilinin *gör-* fiilinin aksine, aksiyon anlam içeriğine geliştiği, bu sebeple *dikkat et-, kontrol et-, önemse-, bakım yap-, yetiştirme* gibi anlam alanlarına gelişebilir. Günümüz Türkçesinde *bak-* fiilinin *dikkat et-, önemse-* anlamlarında kullanıldığı örnekler de söz konusudur: *icraata bak-, aslına bak-, lafına bak-* vb. *Seyahatnâme*'de *-dXğXnA bak-mA* şeklinde kullanılan yapıda, katılımcı-dışı rica yollu bir istek anlamı söz konusudur.

(1) *Melik Sırfeyâîl eyitdi. "Yâ Resûl-i Hudâ! Bu İblîs-i telbîsin şimdi belî* ***dediğine bakma****. Senden sonra bize ve ümmetlerine belâ olur!" (SN: IV/393b: 327)*

(2) *... ammâ küffârın bu haber topları* ***atdığına bakmayup*** *cümle yorgun atlarımızı tebdîl edüp dinç atlara süvâr olup ol gün ol gece yine cânib-i garba göz açdırmayup çapdık (SN: VI/ 184b: 316).*

(3) Ecinne kavmi dahi tılsımât-ı Kamerü'l-kumdan boşanup cümle küffârı sar'a zahmeti gibi ecinne dutu[p] niçe bin küffâr anda dahi helâk olup Salsal kral-ı dâll ile Mâlik Eşter kalup âhır-ı kâr Salsal la'în Mâlik Eşter'i bir hadeng-i sertîz ile mecrûh edince hemân kırk altıncı hamle Mâlik Eşter hazretlerine değüp Salsal'ın sîne-i pür-kînesine bir hadeng-i eşterî eyle urur kim okun yalmanı arkasından iki karış taşra çıkup fi'l-hâl Mâlik Eşter kendi ***zahm-âlûd olduğuna bakmayup*** *Salsal-ı la'în üzre at bırağup başını kesüp dişlerin çıkarır (SN: VII/ 132b: 237).*

(4) Hakkâ ki yine bir cezîre-i bî-amân olduğundan gâzîlerinin her ***etdiklerine bakmayup*** *dâ'imâ müsâmaha ederler (SN: VIII/ 343b: 377).*

(1) numaralı örnekte, dışarıdan gelen rica yollu bir istek anlamı söz konusudur. (2), (3) ve (4) numaralı örneklerde, *-dXğXnA bak-mA* yapısının yan tümcelerdeki kullanımları sunulmaktadır. Bu örneklerde *-dXğXnA bak-mA* yapısının yan tümcede kullanıldığı örneklerde, belirtilen eylemin iç katılımcı tarafından önemsenmemesi sonucunda meydana gelen olumsuz bir durum aktarılmaktadır.

2.3.7. *–(y)A bil-*

Türk dillerinde deontik ve epistemik kiplik işaretleyicisi olan *-y(A) bil-*, Eski Uygur Türkçesinde nadir de olsa katılımcı içi olasılık değerinde kullanılmaya başlamıştır (Rentzsch 2015: 88). Erdal, Eski Türkçede en eskicil dört yardımcı fiilden biri olarak gördüğü *u-* fiilinin öznenin yeterliliği (subject's ability) anlamında kullanıldığından bahseder. *u-* fiilinin olumsuz biçimi, zamanla imkânsızlığı, yetersizliği ifade eden kaynaşmış bir morfeme dönüşmüştür (2004: 248). Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesinde *-y(A) bil-* şeklinin 4 farklı

alamorfu olduğunu dile getirir. Ancak bu özelliklerin bir veya ikisinin değişik saha ve etnik unsurlarla koyulaşması, mevcut temayülleri ikiye ayırmıştır: "*Böylece bunlardan -abil-/-ama- Osmanlı Türkçesi ve günümüz Türkiye Türkçesinde olumlu ve olumsuz iktidar ve imkân fiilleri meydana getirmiş, - bil-, -ıp bil-, -a bilme-, -ıp bilme- şekilleri ise Türkmen ve Azeri Türkçelerinin bariz özelliği halinde kesinleşmiştir"* (Korkmaz 1959: 124). Banguoğlu, *-y(A) bil-* şeklini, fiile getiriliş sıralamasından dolayı yapım eki olarak değerlendirilebileceğinin altını çizer: "*Olumsuzluk ekini işlevsel eklerin başladığı sınır olarak kabul edersek o zaman -abil'in olumsuz yapılarda eylem tabanına olumsuzluk ekinden daha yakın oluşunu ancak onu yapım eki olarak kabul edersek açıklayabiliriz"* (2011: 452). Benzer şekilde Güven olumsuz eki *-mA*'dan önce gelen yeterlik, izin ve olasılık anlamları taşıyan *-y(A) bil-* unsurunun, yapım eki olduğunu savunmaktadır. *-mA* olumsuzluk ekinden sonra gelen ve sadece olasılık gösteren *-y(A) bil-* yapısının ise çekim eki olduğu ve melez bir zaman/görünüş/kiplik öbeğinde yer aldığı ileri sürmektedir (2001: 84). Cinque *-y(A) bil-* yapısının fiile yakınlığına ve uzaklığına göre kiplik anlamının değişebileceğini ifade eder (1999: 47-48).

bil-, mental bir fiil olarak yardımcı fiilleşme özelliği gösteren diğer fiiller gibi gerçek hayattaki bir hareketin, konumun, durumun ifadesi olmaktan çok idrak, anlayış, kapasite gibi bilişsel bir süreçten bahsetmektedir. *bil-* fiilindeki bu soyut anlam alanı, onun zaman temayüllerinden çok daha soyut bir kavram olan yeterlilik, olasılık, imkân şeklindeki anlam alanlarına gelişmesini sağlamıştır. Üzüm, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bir eser olan *Kısas-ı Enbiya*'da *-y(A) bil-* yapısının yalnızca yeterlik bildirdiğinden bahsetmiştir (2017: 142). *Seyahatnâme*'den elde edilen veriler *-y(A) bil-* yapısının katılımcı içi, katılımcı dışı bir yeterlik işlevine ve epistemik yorumlara imkân sunduğunu gösterir.

> (1) *"Sultânım, inşâallâh ne gün teveccüh buyurursun ve ne kadar deve yükü getürelim?" derler. Anlar dahi buyururlar kim, "Hakîr ancak bir deve* ***getürebilürüm****. Sizler dahi tedâriklerinizi görün!" buyururlar (SN: X/P270a: 329)*

> (2) *Beğ eyitdi, "Bolay kim Evliyâ Çelebi, şu Boğdan tahtına* ***oturabileydim****, zîrâ bu beğliğe kâmil üç bin kîse mâlımız gitdi!" dedikde (SN: V/102a:170)*

(1) numaralı örnekte *-y(A) bil-*, *-Xr* eki ile eşdizimlenerek bir olasılık anlatmaktadır. Konuşur, dinleyiciye yalnızca bir deve getirme olasılığının olduğundan bahseder. Ancak bu anlam, yeterlik okumalarına da açıktır. Savaşır'a göre, *-Xr* eki, *-y(A) bil-* yapısının içerdiği yeterlik anlamını, bilgi kipliği alanına kaydırmaktadır. Her iki unsur, eyleme olan tutumu, hem katılımcı içi bir yeterlikten hem de olasılıklar dünyasına ait bir düzlemden sunar

(1986:140). (2) numaralı örnekte, katılımcı dışı bir yeterlikten bahsedilmektedir. Konuşurun tahta geçmesi dışarıdan gelen bir itki nedeni ile gerçekleşememektedir. Yapıya getirilen *-A* işaretleyicisi, eyleme yeterli olma durumunun bir istek düzleminde olduğunu işaret eder. Evliyâ Çelebi, gezdiği coğrafyalarda farklı etnik kökene sahip halkların konuşmalarını metne aktarma konusunda oldukça titiz davranmıştır. Oğuz temelli Türk dilinin doğu kolunu oluşturan Azerbaycan Türkçesinde *-y(A) bil-* yapısının olumsuzu *bil-* fiilinin üzerine getirilen *-mA* ve benzer işlevlerdeki olumsuzluk ekleri ile yapılmaktadır (Rüstemov 1965). Seyahatnâme'de Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinin anlatıldığı bölümlerde, metin bağlamında *-y(A) bil-* yapısının olumsuz biçiminin *–(y)A bilme-* şeklinde sunulduğu gözlemlenmektedir. Bu kullanımların, Osmanlı Türkçesinin karakteristiğini yansıtmadığını belirtmek gerekir.

(3) *Hân eyitti: "Evliyâ akam, bu mizim çaşıtlarımız şâhdan ve bizden donluh giyerler ve çörek yerler. Her biri tekmîl-i fünûn etmiş Arab u Hind ü Özbek Tatar seyyâhı çaşıtlardır. Gayri zamân haber aparırlardı. Şimdi sizin hânınız zamânında niçe* ***haber aparabilmezler*** *(SN: IV/303a: 193)*

(4) *Hoca Bahtiyâr-ı ihtiyâr eydür: "Evliyâ akay, eyle ise Âl-i Osmân İpşir'in katliyle İrân-zemîne yahşı hörmet edipdir. Biz İpşir havfından hânemizde râhat* ***yatabilmezdik!***" *(SN: IV/293b: 179)*

(5) *Ammâ hânım Van şehri kazgan min kepçe olmışam Îzid-i Yezdân ve Perverdigâr hakkiyçün ve kırmızı Murtezâ Alî'nin pâk rûhiyçün bu kadar cüst ü çâlâklik edüp çaşıtladım, yek zerre* ***haber aparabilmedim*** *ki sefer ne canibe* ***ola bilmedim"*** *deyü cevâb-ı nâ-savâb verdikde, Kayıtmaz Hân hâkire hitâb-ı müstetâb edüp eydür (SN: IV/302b: 193)*

Yukarıda aktarılan örnekler, 4. ciltten elde edilmiştir. Evliyâ Çelebi, bu ciltte Irak ve Doğu Anadolu bölgelerine gerçekleştirdiği yolculukları anlatmaktadır. Bu açıdan örneklerin Azerbaycan Türkçesi sahasının bir dil özelliğini yansıttığı söylenebilir. Nitekim diğer ciltlerde *-y(A) bil-* yapısının olumsuz şeklinin *–(y)AmA-* olarak geçtiği gözlemlenir. Aşağıda sunulan (6) numaralı örnekte, konuşurun eylemi gelecekte tekrar gerçekleştirmeye yönelik şüphe ve kaygıları vardır. Konuşur, Erdel seferine gittiği için tekrar Cuma namazına gitme durumunun olasılık dahilinde olduğunu dinleyiciye aktarmaktadır. (7) numaralı örnekte ise İmar Hüseyin camisini yeniden imar etmeye kimsenin cüret edemediği, katılımcı dışı bir yeterlik okumasına imkân sunmaktadır.

(6) *Bugün biz âhir cum'amız kılalım. Zîrâ artık Erdel seferine girîriz, cum'a namâzın* ***kılamazız.*** *Elbette benim câmi'ime gitmek gereksin" deyü on dokuz Venedik altunu ihsân etdikde, Hakîr: "N'ola sultânım, gidelim ammâ sâ'ate baksınlar, vakt-i salâte ne kalmış görsünler" (SN:V/185a: 312)*

(7) *Ammâ devlet-i Emeviyye'de İmâm Hüseyin'i bir kimesne* ***imâr etmeğe cür'et edemezlerdi.*** *Ammâ devlet-i Abbâsiyân'da niçe hulefâlar ve el-Mütevekkil Alallah halîfe ve Hârûnu'r-Reşîd ve Adudu'd-devle ve niçe mülûk dahi tevsî' ü ta'mîr ü termîm ederlerdi (SN: IV/ 350b: 266).*

2.3.8. *-mXşA benze-*

-mXşa benze- yapısında, *benze-* kendi anlamında değil mecazî olarak *görünmek* anlamında kullanılmaktadır. Bu açıdan analitik şekil, eylem bilgisinin algısal delile dayalı kanıtlar sayesinde edinildiğini sunan bir kanıt kipliği işlemcisine dönüşmüştür. Benzer şekilde yapıda bir olasılık anlamı söz konusudur. Konuşur, algısal delillerle temellendirdiği görüşünü olasılık düzleminde aktarır. Bu açıdan *–mXşA benze-* yapısında kanıt ve epistemik kiplik alanları iç içe bir şekilde sunulur. *Seyahatnâme*'de iki yerde kullanımına rastlanan *-mXşA benze-* yapısı, günümüz Türkiye Türkçesinde yazı dilinde kullanımına rastlanan bir yapıdır.

(1) *Ve tiryâkî şerbeti ve fışfış şerbeti ve imâm şerbeti ve darçınlı hacı şerbeti ve Üsküdar iskelesi başında karanfilli Göle (?) şerbeti bunlar meşhûr-ı âfâkdır. Ammâ Tahtakal'a'da Bülbül Ermenî şerbeti âdemi bülbül edüp hayât verir. Ammâ Unkapanı'nda Arnavud Kâsım şerbeti, Kâsım gününde âdemi kızdırup çarmıh ipde oynadır, lezîzdir, ammâ başdan aklı zâ'il edüp ayakda temel komaz. İslâmbol'da bir âdem eğri yürüyüp sendirese "Kâsım günü şerbeti* ***içmişe benzer."*** *deyü darb-ı mesel olmuşdur (SN: I/172a: 281).*

(2) *"Ceddim rufuçun bu ev benim aba ve dedelerimden kalmışdır" deyü ceddine yemîn edüp vakfullah hâneyi mülk-i mevrûsumdur, deyü feryâd ile dîvânı kapatdı. Gınâyî Efendi eydür: "Adam sen yeni emîr* ***olmuşa benzersin*** *(SN: III/111b: 174).*

benze- fiilinin sözlüksel olarak zorunlu istem değerleri, eyleyici ve hedef olmak üzere iki tanedir. İsteminde hedef ögesi olduğu için yönelme hâli eki almış bir sıfat-fiille birleşen *benze-* fiili, isteminde hedef ögesi bulunmayan başka ana fiillere getirilerek ana fiilin varsayılan bitmişlik bilgisinin algısal delillerle edinildiğini sunar. Yukarıdaki örneklerde, konuşurun eylemi bizzat görme yoluyla elde ettiği bilgisi sunulur.

2.3.9. *-mXşA dön-*

-mXşA dön- yapısı, "*sanki mış gibi olur, sanki -mXşa benzer*" anlamlarında gerçek dışı varsayım bildiren bir bilgi kipliği işaretleyicisidir. Ana fiilin konuşur tarafından gerçek dışı bir düzlemde varsayıldığını bildirir. *-mXşA dön-* yapısına *Seyahatnâme*'de üç yerde rastlanır. *dön-* fiili, dinamik dönüşümsüz [-din], [-d] bir kılınış içeriğine sahiptir. *-mXşA dön-* yapısının burada *"-mXş gibi oldu, -mXşa benzedi"* şeklinde bir anlamı karşıladığı

düşünülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde de *-mXşA dön-* kullanımlarına deyimselleşmiş ifadelerde rastlanmaktadır.

> *(1) … yaykadıkları esbâb-ı köhne eğer zamân ile la'lgûn ve sebiz-gûn ve nîlgûn ve esved levn ve beyâz levn ise hemân kim bu buhayrede bir esbâb yaykana, bi-emrillâh eğer beyâz ise ve eğer kırmızı ve siyâh ise ol mertebe her rengi tâzelenir kim gûyâ* ***henüz sabbağ boyacı destinden çıkmışa döner****. Ekseriyyâ hindîler bu buhayrede fenâ bulup lekelenmiş esbâbları gasl edüp ter u tâze olur. Cümle halk bu esrâra vâkıfdır (SN: V/23a: 38).*
>
> *(2) Bu râhlara nâzır kat-ender-kat hücreler ve gûnâ-gûn maksûreler vardır. Ve dîvânhâne ve zîr-i zemînler var kim her birine biner ikişer biner benî âdem sığar. Ol çölistânın şiddet-i hârında içine dâhil olduğumuzda* ***gûyâ*** *Bağdâd-ı behişt-âbâd serdâblarına* ***girmişe döndük*** *(SN: IX/Y272a: 293).*
>
> *(3) Bir kerre derûn-ı dilden ve cân [u] gönülden tevbe eden günâh etmemiş gibi olur. Bir kul her kande tâ'ib ü tâhir olsa* ***ana rahminden doğmuşa döner****. Hemân i'tikâd ile tâlib olmak gerek (SN: X/Y294b: 323).*

Seyahatnâme'de oldukça az kullanım sıklığına sahip olan *-mXşA dön-*, genellikle bir durumu, hâli mecazî olarak anlatmak için benzetme yoluyla oluşturulmuş ifadelerde kullanılmaktadır. Bunları deyim olarak değerlendirememekle birlikte *-mXşA benze-* yapısına benzer bir kullanım işlevi olduğu düşünülmektedir. *-mXşA benze-* yapısına benzer yönü, eylemin sunulduğu bilginin kaynağı konusundadır. Ancak *-mXşa benze-* yapısından farklı olarak *-mXşA dön-* yapısında eylem olasılık düzleminde değil, varsayım düzleminde sunulur. *-mXşA dön-* yapısı, genellikle fiilsel yönelim bildiren *çık-*, *gir-* gibi fiillerle ve *doğ-* gibi başlangıç dönüşümlü [+*başd*] fiillerle kullanılmıştır. (1) numaralı örnekte, gölde yıkanan çamaşırların renklerinin tazelendiğini, boyacının kutusundan çıkmış kadar canlı ve renkli göründüğü bildirilir. Cümlede kullanılan *güya* zarfı, eyleme konuşur odaklı bir varsayım anlamı da katmaktadır. Benzer şekilde (2) numaralı örnekte, çöle girmek, Bağdat'ın sonsuz büyüklükteki cennetlerine girmeye benzetilmektedir. Bu konuşurun gerçekdışı düzlemde varsaydığı bir hayaldir. *Güya* zarfı da bu durumu desteklemektedir. (3) numaralı örnekte, Allah'a temiz olarak dönenlerin yeniden doğmuş gibi olacaklarından bahsedilir. Benzer şekilde bu kullanımda da konuşur odaklı gerçekdışı bir varsayımdan bahsedilmektedir.

SONUÇ

Türk dilleri, tarihsel süreç boyunca gramatikal işlemci olarak yalnızca eklerden değil, analitik şekillerden de faydalanmıştır. Analitik şekiller, dilin ihtiyaçları doğrultusunda üretilmiş, zamanla dilin bir parçası haline gelerek daha geniş kullanım imkânlarına sahip olmuştur. Analitik düzlem, Türk dillerinde önemli gramatikal paradigmalara sahip yapıları barındırır. Analitik fiil yapıları, ana fiile fiilimsi ekleriyle bağlanan yardımcı fiilden oluşan morfo-sentaktik dizilerdir. Bu çerçevede ele alınacak olan analitik fiil yapıları, gramerleşme olayı ile birlikte dile yeni çekimsel, türetimsel unsurlar kazandıran kaynak yapılardır. Türk dilinin tarihsel dönemlerinden biri olan Osmanlı Türkçesi ile ilgili yapılan dil çalışmaları oldukça sınırlıdır. Nazım ve nesir dilinin görece ağır olması, Türkçenin sınırlı şekillerde yazı diline yansıtılması, Türkçenin yapısal özelliklerinin görece örtük kalmasına neden olmuştur. Çalışma Osmanlı Türkçesinin fiil çekim sisteminin anlaşılması ihtiyacından doğmuştur. Çalışmada analitik fiil yapıları, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 10 ciltlik nesir tarzda yazılmış metninden elde edilmiş örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Seyahatname'den elde edilen veriler, günümüz Türkiye Türkçesi için tipik olmayan yapıları da barındırmaktadır. Bu açıdan Osmanlı Türkçesi, farklı analitik şekillerin kullanımına sahne olmakta, kılınış, görünüş-zamanlı, kiplik olguları açısından ilginç malzemeler sunmuştur. Üzerinde durulan analitik şekillerin bir kısmı Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılarak verilmiş, böylece yapı ve işlev arasındaki benzerlikler ve karşıtlıklar ortaya çıkarılmıştır.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nden elde edilen verilerin ışık tuttuğu sonuçlar, analitik fiil yapılarının sözlüksellikten gramerleşmeye uzanan bir değerde işlem gördüğünü ortaya koyar. Analitik fiil yapıları, dilin ara alanları olarak adlandırılan morfo-semantik ve morfo-sentaktik alanlarında işlev görür. Analitik fiil yapıları, ana fiile fiilimsi ekleriyle bağlanan bir yardımcı fiilden oluşan, çeşitli dilbilgisel işlevlerde kullanılan morfo-sentaktik düzeydeki gramatikal unsurlardır. Eklemeli diller sınıfına giren Türk dillerinin, gramatikal işlevlerde analitik yapılarını kullanması, bu alanda bulunan yapıların çoğu zaman göz ardı edilmesine veya anlamsal ve işlevsel özelliklerin iç içe geçtiği terimlerle (birleşik fiil) dilbilgisi kitaplarında yer bulmasına yol açmıştır. Genel dilbilim literatüründe fiil birleşmeleri olarak bahsedilen diğer yapıların analitik fiil yapıları ile benzerlikleri ve birbirlerinden ayrılan

yönleri gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın derlemini oluşturan *Seyahatnâme*'den elde edilen unsurların aynı gramatikal derecede ve işlevde kullanılmadığı tespit edilmiştir. Analitik fiiller, yapılarına göre fiilimsi eklerinin isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil olmalarına göre tasnif edilmiştir. İşlevlerine göre ise taşıdıkları anlamsal içeriğin kılınış, görünüş-zamanlı veya kiplik değerde olup olmamasına göre sınıflandırılmıştır. Analitik fiil yapılarının en temel parçasını oluşturan ve yapıya anlamsal açıdan katkı sağlayan yardımcı fiillerin durumu tartışılmıştır. Buna göre yardımcı fiillerin evrensel olay şemalarından seçildiği ve bir dizi gramerleşme sürecine konu oldukları tespit edilmiştir. Bu eğilim, gramerleşme teorisinin tarihsel süreçte fiziksel nesnelerin oluşlarını, hareketlerini, duruş pozisyonlarını, algısal durumlarını bildiren fiillerin anlamsal ve sözdizimsel düzlemde yaşadıkları kayıplarla ilişkilendirilmiş, belirlenen işlevsel değişimler gramerleşme teorisiyle ilgili genel eğilimlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin *yat-* fiilinin iki evreden oluşan başlangıç dönüşümlü bir pozisyon fiili iken *-(y)Xp* zarf-fiiliyle birleşerek ana fiilin kılınış içeriğine göre bir sürerlik anlamı kodladığı ifade edilmiştir. Analitik fiil yapılarının gramerleşmenin başlangıç aşamasında kılınış işlemcisi olarak kullanıldığı daha sonrasında görünüş-zamanlı işlemcilere gelişme eğilimlerinin olduğu tespit edilmiştir. Örneğin *Seyahatnâme*'de *yat-* fiilinin bir kılınış işlemcisi olarak kullanılmasının yanında *-mXş yatar* şeklinde bir sonuçsal bitmişlik görünüşü işlemcisine dönüştüğü görülmüştür.

Yapılan anlambilimsel okumalarda ana fiilin kılınış değeri, geçişlilik-geçişsizlik özellikleri, şahıs ekleri, cümlede yer alan zaman ve durum bildiren zarflar analitik fiil yapılarının işlevsel özelliklerini belirlemede rol oynamaktadır. Bu açıdan kılınış, görünüş-zamanlı ve kiplik kategorileri arasında bir ilişkisel durum söz konusudur. Örneğin ana fiilde bahsedilen olayın varsayılandan önce ani bir şekilde bittiğini ifade eden *-mAyA kal-mA-* biçiminin *-DX* ekiyle birleştiği görülmüştür. Kılınışsal değeri bitmişlik olan eylemlerin konuşma zamanından önce gerçekleşmesi öngörülmektedir. Bu açıdan kılınış ve görünüş-zamanlı işlemcilerin uyumlu çalıştığı söylenebilir. Benzer şekilde görünüş-zamanlı ve kiplik işlemcileri arasında da bir etkileşim söz konusudur. Örneğin *–mXşA dön-* biçimi, bilginin kaynağını çıkarımsal/algısal/idrak yoluyla kodlayan bir varsayım kipliği işlemcisidir. *Seyahatnâme*'de *–mXşA dön-* biçiminin genellikle geçmişe atıfta bulunan *-DX* ve –Xr ekleriyle çekimlenmesi, konuşurun bilgiyi bilişşsel süreçten geçirdikten sonra sunması ile ilgilidir. *-AcAğI gel-, -AsI gel-* şeklindeki yapıların ise görünüş ve kiplik alanlarının etkileşimde ara alanlarda işlem gördüğü söylenebilir. Uzun veya kısa süreçli zaman zarflarının analitik yapının kılınış içeriğini belirlemede etkili oldukları belirlenmiştir.

Örneğin *-A gör-* yapısının genellikle emir ve istek kipiyle çekimlendiği ve cümlede kısa süreçli zaman zarflarıyla kullanıldığı görülmüştür. Deontik kiplik değerine giren emir ve istek anlatımları, eylemlerin dıştan veya içten gelen bir katılımcıyla gönüllük ve zorunluluk yelpazesinde gerçekleştiğini bildirir. *-A gör-* yapısı, dış katılımcılı yoğun istek veya emre varan koşulları ifade ederken, kısa süreçli zaman zarfları, isteğin derecesine göre eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgular.

Çalışmada analitik fiil yapısı olarak değerlendirilen oluşumların çeşitli fiilimsi ekleriyle kuruldukları görülmüştür. Bunlardan zarf-fiil ekleriyle kurulanlar, ana fiilin kılınış değerini güncelleyen kılınış ve konuşurun ana fiilin bahsettiği olay hakkındaki tutumunu yansıtan bir kiplik işlemcisi olarak kullanılır. Yapısında sıfat-fiil ekleri taşıyan kuruluşların, genellikle ana fiilde belirtilen eylemlerin zaman düzleminde konuşma noktasından bakılan, geçmişte veya gelecekte bir atıf noktasına gönderme yaptığı görünüş-zamanlı işlemcilere dönüştüğü belirlenmiştir. Ayrıca konuşma anından sonrasına gönderme yapan analitik fiil yapılarının niyet, tahmin, olasılık, istek gibi kiplik alanlarla etkileşimde olduğu tespit edilmiştir. Yapısında isim-fiil ekleri taşıyan analitik fiil yapılarının ise diğer kuruluşlara göre daha az gramerleştiği ve genellikle kılınış ve kiplik işlemcisi olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür.

Sonuç olarak *Seyahatnâme*'den elde edilen veriler ile şekillenen bu çalışmada analitik fiil yapılarının yapısal ve işlevsel özellikleri bütüncül olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşen veya alanyazında yer almayan yapıların gelişimleri hakkında yeni görüşler ortaya konulmuştur.

KAYNAKLAR

Ackerman, Farrell – Stump, Gregory (2004). "Paradigms and periphrastic expression: a study in realization-based lexicalism". *Projecting Morphology*. Louisa Sadler & Andrew Spencer (eds.). CSLI Publications. s. 111-157.

Ackerman, Farrell (2000). *Lexical constructions:* Paradigms and Periphrastic Expression. Ms. UC San Diego.

Adamović, Milan (1985). *Konjugationsgeschicte der Türkischen Sprache*. Leiden: E.J. Brill.

Ağca, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde *Fiil + -mAk + iyek bol-* Yapısı Üzerine". *Türkbilig*. S. 14, s. 3-21.

Ağcagül, Sevgi (2004). "Grammaticalization of Turkic Postverbal Constructions". *Orientalia Suecana*. S. 53, s. 5-14.

Aikhenvald, A.Y. (2006). *Serial Verb Constructions in a Typological Perspective.* (eds.) Aikhenvald & Dixon. Serial Verb Constructions: A Cross-Linguistic Typology. Oxford: Oxford University Press, s. 1-87.

Akalın, Şükrü Halûk (2011). "Seyahatnâme'den Evliyâ Çelebi'ye". *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 213-233.

Aksan, Yeşim (2003). "Türkçede Durum Değişikliği Eylemlerinin Kılınış Özellikleri". *Dilbilim Araştırmaları*, s. 1-14.

Aksoy Sheridan, Aslıhan R. (2011). "Seyahatnâme'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi". *Millî Folklor*. S. 92, s. 41-52.

Aksu-Koç, Ayhan (1988). *The acquisition of aspect and modality: the case of past reference in Turkish. Cambridge:* Cambridge University Press.

Akşehirli, Soner (2013). "Türkçede Et- Katkısız Eyleminin Sözlüksel İşlevleri". *Turkish Studies*. S. 8/9, s. 481-494.

Albayrak, Muzaffer (2011). "*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nin Baskı Serüveni". *Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar* (Haz. M. Sabri Koz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Anderson, Gregory D.S. (2006). *Auxiliary Verb Constructions*. Oxford: Oxford University Press.

Arat, Reşit Rahmeti (1928). "Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen". *Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde*. Wiemar.

Argunşah, Mustafa (2017). "Osmanlı Konuşma Dili". *Dil Araştırmaları*. S. 20, s. 253-264.

Arslan-Kechriotis, Z. Ceyda (2006). "Perfect" in Turkish". *Turkic Languages*. S. 10, s. 246-270.

Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Aslan Demir, Sema (2013). "Türkmence Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller". *Türkbilig*. S.26, s.67-90.

Aslan Demir, Sema (2014). "Türkmencede Sınır Sonrası Bakış ve –AndIr: -IpdIr Rekabeti". *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, (eds.) Nurettin Demir-Faruk Yıldırım. Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları, s. 39-46.

Aslan, Sema (2012). "Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri". *Bilig*. S. 63, s. 11-30.

Aslan-Demir, Sema (2014). *Görünüş Kategorisi (Türkmence Örneği)*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Auwera, Johan van der-Plungian, Vladimir A. (1998). "Modality's Semantic Map". *Linguistic Typology 2*. Berlin- New York: Walter de Gruyter. s. 79-124.

Aydemir, İbrahim Ahmet (2013). "Türkçede Zarf-fiillerin Görünüş Değerleri". *Erdem Dergisi*. S. 64, s. 15-30.

Aydemir, İbrahim Ahmet (2018). "Çağdaş Türk Dillerinde Sıralı Fiil Yapıları". *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı.* S.155-163.

Bacanlı, Eyüp (2007). "Aspekt, Kılınış ve Taksis Çerçevesinde Tavas Ağızlarındaki Şimdiki Zaman İşaretleyicilerinin Değerlendirilmesi". *Erdem Degisi*. S. 48, s. 1-19.

Bacanlı, Eyüp (2008). "Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık Dışı Kullanımlarındaki Zamansal Atıf". *Bilig*. S. 44, s. 1-24.

Bacanlı, Eyüp (2010). "-(X)ptur-(/dur-) Art Fiilinin Durağanlaştırma İşlevi". *Turkish Studies*, S. 5/4, s. 119-132.

Bacanlı, Eyüp (2011). "Yunus Emre'nin Şiirlerindeki -miş yatur Üzerine". *X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri* (6-8 Mayıs 2010). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları. s. 73-83.

Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. (9. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baranova, Vlada (2013). "Grammaticalization and Semantics of Complex Predicates in Kalmyk". *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*. S. 94, s. 9-35.

Bassarak, Armin (1997). "New Considerations about the Turkish -DIR suffix". *International Journal of Central Asian Studies.* S. 2, s. 114-126.

Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Benveniste, Émile (1968). “Mutations of Linguistic Categories”. *Directions for historical linguistics: A symposium.* Lehmann, Winfred P. & Malkiel, Yakov (eds.). Austin: University of Texas Press. s. 85-94.

Biber, Douglas (2010). “Corpus-based and corpus-driven analyses of language variation and use.” In: Bernd Heine and Heiko Narrog (eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. s.159-191.

Bisang, Walter (2004). “Grammaticalization Without Coevolution of Form and Meaning: The Case of Tense- Aspect-Modality in East and Mainland Southeast Asia”. *What makes grammaticalization?: A Look From Its Fringes and Its Components*. (eds.) Bisang, Walter- Himmelmann, Nikolaus P.- Wiemer, Björn. Berlin- New York: Mouton de Gruyter. s.108-138.

Bisang, Walter (2009). “Serial Verb Constructions”. *Language and Linguistics Compass*. S. III/3, s. 792-814.

Boye, Kasper (2012). *Epistemic Meaning-A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study*. Berlin-Boston: De Gruyter Mouton.

Boz, Erdoğan (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimbilgisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Bredemoen, Bernt (2014). “Some remarks on the infinitive in -mA in 17th century Ottoman Turkish”. I: *Turcology and Linguistics. Éva Ágnes Csató Festschrift*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları 2014, s. 103-113.

Bruinessen, van Martin (1988). “Evliyâ Çelebi and His Seyahatnâme”. *Evliyâ Çelebi in Diyarbakır: The Relevant Section of the Seyahatnâme,* Edited with Translation, Commentary and Introduction by Martin van Bruinessen and H. E. Boeschoten. Leiden. s. 3-12.

Butt, Mirriam (2003). “The Light Verb Jungle”. *Workshop on Multi-Verb Constructions*. Trondheim (26-27 June 2003). s. 1-24.

Butt, Mirriam (2005). “Complex Predicate Compendium”. *Universität Konstanz*, s. 1-40.

Butt, Mirriam (2010). “The Light Verb Jungle: Still Hacking Away”. *Complex predicates: cross-linguistic perspectives on event structure* / Amberber, Mengistu; Baker, Brett; Harvey, Mark (eds.). Cambridge: Cambridge University Press. s. 48-78.

Bybee, Joan - Perkins, Revere - Pagliuca, William (1994). *The Evolution of Grammar* (Tense, Aspect and Modality in Languages). Chicago-London: The University of Chicago Press.

Campbell, Lyle (2001). “What’s Wrong With Grammaticalization?”. *Language Sciences*. S.23, s.113-161.

Cinque, Guglielmo (2001). “A note on Mood, Modality, Tense and Aspect: Affixes in Turkish”. *The Verb in Turkish.* Eser Erguvanlı Taylan (ed.), John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia.s. 47-59.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*. Oxford: Clarendon Press.

Coates, Jennifer (1983). *The Semantics of Modal Auxiliaries.* London: Croom Helm.

Comrie, Bernard (1985). *Tense.* Cambridge: Cambridge University Press.

Comrie, Bernard (2001). *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. (6th Edition). Malden-Oxford-Victoria: Blackwell Publishing.

Csató, Éva Á. (2010). "Two Types of Complement Clauses in Turkish". *Turkologica 82*. Hendrik Boeschoten, Julian Renzsch (eds.), s. 107-122.

Csató, Éva Á. –Brendemoen, Bernt-Johanson, Lars- Römer, Claudia- Stein, Heidi (2010). "The Linguistic Landscape of Istanbul in the Seventeeth Century". *The Urban Mind* (Cultural and Environmental Dynamics). eds. Sinclair, Paul J. J.- Nordquist, Gullög-Herschend, Frands- Christian, Isendahl. Uppsala Universitet. Vasteras: Edita Vastra Aros AB. s. 415-439.

Çağatay, Saadet (1947). "Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları. II. Partisipler." *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi.* C. 5. S. 4, s. 525-552.

Çürük, Selcen M. (2010). "Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. S. 7/2, s. 57-72.

Dahl, Östen (1985). *Tense and Aspect Systems*. Oxford-New-York: Blackwell.

Dankoff, Robert (2011). "Şu Rasadı Yıkalım Mı? Evliyâ Çelebi ve Filoloji". *Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar* (Haz. M. Sabri Koz).İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dankoff, Robert (2013). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. (Çev. Semih Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

De Haan, Ferdinand (1997). *The Interaction of Modality and Negation: A Typological Study*. London-New York: Routledge.

DeLancey, Scott (1991). "The Origins of Verb Serilization in Modern Tibetian". *Studies in Language*. S. 15, s. 1-23.

Demir, İmdat (2015). *Türkçede Perifrasis (Fiil Çekim Kategorisi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Demir, Nurettin (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen- Unter Besonderer Berücksichtigung Eines Südanatolischen dorfdialekts*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Demir, Nurettin (1996a). "Birleşik Fiiller ve Vurgu: -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü". *TDAY-Belleten 1994*, s. 83-94.

Demir, Nurettin (1996b). "Güney-Batı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki: -ik gelir". *2. Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*. Ankara, s. 43-56.

Demir, Nurettin (2013). “Kip Ekleriyle Kurulan Birleşik Fiiller”. *Leyla Karahan Armağanı*, s.1-10.

Demirci, Kerim (2003). *Descriptive Verbs in Kazakh*. University of Wisconsin-Madison: UMI Press.

Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Çev. Ali Ulvi Elöve). (eds.) Ahmet Benzer. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Develi, Hayati (1995). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesine Göre 17. Yüzyılda Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilaçar, Agop (1974). “Türk Dilinde ‘Kılınış’la ‘Görünüş’ ve Dilbilgisi Kitaplarımız”. *TDAY-Belleten*, s. 159-171.

Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Drimba, Vladimir (1976). “La Détermination Prédicative en Turc de Turquie”. Ural-Altaische Jahrbücher. S. 48, s. 49-64.

Duman, Musa (1997). “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nin Türkçe Açısından Önemi”. *TDAY-Belleten* (1995). S. 43, s. 153-178.

Eckmann, Janos (1988). “Çağatayca”. *Tarihi Türk Şiveleri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.211-245.

Ediskun, Haydar (2004). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eker, Süer (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Emre, Ahmet Cevat (2004). *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*. (Haz.) Gülden Sağol-Erdal Şahin-Nurgül Yıldız. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Harrassowitz (Turcologica 7).

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

Erdem, Melek (2009). “Türkmen Türkçesinde Sıfat-fiillerin Perifrastik Kullanımları”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 6. S. 3, s. 7-17.

Eren, Hasan (1975). “Evliyâ Çelebi ve Anadolu Ağızları”. *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı (1972)*. s.113-119.

Ergin, Muharrem (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ergin, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-2. (İndeks-Gramer)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergönenç Akbaba, Dilek (2007). "Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-Fiil Bulunduran Birleşik Fiiller". *Dil Araştırmaları*. C. 1. S. 1, s. 83-95.

Ergönenç-Akbaba, Dilek (2007). "Nogay Türkçesinde yat- fiilinin Kip ve Tasvir Fiili Olarak Kullanılışı". *Gazi Eğitim Fakültesi 2007 Özel Sayısı*. s. 1-12.

Erköse, Yasemin/ Uçar, Aygül (2014). "Türkçedeki dur- Konumlama Eyleminin Derlem Temelli Bilişsel Anlam Çözümlemesi". *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. 2-4 Mayıs 2013. s.351-358. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Flawley, William (1992). *Linguistic Semantics*. Hillsdale: Erlbaum.

Gabain, Annemarie von (1988). "Türkçede Fiil Birleşmeleri", *TDAY-Belleten*. 1953. C.I. s.16-28.

Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ganiyev, Fuat (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*. (Çev. Caştegin Turgunbayer). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gencan, Tahir Nejat (1979). *Dil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Givón, Talmy (1979). *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.

Gökçe, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Gökçe, Faruk (2014). "Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem (Zarffil Eki/ Mastar Eki + GÖR) Üzerine". *Türkbilig*. S. 27, s. 1-12.

Gökçe, Faruk (2015). "Kutadgu Bilig'de Kör- 'Görmek': Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme. *Türkbilig*. S. 29, s. 59-76.

Göksel, Aslı (2001), "The Auxiliary Verb ol- at The Morphology-Syntax İnterface", *The Verb in Turkish*, Eser Erguvanlı Taylan (ed.), John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia.

Göksel, Aslı- Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London-New York: Routhledge.

Gueron, Jacqueline (2007). "On Tense and Aspect". *Lingua*. S. 117, s. 367-391.

Güner-Dilek, Figen (2007). "Altay Türkçesi". Türk Lehçeleri Grameri. (eds.) Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları.

Güven, Mine (2001). "Türkçede -Abil Eki ve Kiplik Belirteçleri Üzerine". *15. Dilbilim Kurultayı*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. s. 79-87.

Halasi-Kun, Tibor (2015). "Dilbilimci Olarak Evliyâ Çelebi". (Çev. Erkan HİRİK). *Turkish Studies*. S. 10/8, s.1355-1364.

Hamit, Furkan (2009). *Şemseddin Sami ve Nev-Usûl Sarf-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Haspelmath, Martin (1989). "From Purposive to Infinitive: A Universal Path of Grammaticization". *Folia Linguistica Historica.* S. 12, s. 287-310.

Haspelmath, Martin (1999). "Why is Grammaticalization Irrversible?". *Linguistics.* S. 37-6, s. 1043-1068.

Haspelmath, Martin (2000). "Periphrasis". *Morphology.* (eds.) Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan Berlin – New York: Walter de Gruyter. s. 654-664.

Haspelmath, Martin (2016). "The Serial Verb Construction: Comparative Concept and Cross-Linguistic Generalizations". *Language and Linguistics*. S. XVII/3, s. 291-319.

Heine, Bernd (1993). *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford- New York: Oxford University Press.

Heine, Bernd (2003). "Grammaticalization". *The Handbook of Historical Linguistics*. Joseph, Brian & Janda, Richard D. (eds.) . Oxford: Blackwell. s. 575-601.

Heine, Bernd-Reh Mechthild (1984). *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg: Buske Helmut Verlag GmbH.

Hengirmen, Mehmet (1998). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.

Hewson, John- Bubenik, Vit (1997). *Tense and Aspect in Indo-European Languages-Theory, Typology, Diachrony.* John Benjamins Publishing Company.

Hirik, Erkan (2014). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Grameri: Fiil. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi.

Hirik, Erkan (2019). "Seri Fiil Yapıları ve Türkçe". *Karadeniz Araştırmaları.* S. XVI/61, s. 120-141.

Hopper, Paul J.- Traugott, Elisabeth Closs (2003). *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge-New York: Cambridge University Press.

Humboldt, W. Von (1825). "Über das Ebtstehen der Grammatikalischen Formen und Ihren Einfluss auf die İdeenentwicklung". *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zur Berlin*. s. 401-430.

İz, Fahir (1979). "Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi". *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*. S. 7, s. 61-79.

Jendraschek, Gerd (2011). "A fresh Look at the Tense-aspect System of Turkish". *Language Research*. S. 47/2, s. 245-270.

Johanson, Lars (1990). "Zur Postterminalittät Türkischer Syndetischer Gerundien". *Ural Altaiche Jahrbücher.* S. 9, s. 137-151.

Johanson, Lars (1992). "Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten". *Sitzungsberichteder Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main,* 29:5. Stuttgart: Steiner.

Johanson, Lars (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora". *Tense Systems in European Languages*. Thieroff Rolf & Ballweg, Joachim (eds.). Tübingen: Niemeyer. s. 247-266.

Johanson, Lars (1995). "Turkic Converb Clauses". *Converbs in cross-linguistic perspective: Structure and meaning of adverbial verbs forms-adverbials participles, gernds. Empirical approaches to language typology 13 by Haspelmath, Martin & König, Ekkehard (eds.).* Berlin & New York: Mouton de Gruyter. s. 313-347.

Johanson, Lars (2000). "Viewpoint Operators in European Languages". *Tense and Aspect in the Languages of European.* (eds.) Östen Dahl. Berlin- New York: Mouton de Gruyter. s. 27-187.

Johanson, Lars (2003). "Evidentiality in Turkic". *Studies in Evidentiality*. (Typological Studies in Language 54). Aikhenvald, Alexandra Y.& Dixon, Robert M.W. (eds.). Amsterdam&Philadelpia: John Benjamins. s. 273-290.

Johanson, Lars (2004). "On Turkic Transformativizers and Nontransformativizers." *Turkic Languages*. S. 8, s. 180-190.

Johanson, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Çev. Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Johanson, Lars (2016). *Türkçede Görünüş.* (Çev. Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.

Kahraman, Seyit Ali/ Dağlı, Yücel (2016*). Günümüz Türkiye Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (1. - 6. Kitaplar). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Karaağaç, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karadoğan, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.

Karahan, Leyla (1992). "Görülen Geçmiş Zaman Eki –DI/-Dİ'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair". *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. S.28, s. 335-341.

Karakoç, Birsel (2005). Das Finite Verbalsystem im Nogaischen. *Turcologia 58,* Wiesbaden. Harrassowitz Verlag.

Kartallıoğlu, Yavuz (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ken'ân, Tâhir (2004). *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*. (Haz.) Leyla Karahan-Ülkü Gürsoy. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kerimoğlu, Caner (2018). *Kiplik ve Kip*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Kerslake, Celia (1998). "Ottoman Turkish". *The Turkic Languages*. (eds.) Lars Johansaon-Éva Á Csató. London-New York. s. 179-202.

Kiparsky, Paul (2005). “Blocking and Periphrasis in Inflectional Paradigms”. *Year of Morphology 2004*. Dordrecht: Springer. s. 113-135.

Kocaman, Ahmet- Özsoy, Sumru-İmer, Kamile (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Kononov, Andrey Nikolayeviç (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi)* [Etüt Eser] , Haz. Mustafa Kaçalin (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Zeynep (1959). “Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*. C. 17. S. 1-2, s. 159-168.

Korkmaz, Zeynep (1959). “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”. *TDAY-Belleten.* s.107-124.

Korkmaz, Zeynep (1968). “-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine”. *TDAY-Belleten*, C. 16, s. 31-38.

Korkmaz, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London: Routledege.

Koz, M. Sabri (2011). “Evliyâ Çeleb’nin Riyâsız Sohbetleri”. Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar (Haz. M. Sabri Koz).İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kreutel, Richard Franz (1972). “Neues zur Evliyâ Çelebi Forschung”, *Der Islam*. S. XLVIII, s. 269-279.

Kunduracı, Aysun (2008). “Sözdizim-Anlambilim Etkileşimi Olarak Sözlüksel Dilbilgisinde Denetleme”. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek Lisans Tezi.

Kurlowicz, Jerzy (1965). “The Evolution of Grammatical Categories”. *Diogenes*. S. 51, s. 55-71.

Kuteva, Tania (2001). *Auxiliation: An Enquiriy into the Nature of Grammaticalization*. Oxford-New York: Oxford University Press.

Lehmann, Christian (2015). *Thoughts on Grammaticalization*. (3rd Edition). Classics in Linguistics 1. Berlin: Language Science Press.

Lewis, Geoffrey (1986). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

Lyons, John (1977). *Semantics I.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mackay, Pierre A. (1975). “The Manuscripts of the *Seyahatnâme* of Evliyâ Çelebi”. *Part I: The Archetype*, s. 278-298.

Menges, K.H. (2002). "Türk Dillerinde Fiil Terkibi". (Çev. Eyüp Bacanlı). *Türk Kültürü.* S.474, s.615-626.

Meninski, Francois de Mesgnien (2000). Thesaurus Linguarum Orientalium Turkicae-Arabicae-Persicae. Lexicon Turcico-Arabico-Persicum IV: *Grammatica Turcica*. Mit einer Einleitung und mit einem Türkischen Wortindex von Stanisław Stachowski sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez. İstanbul: Simurg Yayınları.

Mihaylov, M. S. (1965). *Perifrastiçeskie Formı Turetskogo Glagola.* Moskva: İssledovaniya Po Grammatike Turetskogo Yazıka.

Mourelatos, Alexander P. D. (1978). "Events, Process and States". *Linguistics and Philosophy*. S. 2, s. 415-434.

Mundy, C.S. (1954). "The E/Ü Gerund in Old Ottoman". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. S. 18, s. 298-318.

Musaoğlu, Mehman- Kirişçioğlu, Fatih- Krainiuchenko, E.V. (2018). Türkiye Türkçesinde Analitik Fiil Şekilleri-I. *Dil Araştırmaları*. S. 23, s. 57-77.

Nuyts, Jan (2001). *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.

Nuyts, Jan (2016). "Analyses of the Modal Meanings". *The Oxford Handbook of Modality and Mood*. (Jan Nuyts-Johan Van Der Auwera eds.). Oxford: Oxford University Press.

Öner, Mustafa (2007). "Tatar Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (eds.) Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları.

Özkan, Mustafa (1995). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Palmer, Frank Robert (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Plungian, Vladimir A. (2001). "The Place of Evidentiality Within the Universal Grammatical Space". *Journal of Pragmatics*. S. 33, s. 349-357.

Pritsak, Omeljan (1998). "Kıpçakça". (Çev. Mehmet Akalın). *Tarihî Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 1979. s. 119-140.

Reichenbach, Hans (1947). "The Tense of Verbs". *The Language of Time: A Reader (2005).* (eds.) Inderjeet Mani, James Pustejovsky, Rob Gaizauskos, Oxford- New York: Oxford University Presss. s. 71-78.

Rentzsch, Julian (2005). "Aspect in Turkish Constituent Clauses". *Turkic Languages*. S. 9/1, s. 45-64.

Rentzsch, Julian (2010). Why Turkic *-DI* is not [+PAST]. Kappler, Matthias & Kirchner, Mark & Zieme, Peter (eds.) *Trans-Turkic studies. Festschrift in honour of Marcel Erdal.* (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 49.) Istanbul, 267-279.

Rentzsch, Julian (2011). “Modality in the Dede Qorqud Oğuznameleri”. *Acta Orientalia-Academiae Scientiarum Hungaricae*. S.64/1, s.49-70.

Rentzsch, Julian (2013). “Batı Rumeli Türkçesinde Yardımcı Yapılar”. *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı ‘Balkanlarda Türkçe’*. Tiran 14-16 Kasım 2013. s. 327-340.

Rentzsch, Julian (2013). “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”. *Bilig*. S. 67, s. 129-168.

Rentzsch, Julian (2015). *Modality in the Turkic Languages- Form and Meaning From a Historical and Comperative Perspective.* Hungary: Klaus Schwarz Verlag.

Sami, Şemseddin (2010*). Kamus-ı Türkî*. (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Savaşır, İskender (1986). “Habits and Abilities in Turkish”. *Studies in Turkish Linguistics*. (Dan I. Slobin and Karl Zimmer eds). s. 137-146.

Schaaik van Gerjan (2001), “Periphrastic Tense/Aspect/Mood”, *The Verb in Turkish*. Eser Erguvanlı Taylan(ed.), John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia.

Schmid, Hans-Jörg (2020). *The Dynamics of The Linguistic System. Usage, Conventionalization and Entrenchment*. Oxford: Oxford University Press.

Schönig, Claus (2013). *Hilfsverben im Tatarischen: Untersuchungen zur Funktionsweise Einiger Hilfsverbverbindungen.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Slobin, Dan I.- Aksu, Ayhan (1982). “Tense, Aspect and Modality in the Use of the Turkish Evidential”. *Tense-Aspect Between Semantics & Pragmatics*. Paul J Hopper (eds.). s. 185-200.

Stewart, John M. (1963). “Some Restrictions on Objects in Twi”. *Journal of African Languages* S. 22, s. 145-149.

Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler* (Fiil). (Çev. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK (Komisyon) (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Şinasi (2002). “Eski Türkçe”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. s. 142-192.

Tezcan, Nuran (2009). “Seyahatnâme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 37, s. 16-19.

Tezcan, Nuran (2019). “Seyyahın Kitabı". *Evliyâ Çelebi Üzerine Makaleler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Timurtaş, Faruk Kadri (2005). *Osmanlı Türkçesine Giriş*. Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları. İstanbul: Alfa Yayıncılık.

TUD: Türkçe Ulusal Derlemi. *https://v3.tnc.org.tr/login*. 11.01.2020

Tulum, Mertol (2009). *Osmanlı Türkçesine Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi. Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Tulum, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uçar, Aygül (2006). "Türkçe Devinim Eylemlerinde Tarz Anlatımı [The Manner Expressions in Turkish Motion Verbs]". *Mersin University Journal of Linguistics and Literature,* S.3 (2), s. 61-77.

Uçar, Aygül (2007). "Eylemde Çokanlamlılık ve Sözlük Girdisi Olarak Katkısız Eylemler". *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultay Bildirileri*. 10-11 Mayıs 2007. Mersin Üniversitesi. s. 137-145.

Uğurlu, Mustafa (2003). "Türkiye Türkçesinde 'Bakış' ('Aspektotempora')". *Türkbilig.* S.2003/5, s.124-133.

Underhill, Robert (1985). *Turkish Grammar*. (4th Edition). Cambridge-Mass: The MIT Press.

Uzun, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim*. (Temel Kavramlar). İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Üzüm, Melike (2017). "Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği." Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Doktora Tezi.

Van Schaaik, Gerjan (2001), "Periphrastic Tense/Aspect/Mood", *The Verb in Turkish*, Eser Erguvanlı Taylan(ed.), John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia.

Vardar, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Vendler, Zeno (1957). "Verbs and Times". *The Philosophical Review*. S. 66, s. 143-160.

Viberg, Åke (1984). "The Verbs of Perception: A Typological Study". *Linguistics* 21, s.123-162.

Yaylagül, Özen (2010). "Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 7, S. 4, s. 100-111.

Yuldaşev, A.A. (1965). *Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurkskix Yazıkax*. Moskva: Nauka.

DİZİN

alışkanlık, 71, 84, 86, 115, 116, *141*, *143*, *155*, *156*, *157*, *175*

Altay Türkçesi, 89, *95*, *157*, *184*, *205*

analitik fiil yapıları, vi, 14, 15, 16, 28, 29, 30, 36, 39, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 49, 51, *53*, *54*, *55*, 60, 68, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 88, 89, 90, *95*, *97*, *102*, 111, 118, 120, 127, 129, *136*, *169*, *197*, *198*, *199*

anlık, 104, 105, 106, 107, 109, 133, *137*, *148*, *166*, *167*

Azerbaycan Türkçesi, 194

başlangıç dönüşümlü, viii, *71*, 72, 81, 84, 85, 107, 108, *142*, *146*, *147*, *152*, *168*, *175*, *184*, *196*, *197*

bitiş dönüşümlü, viii, *71*, 107, 109, 110, 113, 130, 132, 133, *134*, *136*, *137*, *138*, *139*, *142*, *143*, *146*, *147*, *151*, *152*, *153*, 155, *158*, *159*, *164*, *166*, *170*, *178*, *181*, *185*, *187*, *191*

bitmemişlik, 34, 80, 86, 87, 114

bitmişlik, 33, 34, 36, 41, 46, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 114, 116, 118, 130, *134*, *138*, *140*, *150*, *161*, *162*, *166*, *172*, *179*, *181*, *195*, *197*, *198*

deneme kılınışı, vi, 87, *163*, *164*

denetleme, 90, 91, *94*, *95*, *96*, *191*

deontik kiplik, 39, 85, 87, 120, 125

dinamik, 48, 56, 69, 106, 107, 108, 125, 132, *136*, *142*, *146*, *151*, *153*, 155, *171*, *172*, *175*, *195*

dolaylı, 36, *94*, 113, 127, *176*

dolaylılık, 42, 125, *150*

dönüşümsüz, viii, *71*, 72, 79, 88, 105, 108, 109, 131, *136*, *138*, *142*, *143*, *144*, *146*, *148*, *151*, *152*, *153*, *155*, *156*, *169*, *187*, *195*

durağan, 72, *101*, 107, 108, 116, 123, *136*, *142*, *147*, *151*, *152*, *153*, *171*, *172*, *175*, *179*, *185*

düşük odaklı, 44, *97*, *99*, 116, 127, 128, *143*, *151*, *174*

Eski Uygur Türkçesi, viii, 84, *94*, *141*, *153*, *155*, *167*, *172*, *192*

Evliyâ Çelebi, vi, vii, xii, xiii, 15, 16, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 37, 70, *100*, *156*, *193*, *194*, *197*, *200*, *202*, *203*, *204*, *205*, *206*, *207*, *208*, *210*

eyleyici odaklı, 123, *143*, *156*

fiil birleşmeleri, vi, 14, 16, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 49, 50, *54*, 87, 90, *96*, *98*, *99*, 119, *135*, *136*, *139*, *171*, *197*

fiil çerçeveli, 130

fiilsel yönelim, 50, 130, 131, 133, *138*, *154*, *196*

gerçek-dışılık, 126, 127

gerçeklik, 29, 51, 119, 120, 121, 124, 126

gereklilik, 34, 120, 123, 124, 125, 128, *189*

görünüş, vi, 15, 16, 20, 35, 36, 38, 39, 46, 47, 49, 50, 51, *54*, 56, 61, 62, 63, 65, 66, 69, *70*, 74, 75, 77, 78, 79, *80*, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, *94*, *97*, *98*, *101*, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 123, 124, 127, 128, 129, 131, *141*, *144*, *150*, 154, *159*, *169*, *170*, *172*, *175*, *177*, *178*, *179*, 181, *182*, *183*, *184*, *193*, *197*, *198*

görünüşsel, 14, 39, 43, 63, 80, 86, *101*, *102*, 109, 112, 116, 117, 123, *171*, *177*

gramerleşme, 13, 15, 16, 36, 38, 39, 50, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, *70*, *72*, *73*, 78, 81, 82, 83, 86, 89, *95*, *96*, *97*, *99*, *101*, *102*, 108, 109, 111, 117, 121, 127, 130, *138*, *141*, *144*, *152*, *170*, 181, *197*
günümüz Türkiye Türkçesi, 36, 43, 60, 69, 74, 84, 92, 93, *96*, *134*, *139*, *142*, *144*, *149*, *152*, *156*, *184*, *191*, *192*, *195*
Hakas Türkçesi, viii, 73, 74
istek, 20, 33, 62, 66, 77, *96*, 120, 123, 124, 127, *143*, *156*, *159*, *163*, *164*, *165*, *173*, *178*, *179*, *186*, *187*, *188*, *189*, *190*, *192*, *193*, *198*
işaretleyici, 73, 80, 90, 111, 115, 117, 125, *159*
kanıt kipliği, 86, 122, 124, 125, 127, *136*, *195*
kılınış, vi, 14, 15, 16, 35, 36, 38, 39, *53*, 56, 68, 70, 71, *72*, 74, 78, 80, 84, 85, 86, 87, 89, *95*, *98*, *101*, *102*, *103*, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 130, 131, 132, *135*, *138*, *139*, *141*, *145*, *146*, *147*, *150*, *151*, *152*, *153*, 154, *155*, *159*, *160*, *162*, *163*, *164*, *166*, *168*, *169*, *170*, *172*, *175*, *178*, *179*, *182*, *183*, *185*, *187*, *191*, *195*, *197*, *198*
kiplik, vi, 14, 15, 16, 20, 21, 29, 35, 36, 38, 39, 43, 46, 49, 50, 51, 56, 60, 62, 65, 66, 75, 77, 78, *80*, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, *95*, *97*, *98*, 109, 110, 111, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, *143*, *164*, *165*, *170*, *172*, *173*, *177*, *178*, *179*, *183*, *186*, *187*, *191*, *193*, *195*, *197*, *198*
konuşur odaklı, 123, *139*, *165*, *188*, *196*
koşaç, 15, *72*, 73, 79, 81, 84, 86, 87, *97*, *144*, *164*, 180, *183*, *184*
Nogay Türkçesi, viii, *184*, *205*
odak, 114, 116
odaklılık, 116
odaksıl, 20, 63, 79, 88, *95*, 107, *141*
odaksız, 154, *174*
olay, 19, 29, 48, 49, 51, 77, 78, 82, 83, 85, 86, *101*, 112, 113, 118, 120, 123, 126, 133, *137*, *141*, *150*, *158*, *172*, *174*, *176*, *179*, *197*, *198*
olay kipliği, 120, 123
olay şeması, 83, 85
olgusal, 61, *94*, *95*, 120, 128, 131, *188*
olumsuzluk, 75, 77, 78, 89, 92, *96*, 109, 126, *136*, *148*, *159*, *161*, *165*, *175*, *187*, *190*, *193*, 194
Osmanlı Türkçesi, vi, viii, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 33, 34, *55*, 79, 85, 89, 130, *145*, *177*, *192*, 194, *204*, *210*, *211*
paradigma, 15, 42, 44, 63, 68, 75, 117
paradigmasal, 68, 154
paradigmatik, 14, 39, *56*, 66, 80
paradigmatikleşme, 16, 66
perifrastik, vi, 14, 31, 35, 40, 41, 42, 43, 44, 74, *170*
sentagma, 75
sentagmatik, 56, 66, 86
sentagmatikleşme, 16, 66
seri fiil yapıları, 47, 48, 49, 50, 51, *135*

Seyahatnâme, vii, viii, 14, 16, 18, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 37, 41, 51, *54*, *70*, *71*, *72*, 92, 93, *96*, *99*, *100*, 119, 129, 131, *134*, *136*, *138*, *139*, *142*, *144*, *145*, *146*, *149*, *150*, *152*, *153*, *154*, 155, *156*, *157*, *159*, *160*, *162*, *164*, *165*, *166*, *167*, *168*, *173*, *174*, *177*, *178*, *179*, 180, 181, *182*, *183*, *184*, *185*, *186*, *187*, *189*, *191*, *193*, 194, *195*, *196*, *197*, *198*, *199*, *200*, *202*, *208*, *210*, *229*
sınır sonrası, viii, 65, 79, *97*, *99*, *101*, 115, 127, 132, *136*, *140*, *144*, *150*, *174*, *180*, *182*, *183*, *184*
sınır sonrasılık, viii, *99*, 115, *136*, *151*, *174*, *184*
sınırlar arası, viii, 44, 74, *99*, *101*, 106, 115, 116, *135*, *136*, *143*, *144*, *174*, *175*, *179*, *183*, *184*
sınırlar arasılık, viii, *99*, *136*, *183*, *184*
sıralı fiil, 32, 41, *54*, *55*, *99*, 130, 134, *165*, *168*
sürerlik, 31, 34, *54*, *71*, 81, 83, 84, 85, 86, 87, *101*, *103*, 107, 109, 116, 130, 131, *135*, *136*, *137*, *138*, *141*, *142*, *143*, *145*, *146*, *152*, *154*, 155, *157*, *162*, *168*, *169*, *176*, *179*, *184*, *197*
tezlik, 31, 34, 87, *101*, *157*, *161*, *162*, *164*, *168*
tıkama, 44, *172*
uydu çerçeveli, 130
yaklaşma, vi, 31, 34, 77, 87, *148*, *158*, *160*
yardımcı fiil, vi, 13, 15, 16, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 50, 51, *53*, *54*, *55*, 56, 59, 63, 68, 69, *70*, *71*, *72*, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, *95*, *96*, *97*, *98*, *99*, *101*, *102*, 109, 110, 114, 116, 118, 126, 128, *135*, *136*, *139*, *143*, *146*, *148*, *158*, *160*, *162*, *163*, *167*, *169*, *170*, *171*, *172*, *173*, *174*, 180, *183*, *187*, *192*, *193*, *197*
yeterlik, 31, 39, 87, 121, 123, *193*, *194*
yüksek odaklı, 44, *95*, 116, 129, *141*, *145*, *151*, *154*, *174*, *182*, *184*
yükseltme, 51, *52*
zaman kategorisi, 80, 104, 112, 113
zaman zarfları, 104, 105, 133, *148*, *150*, *152*, *154*, *155*, *198*

EKLER

EK A. *Seyahatnâme*'den Tespit Edilen Analitik Fiil Yapılarının İşlevsel Dağılımları

Kılınış İşlemcileri	Görünüş İşlemcileri	Kiplik İşlemcileri
-(y)Xp git- *-Ir gid-er* *-A git-* *-DX git-ti* *-mXş git-miş*	*-mXş ol-du* *-Xr oldu* ***-mAz ol-muş*** *-mAz ol-du* ***-AcAk ol-du*** ***-AcAk ol*** ***-mXş bulundu*** ***-mXş buluna*** *-mXş yat-ar* *-(y)Xp yat-Xr* *-(y)XpdUr* *-mXş dur-ur*	***-mAz ol-muş*** ***-AcAk ol-du*** ***-AcAk ol*** ***-mXş bulundu*** ***-mXş buluna*** [14] *-mAdAn kal-* *-AcAğI gel-* *-AsI gel-* *-mAğA ko-* *-mAk görün-* *-dIğInA bak-mA* *-(y)A bil-* *-mXşA benze-* *-mXşA dön-*
-(y)Xp dur- *-Xr dur-ur* *-(y)A dur-*		
-(y)Xp kal- *-A kal-* *-mXş kal-mış* *-mAğA kal-ma-dı* *-AsIyA kal-ma-dı*		
-(y)Xp gel- *-A gel-*		
-(y)Xp var- *-Avar-*		
-(y)Xp yürü-		
-A ko-		
-A yaz-		
-(y)I ver-		
-A gör-		
-A düş-		

[14] Kiplik ve görünüşün etkileşimde olduğu ara alanlarda işlev gören analitik şekiller

KİŞİSEL BİLGİLER	
Adı Soyadı	: Gülşah KADEM
Doğum tarihi	: 02.09.1990
Doğum yeri	: Altındağ/ ANKARA
Medeni hali	: Evli
Uyruğu	: T.C.
Adres	: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara
Tel	: 05068391075
Faks	:-
E-mail	:gulsahbulut22@gmail.com
EĞİTİM	
Lise	: Etlik Lisesi / 2004-2007
Lisans	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fakültesi / 2007-2011
Yüksek lisans	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı-Yeni Türk Dili Anabilim Dalı / 2012-2014
Doktora	: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı / 2014-
İŞ TECRÜBESİ: 2014-Hâlen Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi –Araştırma Görevlisi	
YABANCI DİLLER: İngilizce, Almanca	
ÖDÜLLER: -	
YAYINLAR:-	
ÜYE OLUNAN MESLEKİ KURULUŞLAR:-	